S.M.ABDUXAMIDOV, M.M.XOLBOYEVA,
N.B.XOLDARALIYEVA, F.X.ABDULLAYEV

PEDAGOGIK MAHORAT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

ANDIJON VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

ABDUXAMIDOV SARDOR MARDANAQULOVICH,

XOLBOYEVA MUNISXON MAVLANOVNA,

XOLDARALIYEVA NARGIZA BAXODIRJON QIZI,

ABDULLAYEV FARXODBEK XASANOVICH

PEDAGOGIK MAHORAT

O‘quv qo‘llanma

UO‘K 378.015.31(075.8)
KBK 74.00ya73
A15

S.M.Abduxamidov, M.M.Xolboyeva, N.B.Xoldaraliyeva, F.X.Abdullayev. Pedagogik mahorat. [O‘quv qo‘llanma] – “Omadbek print number one” MCHJ. Andijon: 2026. – 182 b.

Annotatsiya: Mazkur o‘quv qo‘llanma pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish, o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda zamonaviy ta’lim jarayonida pedagogik mahoratni shakllantirish masalalariga bag‘ishlangan. Qo‘llanmada pedagogik mahoratning nazariy asoslari, uning tarkibiy qismlari, rivojlanish bosqichlari hamda amaliy qo‘llash mexanizmlari ilmiy-uslubiy jihatdan tizimli yoritilgan. Asarda pedagog shaxsiga qo‘yiladigan zamonaviy talablar, pedagogik qobiliyatlar, kommunikativ madaniyat, didaktik mahorat, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish kabi muhim masalalar tahlil qilingan. Shuningdek, o‘qituvchining kasbiy o‘sishi, refleksiya, pedagogik tajriba va ijodkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Qo‘llanma zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlariga asoslangan bo‘lib, unda milliy va xorijiy tajribalar uyg‘unlashtirilgan. Har bir mavzu bo‘yicha nazariy ma’lumotlar bilan bir qatorda amaliy tavsiyalar, savol va topshiriqlar, mustaqil ta’lim uchun materiallar berilgan.

Mazkur o‘quv qo‘llanma pedagogika yo‘nalishi talabalari, magistrantlar, doktorantlar, oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari o‘qituvchilari hamda pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun mo‘ljallangan.

Taqrizchilar: N.R.Ashurov - ISTF instituti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi;

A.N.Rasulov - CHDPU, “Maktab menejmenti” kafedrasi mudiri, p.f.f.d. (PhD), dotsent.

“Pedagogik mahorat” nomli o‘quv qo‘llanma Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi oliy ta’lim tashkilotlari talabalari uchun 17-apreldagi №3818-0469-e1fd-11af-a9e0-7654-0269 raqamli nashr guvohnomasi taqdim etilgan.

7677

ISBN : 978-9910-272-59-2

© S.M.Abduxamidov, M.M.Xolboyeva, N.B.Xoldaraliyeva, F.X.Abdullayev
© Omadbek print number one

SO‘ZBOSHI

Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog shaxsi hal qiluvchi o‘rin tutadi. Ayniqsa, pedagogika va psixologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan bo‘lajak mutaxassislar uchun pedagogik mahorat nafaqat kasbiy kompetensiya, balki shaxsiy rivojlanishning muhim ko‘rsatkichidir. Chunki pedagog va psixolog faoliyati inson bilan ishlashga, uning shaxsiy xususiyatlarini tushunishga, rivojlantirishga va qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan murakkab jarayondir.

Pedagogik mahorat - bu bilim, ko‘nikma va malakalarning oddiy yig‘indisi emas, balki pedagogik tafakkur, psixologik sezgirlik, kommunikativ madaniyat, kasbiy etika hamda refleksiv tahlilning uyg‘unlashgan tizimidir. Bo‘lajak pedagog-psixolog uchun pedagogik nazokat, muloqot madaniyati, emotsional barqarorlik, empatiya, nutq texnikasi va pedagogik texnikani egallash professional tayyorgarlikning ajralmas qismidir.

Mazkur o‘quv qo‘llanma pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun ishlab chiqilgan bo‘lib, unda pedagogik mahoratning nazariy asoslari, psixologik mexanizmlari hamda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish yo‘llari tizimli ravishda yoritiladi. Qo‘llanmada o‘qituvchining ta’lim va tarbiya jarayonidagi roli, shaxslararo muloqot madaniyati, tarbiya texnologiyalari, kasbiy refleksiya, hamkorlik pedagogikasi hamda tyutorlik va fasilitatorlik faoliyatiga alohida e’tibor qaratilgan.

Ushbu manba pedagogika va psixologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar, magistrantlar, amaliyotchi pedagog-psixologlar hamda malaka oshirish kursi tinglovchilari uchun mo‘ljallangan. Qo‘llanma bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlash, pedagogik tafakkurini rivojlantirish va psixologik kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

KIRISH

Inson omili jamiyat taraqqiyotining asosiy resursi hisoblanadi. Shaxsning har tomonlama rivojlanishi esa samarali ta’lim va tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Ta’lim tizimining sifat ko‘rsatkichi bevosita pedagogning kasbiy mahoratiga, uning psixologik tayyorgarligiga va kommunikativ madaniyatiga bog‘liq. Shu bois pedagogika va psixologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun pedagogik mahoratni o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik mahorat - bu o‘qituvchining ta’lim va tarbiya jarayonini psixologik qonuniyatlar asosida tashkil etish, o‘quvchilar shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’sir ko‘rsatish, samarali muloqot o‘rnatish hamda o‘z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatidir. Pedagog-psixolog uchun kasbiy faoliyat faqat bilim berish bilan cheklanmaydi; u shaxs rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi, muammoli vaziyatlarni psixologik jihatdan to‘g‘ri hal etuvchi va sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantiruvchi mutaxassis bo‘lishi zarur.

Mazkur o‘quv qo‘llanmaning maqsadi - pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun pedagogik mahoratning nazariy, psixologik va amaliy asoslarini yoritish hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga ko‘maklashishdir.

Qo‘llanmaning vazifalari pedagogik mahoratni pedagogika va psixologiya integratsiyasi asosida yoritishga qaratilgan bo‘lib, avvalo pedagogik nazokat va kasbiy etikaning psixologik asoslarini ochib berishni nazarda tutadi. Unda o‘qituvchi shaxsining axloqiy madaniyati, empatiya, emotsional barqarorlik hamda shaxslararo muloqot mexanizmlari psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shu bilan birga, pedagogik texnika va nutq madaniyatining shaxsga ta’sir mexanizmlari ilmiy asosda ko‘rib chiqilib, o‘qituvchining mimika, intonatsiya, emotsional boshqaruv hamda kommunikativ uslublari o‘quvchi shaxsining motivatsiyasi va rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi izohlanadi.

Qo‘llanma, shuningdek, ta’lim va tarbiya jarayonini psixologik yondashuv asosida tashkil etish yo‘llarini ko‘rsatishga qaratilgan bo‘lib, unda yosh va individual xususiyatlarni hisobga olish, ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash hamda shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik muhitni shakllantirish masalalari yoritiladi.

Bundan tashqari, mustaqil ta’lim va raqamli texnologiyalarning pedagog-psixolog faoliyatidagi o‘rni asoslab berilib, ularning kasbiy kompetensiyani rivojlantirish, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish hamda ta’lim jarayonini samarali tashkil etishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Nihoyat, qo‘llanma kasbiy refleksiya va o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmlarini yoritish orqali pedagogning professional o‘sishi, o‘z faoliyatini tahlil qila olish qobiliyati hamda uzluksiz kasbiy takomillashuv jarayonini ilmiy jihatdan asoslashni maqsad qiladi.

Qo‘llanma to‘rt bobdan iborat bo‘lib, birinchi bobda pedagogik mahoratning nazariy va axloqiy asoslari, ikkinchi bobda ta’lim va tarbiya jarayonidagi mahorat, uchinchi bobda pedagogik faoliyatni tashkil etish va zamonaviy texnologiyalar, to‘rtinchi bobda esa hamkorlik va kasbiy rivojlanish masalalari yoritiladi.

Mazkur o‘quv qo‘llanma pedagogik bilimlarni psixologik tahlil bilan uyg‘unlashtirgan holda, bo‘lajak pedagog-psixologlarda refleksiv fikrlash, empatik muloqot, kasbiy barqarorlik va innovatsion yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

I-BOB. PEDAGOGIK MAHORATNING NAZARIY VA AXLOQIY ASOSLARI

Mazkur bob pedagogik mahoratning fundamental asoslarini ochib beradi. Unda o‘qituvchining kasbiy faoliyati nafaqat metodik tayyorgarlik, balki axloqiy pozitsiya, psixologik barqarorlik va kommunikativ madaniyatga tayanishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Pedagogik nazokat, kasbiy etika, pedagogik takt, nutq madaniyati hamda pedagogik texnika o‘qituvchi mahoratining poydevori sifatida tahlil qilinadi. Bob doirasida o‘qituvchining shaxsiy fazilatlari - halollik, adolat, mas’uliyat, empatiya va pedagogik sezgirlik - kasbiy muvaffaqiyat omillari sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, mimika, pantomimika, jest, ovoz va intonatsiya kabi noverbal vositalarning ta’lim jarayonidagi roli ochib beriladi. Nutq texnikasi, to‘g‘ri talaffuz, auditoriyani boshqarish hamda notiqlik madaniyati pedagogning ta’sirchanlik kuchini belgilovchi omillar sifatida yoritiladi.

1.1. Pedagogik nazokat odob-axloq

Reja:

1. Pedagogik nazokat tushunchasi va mohiyati
2. O‘qituvchi kasbiy etikasi va odob-axloq me’yorlari
3. Pedagogik takt va muloqot madaniyati
4. O‘qituvchining shaxsiy namuna bo‘lishi
5. Pedagogik nizolarni axloqiy jihatdan hal etish

Tayanch so‘z va iboralar: *Pedagogik nazokat, kasbiy etika, odob-axloq me’yorlari, pedagogik takt, empatiya, emotsional intellekt, kommunikativ madaniyat, shaxsiy namuna, refleksiya, pedagogik konflikt, axloqiy pozitsiya, ijtimoiy mas’uliyat.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mazkur mavzuda pedagogik nazokat va kasbiy etika pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. O‘qituvchining axloqiy madaniyati, shaxsiy fazilatlari, pedagogik takt va muloqot uslubi ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillar ekanligi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, pedagogik nizolarni axloqiy va psixologik jihatdan hal etish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi.*

1. Pedagogik nazokat tushunchasi va mohiyati

Pedagogik nazokat - bu o‘qituvchining kasbiy faoliyatida axloqiy me’yorlar, psixologik sezgirlik va insonparvarlik tamoyillariga tayangan holda o‘quvchi shaxsiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi hamda pedagogik vaziyatlarni nozik va oqilona

boshqara olish qobiliyatidir. V.A. Suxomlinskiy pedagogik nazokatni “o‘qituvchining qalb madaniyati” deb ta’riflab, uni pedagog shaxsining ichki ma’naviy dunyosi bilan bog‘laydi. Uning fikricha, haqiqiy tarbiya jarayoni o‘qituvchining o‘quvchiga bo‘lgan samimiy hurmati va mehridan boshlanadi.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya nazariyalarida pedagogik nazokat empatiya, emotsional intellekt va kommunikativ kompetensiya bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. D. Goleman emotsional intellektni shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsional holatini tushunish qobiliyati sifatida izohlaydi. Ta’lim jarayonida bu sifat o‘qituvchiga o‘quvchining ruhiy holatini sezish, uning ichki kechinmalarini inobatga olish va mos pedagogik ta’sir choralarini tanlash imkonini beradi. Masalan, dars jarayonida o‘quvchi topshiriqni bajara olmagani uchun jamoa oldida keskin tanqid qilinsa, bu uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Pedagogik nazokatga ega o‘qituvchi esa vaziyatni tushunib, tanqidni individual suhbat shaklida, qo‘llab-quvvatlovchi ohangda bildiradi va o‘quvchining motivatsiyasini saqlab qoladi.

Pedagogik nazokatning mohiyati o‘quvchining sha’nini hurmat qilish, uning individual va yosh xususiyatlarini hisobga olish, pedagogik ta’sirni vaziyatga mos ravishda tanlashdan iborat. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchilar kattalarning xulq-atvorini kuzatish orqali o‘zlashtiradilar. Demak, o‘qituvchining sabr-toqati, hurmatli muomalasi va adolatli qarorlari o‘quvchilar uchun namuna vazifasini bajaradi. Agar pedagog muammoli vaziyatda asabiylashmay, vaziyatni muloqot orqali hal etsa, o‘quvchilar ham kelajakda shunday konstruktiv xulq-atvorni namoyon etishga intiladilar.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasi pedagogik nazokatni markaziy tamoyil sifatida ko‘radi. K. Rogersning gumanistik yondashuvida “shartsiz qabul qilish” tushunchasi ilgari suriladi. Bu tamoyil o‘qituvchidan o‘quvchini shaxs sifatida hurmat qilishni, uning xatolarini esa rivojlanish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilishni talab qiladi. Masalan, o‘quvchi noto‘g‘ri javob berganida, “Sen noto‘g‘ri o‘ylading” deyish o‘rniga “Yaxshi urinish, keling, yana birgalikda ko‘rib chiqamiz” kabi ibora pedagogik nazokatning amaliy ifodasidir.

Pedagogik nazokat, shuningdek, adolat va xolislik bilan ham bog‘liqdir. E.Deci va R.Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchilarda ichki motivatsiya uchta asosiy ehtiyoj - *avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik* qondirilganda shakllanadi. O‘qituvchining hurmatli va adolatli munosabati aynan shu ehtiyojlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Agar o‘qituvchi baholashda xolis bo‘lsa va o‘quvchining fikrini qadrlasa, u o‘zini muhim va qadrli his qiladi, bu esa o‘quv faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Pedagogik nazokat pedagogik mahoratning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u o‘qituvchining axloqiy madaniyati, psixologik sezgirligi va insonparvarlik pozitsiyasini aks ettiradi. U o‘quvchi shaxsini hurmat qilish, konstruktiv muloqot o‘rnatish, konfliktlarni oqilona hal etish va ijobiy psixologik muhit yaratish orqali ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlaydi. Pedagogik nazokatga ega o‘qituvchi o‘quvchi qalbiga yo‘l topa oladi, bu esa haqiqiy pedagogik ta’sirning eng muhim shartidir.

2. O‘qituvchi kasbiy etikasi va odob-axloq me’yorlari

Kasbiy etika o‘qituvchining professional faoliyatini axloqiy mezonlar asosida tartibga soluvchi qadriyatlar va tamoyillar tizimidir. U pedagogning jamiyat, davlat, o‘quvchi, ota-ona hamda hamkasblar oldidagi mas’uliyatini belgilab beradi va pedagogik qarorlar qabul qilishda axloqiy pozitsiyaning ustuvorligini ta’minlaydi. O‘qituvchilik kasbi o‘z mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan axloqiy kasbdir, chunki u inson shaxsini shakllantirish, uning dunyoqarashi va qadriyatlarini rivojlantirish bilan bevosita bog‘liq. Shu sababli pedagogik faoliyatda bilim va metodika bilan bir qatorda axloqiy yetuklik ham muhim mezon hisoblanadi.

Xalqaro miqyosda o‘qituvchilarning kasbiy maqomi va etik tamoyillari UNESCO hamda Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO) tomonidan 1966-yil 5-oktabrda qabul qilingan “O‘qituvchilarning maqomi to‘g‘risida tavsiyanoma”da o‘z ifodasini topgan. Mazkur hujjatda o‘qituvchining kasbiy erkinligi, inson qadr-qimmatini hurmat qilish, adolat va xolislik, professional mas’uliyat, maxfiylik, kasbiy rivojlanish va ijtimoiy himoya kabi masalalar asosiy tamoyillar sifatida belgilangan. Bu hujjat o‘qituvchining pedagogik qarorlarida axloqiy mezon ustuvor bo‘lishi zarurligini

ta’kidlaydi. Ya’ni, har bir pedagog o‘z faoliyatida nafaqat normativ talablarni, balki insonparvarlik prinsiplarini ham bosh mezon sifatida qabul qilishi lozim.

O‘qituvchi kasbiy etikasi, avvalo, o‘quvchi shaxsining qadr-qimmati va daxlsizligini hurmat qilishga asoslanadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi shunchaki bilim oluvchi emas, balki o‘ziga xos individual xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxsdir. N. Noddings tomonidan ilgari surilgan “g‘amxo‘rlik etikasi” konsepsiyasiga ko‘ra, pedagogik munosabatning markazida mehr, e’tibor va shartsiz hurmat turishi kerak. Masalan, intizomiy xatoga yo‘l qo‘ygan o‘quvchini jamoa oldida keskin tanqid qilish uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi va ijtimoiy himoyasizlik hissini keltirib chiqaradi. Aksincha, vaziyatni individual suhbat orqali, hurmat saqlangan holda hal etish o‘quvchida mas’uliyat va ishonchni mustahkamlaydi. Bu yondashuv pedagogik etikaga mos keladi hamda ijobiy tarbiyaviy natija beradi.

Kasbiy etikaning muhim tamoyillaridan biri *adolat va xolislikdir*. Baholash jarayonida tenglikni ta’minlash, shaxsiy simpatiya yoki antipatiyadan xoli bo‘lish pedagogning professional obro‘sini mustahkamlaydi. Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchilarning ichki motivatsiyasi avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari qondirilganda shakllanadi. O‘qituvchining adolatli va hurmatli munosabati aynan shu ehtiyojlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, baholash mezonlari oldindan tushuntirilgan, ochiq va bir xil qo‘llaniladigan sinfda o‘quvchilar natijani adolatli deb qabul qiladilar. Bu esa ularning o‘qishga nisbatan ijobiy munosabatini kuchaytiradi.

Rus pedagogik an’analarida ham kasbiy etika masalasi chuqur yoritilgan. V.A. Suxomlinskiy o‘qituvchilikni “yuksak insoniy madaniyat” deb atab, pedagogning qalbiy pokligi va mehribonligi ta’lim samaradorligining asosi ekanini ta’kidlagan. Uning fikricha, bolaga hurmat bilan munosabatda bo‘lish - bu pedagogik etikaga sodiqlikning eng muhim ko‘rsatkichidir. A.S. Makarenko esa talabchanlik va insonparvarlik uyg‘unligini zarur deb bilib, o‘qituvchi intizomni ta’minlashda adolatli va izchil bo‘lishi kerakligini qayd etgan. V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqot nazariyasida etik tamoyillarni kommunikativ madaniyat bilan bog‘lab, pedagog nutqi

va muomala uslubi o‘quvchi shaxsining o‘zini anglashiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini asoslab bergan.

Milliy pedagogikamizda ham o‘qituvchi odob-axloqi muhim o‘rin egallaydi. Abdulla Avloniy tarbiyaning muvaffaqiyati tarbiyachining shaxsiy fazilatlariga bog‘liq ekanini ta’kidlab, o‘qituvchi avvalo o‘zi ibrat bo‘lishi zarurligini yozgan. Zamonaviy o‘zbek olimlari, jumladan, pedagogik mahorat masalalarini tadqiq etgan mutaxassislar o‘qituvchining halollik, mas’uliyat, kamtarlik va hurmat kabi fazilatlari ta’lim jarayonining samaradorligini belgilovchi omil ekanini qayd etadilar. O‘qituvchining kasbiy imiji, nutq madaniyati va ijtimoiy pozitsiyasi o‘quvchilar tomonidan kuzatiladi va ongli yoki ongsiz ravishda namuna sifatida qabul qilinadi.

Kasbiy etikada maxfiylik tamoyili ham muhim ahamiyatga ega. O‘quvchining shaxsiy ma’lumotlari, oilaviy muammolari yoki psixologik holati haqida oshkora gapirish etik me’yorlarga zid hisoblanadi. Ayniqsa, pedagog-psixolog faoliyatida ishonchli muhit yaratish uchun maxfiylik qat’iy saqlanishi lozim. Ishonch muhitining buzilishi o‘quvchi bilan pedagog o‘rtasidagi hamkorlikni zaiflashtiradi.

Umuman olganda, o‘qituvchi kasbiy etikasi va odob-axloq me’yorlari pedagogik mahoratning asosiy poydevorini tashkil etadi. Inson qadr-qimmatini hurmat qilish, adolat, xolislik, g‘amxo‘rlik, mas’uliyat va professional sadoqat kabi tamoyillarga asoslangan pedagogik faoliyat o‘quvchilarda ichki motivatsiya, ijobiy psixologik muhit va sog‘lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi. Kasbiy etika o‘qituvchining professional obro‘si va tarbiyaviy ta’sir kuchini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi hamda uning shaxsiy va kasbiy yetukligining ko‘rsatkichiga aylanadi.

3. Pedagogik takt va muloqot madaniyati

Pedagogik takt - bu o‘qituvchining aniq pedagogik vaziyatda maqsadga muvofiq, axloqiy va psixologik jihatdan asoslangan tarzda o‘zini tutish, tanqid va talabni nozik, hurmatli shaklda ifodalash hamda pedagogik ta’sirni o‘quvchi shaxsiga zarar yetkazmagan holda amalga oshirish qobiliyatidir. A.S. Makarenko pedagogik taktni tarbiya jarayonining “nozik quroli” deb baholab, o‘qituvchi o‘z talabchanligini insoniylik va hurmat bilan uyg‘unlashtira olishi zarurligini ta’kidlagan. Uning fikricha,

pedagogik ta’sirning kuchi qattiqqo‘llikda emas, balki vaziyatni to‘g‘ri baholash va o‘quvchining ichki dunyosini hisobga olishda namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar pedagogik taktni emotsional intellekt va empatiya bilan bog‘laydi. Goleman (1995) emotsional intellektni boshqalarning his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish qobiliyati sifatida izohlaydi. Ta’lim jarayonida bu sifat o‘qituvchiga o‘quvchining ruhiy holatini sezish va mos pedagogik usulni tanlash imkonini beradi. Masalan, o‘quvchi darsda faol qatnashmayotgan bo‘lsa, pedagogik taktsiz o‘qituvchi uni jamoa oldida koyishi mumkin; pedagogik taktga ega o‘qituvchi esa sababni aniqlash uchun individual suhbat o‘tkazadi. Balki o‘quvchi oilaviy muammo yoki ichki ishonchsizlik sababli sust qatnashayotgandir. Bunday yondashuv o‘quvchining sha’nini saqlaydi va ishonchli munosabatni mustahkamlaydi.

Pedagogik takt, shuningdek, tanqidni konstruktiv shaklda ifodalashni nazarda tutadi. Hargie kommunikativ kompetensiyani samarali muloqotning asosiy omili sifatida ko‘rsatib, “feedback” (teskari aloqa)ning ijobiy va qo‘llab-quvvatlovchi shakli o‘quv motivatsiyasini oshirishini ta’kidlaydi. Masalan, “Siz noto‘g‘ri javob berdingiz” degan keskin ibora o‘rniga “Yaxshi fikr bildirdingiz, keling, yana bir jihatini ko‘rib chiqamiz” kabi ifoda pedagogik taktning amaliy ko‘rinishidir. Bu yondashuv o‘quvchini xatodan qo‘rqmaslikka va faol ishtirok etishga undaydi.

Muloqot madaniyati pedagogik taktning amaliy ifodasi bo‘lib, o‘qituvchining verbal va noverbal vositalardan ongli va samarali foydalanishini anglatadi. Mehribon ohang, ravon nutq, ochiq tana harakati va ko‘z bilan aloqa o‘quvchilar bilan ishonchli psixologik muhit yaratadi. Mehrabian tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, muloqot jarayonida ma’no uzatishning katta qismi noverbal signallar orqali amalga oshadi. Demak, o‘qituvchining ohangi, yuz ifodasi va tana tili pedagogik ta’sir kuchini sezilarli darajada oshiradi yoki kamaytiradi.

Masalan, o‘qituvchi savol berayotganda ko‘z bilan aloqa o‘rnatib, ijobiy mimika bilan murojaat qilsa, o‘quvchilar o‘z fikrini erkin ifodalashga moyil bo‘ladilar. Aksincha, sovuq ohang va yopiq tana harakati muloqotga to‘siq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun pedagogik muloqotda ochiqlik, hurmat va samimiylik muhimdir.

Shuningdek, K. Rogersning gumanistik pedagogika konsepsiyasida samarali muloqotning uchta asosiy sharti - samimiylik, empatik tushunish va shartsiz ijobiy qabul qilish tamoyillari ilgari suriladi. Ushbu tamoyillar pedagogik takt va muloqot madaniyatining psixologik poydevorini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik takt va muloqot madaniyati pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, ular o‘qituvchining axloqiy yetukligi, emotsional barqarorligi va kommunikativ kompetensiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Vaziyatga mos ravishda o‘zini tutish, tanqidni nozik shaklda ifodalash va muloqotni hurmat asosida qurish o‘quvchilar bilan ishonchli munosabatni shakllantiradi hamda ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

4. O‘qituvchining shaxsiy namuna bo‘lishi

O‘qituvchining shaxsiy namuna bo‘lishi pedagogik mahoratning eng ta’sirchan va chuqur psixologik mexanizmlaridan biridir. Tarbiya jarayonida o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki qadriyatlar tashuvchisi, axloqiy mezon va ijtimoiy model sifatida namoyon bo‘ladi. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, inson xulq-atvorining muhim qismi kuzatish va taqlid qilish orqali shakllanadi. Bolalar va o‘smirlar kattalarning harakatlari, munosabati va qadriyatlarini kuzatib, ongli yoki ongsiz ravishda o‘zlashtiradilar. Demak, o‘qituvchining har bir xatti-harakati, muomala uslubi va qarorlari o‘quvchilar uchun real namuna vazifasini bajaradi.

Shaxsiy namunaning tarbiyaviy kuchi shundaki, u ko‘pincha bevosita didaktik ta’sirdan ko‘ra samaraliroq bo‘ladi. Masalan, o‘qituvchi halollik haqida ma’ruza o‘qishi mumkin, biroq agar u baholashda adolatli bo‘lmasa yoki va’dasida turmasa, o‘quvchilar uning so‘ziga emas, amaliy xulqiga tayanadilar. Bandura ta’kidlaganidek, modelning ishonchliligi va ijtimoiy maqomi qanchalik yuqori bo‘lsa, taqlid jarayoni shunchalik samarali bo‘ladi. O‘qituvchi esa sinf jamoasida yetakchi shaxs sifatida qabul qilinadi.

Gumanistik pedagogika vakili K. Rogers ta’lim jarayonida o‘qituvchining “samimiyligi” ni muhim shart sifatida ko‘rsatadi. Ya’ni pedagogning ichki e’tiqodi bilan tashqi xulqi uyg‘un bo‘lishi kerak. O‘quvchi sun’iylikni tez sezadi; shuning uchun o‘qituvchining ochiqligi, rostgo‘yligi va insonparvarligi tarbiyaviy muhitni

belgilaydi. Masalan, o‘qituvchi o‘z xatosini tan ola bilsa, bu o‘quvchilarda ham tanqidiy fikrlash va mas’uliyat hissini shakllantiradi.

Milliy pedagogikamizda ham shaxsiy namuna masalasi alohida o‘rin tutadi. Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida yetuk shaxs jamiyatni tarbiyalay oladigan axloqiy fazilatlarga ega bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, rahbar yoki ustoz avvalo o‘zida fazilatlarni mujassam etishi lozim. Alisher Navoiy esa “Mahbub ul-qulub” asarida insoniylik, adolat va kamtarlikni komil insonning asosiy belgisi sifatida ko‘rsatadi. Bu g‘oyalar zamonaviy pedagog uchun ham dolzarb bo‘lib, o‘qituvchi shaxsiy fazilatlari orqali yosh avlod qalbida ezgulik urug‘ini qadashi zarurligini anglatadi.

Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tarbiyaning asosini axloqiy poklik va shaxsiy ibrat tashkil etishini ta’kidlaydi. U “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot masalasidir” deb yozadi va tarbiyachining shaxsiy namunasini millat kelajagi bilan bog‘laydi. Demak, pedagogning shaxsiy xulqi, mehnatsevarligi, intizomi va mas’uliyati faqat individual emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega.

Zamonaviy o‘zbek olimlari ham pedagog shaxsining namuna sifatidagi rolini alohida ta’kidlaydilar. Masalan, pedagogik mahoratga oid tadqiqotlarda o‘qituvchining kasbiy imiji, nutq madaniyati va axloqiy pozitsiyasi tarbiyaviy samaradorlikning muhim sharti sifatida ko‘rsatiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilar ko‘pincha o‘qituvchining bilim darajasidan ko‘ra uning insoniy fazilatlarini yuqori baholaydilar.

Misol sifatida quyidagicha vaziyatni ko‘rish mumkin: o‘qituvchi darsga muntazam kechiksa, o‘quvchilardan intizom talab qilishi samarasiz bo‘ladi. Aksincha, pedagog o‘z vaqtida kelib, vazifalarini puxta bajarib, boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lsa, bu o‘quvchilarda intizom va mas’uliyatni tabiiy ravishda shakllantiradi. Shuningdek, o‘qituvchi sinfdagi barcha o‘quvchilarga teng munosabatda bo‘lsa, adolat qadriyati mustahkamlanadi.

Shaxsiy namuna “yashirin tarbiya” vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Yashirin tarbiya tushunchasi pedagogik jarayonda rasmiy dasturdan tashqari, o‘qituvchining kundalik xulq-atvori va munosabatlari orqali uzatiladigan qadriyatlarni

anglatadi. Masalan, o‘qituvchining ekologik madaniyati - sinfda tozalikni saqlashi, resurslardan oqilona foydalanishi - o‘quvchilarda ekologik mas’uliyat hissini shakllantiradi.

O‘qituvchining shaxsiy namuna bo‘lishi pedagogik mahoratning eng ta’sirchan ko‘rinishlaridan biridir. U ijtimoiy o‘rganish nazariyasi, gumanistik pedagogika va milliy ma’naviy meros bilan uyg‘un holda o‘quvchilar shaxsini shakllantirishga xizmat qiladi. Mas’uliyatli, adolatli, intizomli va hurmatli pedagog yosh avlod ongida nafaqat bilim, balki yuksak insoniy qadriyatlarni ham qaror toptiradi.

5. Pedagogik nizolarni axloqiy jihatdan hal etish

Pedagogik nizolar ta’lim jarayonining tabiiy va muqarrar tarkibiy qismi hisoblanadi. Sinfda turli xarakter, qiziqish va ijtimoiy tajribaga ega bo‘lgan o‘quvchilar ishtirok etishi sababli fikrlar to‘qnashuvi, intizomiy muammolar yoki baholash bilan bog‘liq kelishmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Biroq konfliktning mavjudligi salbiy hodisa emas; aksincha, u to‘g‘ri boshqarilganda shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish imkoniyatiga aylanishi mumkin. Zamonaviy konfliktologiya konstruktiv yondashuv nizoni rivojlantiruvchi omilga aylantirishini ta’kidlaydi.

Konfliktni axloqiy jihatdan hal etish o‘qituvchidan emotsional barqarorlik, empatiya va yuksak muloqot madaniyatini talab etadi. D. Goleman emotsional intellektni samarali ijtimoiy munosabatlarning asosi sifatida ko‘rsatadi: o‘qituvchi avvalo o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olishi, keyin esa o‘quvchining emotsional holatini tushunishi zarur. Masalan, o‘quvchi darsda keskin javob qaytarsa, pedagogning asabiylashib javob berishi nizoni chuqurlashtiradi; aksincha, vaziyatni xotirjam tahlil qilish va “Keling, masalani birgalikda tushunib olaylik” kabi muloqotga ochiq iboralar konfliktni konstruktiv yo‘nalishga buradi.

Tomas-Kilmann modeli konfliktni boshqarishning besh usulini ajratadi: *raqobat, moslashish, murosa, hamkorlik va chekinish*. Pedagogik muhitda ayniqsa hamkorlik usuli samarali hisoblanadi, chunki u tomonlarning manfaatini inobatga olgan holda o‘zaro kelishuvga erishishni ko‘zda tutadi. Masalan, baholash natijasidan norozi o‘quvchi bilan o‘qituvchi birgalikda mezonlarni ko‘rib chiqib, xatolarni tahlil

qilsa, bu nafaqat nizoni bartaraf etadi, balki o‘quvchining refleksiv fikrlashini ham rivojlantiradi.

Axloqiy yondashuvning markazida o‘quvchining sha’ni va qadr-qimmatini saqlash turadi. Noddings “g‘amxo‘rlik etikasi” konsepsiyasida ta’lim jarayonida insoniy munosabatlar ustuvor bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi. Konflikt vaziyatida o‘quvchini jamoa oldida kamsitish yoki jazolash uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi. Aksincha, individual suhbat, sabablarni aniqlash va kelishuvga erishish o‘quvchida mas’uliyat hissini uyg‘otadi.

Milliy pedagogik merosimizda ham nizolarni axloqiy yo‘l bilan hal etish masalasi chuqur yoritilgan. Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida adolat va aql-idrok asosida boshqaruvni jamiyat barqarorligining omili sifatida ko‘rsatadi. Alisher Navoiy esa “Mahbub ul-qulub”da insonlar o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni sabr va muloyimlik bilan hal etish lozimligini ta’kidlaydi. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tarbiyachining vazifasi jazolash emas, balki to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatish ekanini alohida qayd etadi.

Zamonaviy o‘zbek olimlari ham pedagogik konfliktlarni psixologik va axloqiy yondashuv asosida hal etish zarurligini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, konfliktni boshqarishda ochiq muloqot, sabr-toqat va pedagogik takt asosiy omillardir. Masalan, ikki o‘quvchi o‘rtasida kelishmovchilik yuzaga kelganda, o‘qituvchi har ikki tomon fikrini tinglab, ularni umumiy qarorga kelishga yo‘naltirishi kerak. Bu jarayon o‘quvchilarda ijtimoiy ko‘nikmalar va murosaga kelish madaniyatini shakllantiradi.

Shunday qilib, pedagogik nizolarni axloqiy jihatdan hal etish pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichidir. Emotsional intellekt, empatiya, adolat va hamkorlikka asoslangan yondashuv konfliktni tarbiyaviy imkoniyatga aylantiradi. Axloqiy pozitsiyaga ega pedagog o‘quvchi sha’nini saqlagan holda vaziyatni tahlil qiladi, kelishuvga erishadi va sinfda ijobiy psixologik muhitni mustahkamlaydi.

Nazorat savollari

1. Pedagogik nazokat tushunchasining mazmuni va asosiy belgilarini izohlang.
2. Pedagogik nazokat pedagogik mahorat tizimida qanday o‘rin tutadi?
3. O‘qituvchi kasbiy etikasi deganda nimani tushunasiz?

4. Kasbiy etikaning asosiy tamoyillarini sanab bering va izohlang.

5. Pedagogik faoliyatda adolat va xolislik nima uchun muhim?

6. Pedagogik takt tushunchasini izohlang va uning amaliy ahamiyatini asoslang.

7. Muloqot madaniyati pedagogik jarayonda qanday rol o‘ynaydi?

8. O‘qituvchining emotsional intellekti pedagogik nazokat bilan qanday bog‘liq?

9. Shaxsiy namuna tarbiyaviy ta’sir vositasi sifatida qanday ishlaydi?

10. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, o‘qituvchining xulq-atvori o‘quvchilarga qanday ta’sir qiladi?

11. Pedagogik nizolarning kelib chiqish sabablari nimalardan iborat?

12. Konfliktni konstruktiv hal etishning asosiy usullarini tushuntiring.

13. Pedagogik nizolarni axloqiy jihatdan hal etishda empatiyaning o‘rni qanday?

14. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ishonchli munosabatni shakllantirish yo‘llarini izohlang.

15. Pedagogik nazokat va kasbiy etika o‘qituvchining professional imijiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

1.2. Pedagogik texnika haqida tushuncha, pedagogik texnikani shakllantirish uslublari

Reja:

1. Pedagogik texnika tushunchasi va tarkibiy qismlari
2. Mimika, pantomimika va jestlarning pedagogik ahamiyati
3. Ovoz, intonatsiya va emotsional boshqaruv
4. Pedagogik texnikani shakllantirishning amaliy mashqlari
5. O‘z-o‘zini nazorat qilish va rivojlantirish mexanizmlari

Tayanch so‘z va iboralar: *Pedagogik texnika, kommunikativ kompetensiya, noverbal muloqot, mimika, pantomimika, jest, nutq texnikasi, intonatsiya, emotsional intellekt, refleksiya, pedagogik o‘zini boshqarish, didaktik ta’sir, psixologik muhit.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mazkur mavzuda pedagogik texnika pedagogik mahoratning amaliy-ifodaviy tomoni sifatida tahlil qilinadi. O‘qituvchining nutqi, ovozi, mimikasi, tana harakati va emotsional boshqaruvi pedagogik ta’sir vositalari sifatida yoritiladi. Shuningdek, pedagogik texnikani shakllantirish bo‘yicha amaliy mashqlar va o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmlari ilmiy manbalar asosida bayon qilinadi.*

1. Pedagogik texnika tushunchasi va tarkibiy qismlari

Pedagogik texnika pedagogik mahoratning amaliy-ifodaviy jihatini tashkil etib, o‘qituvchining pedagogik vaziyatlarda o‘z nutqi, xatti-harakati, hissiy holati va tashqi ifodasini ongli ravishda boshqara olish qobiliyatini anglatadi. Agar pedagogik etika o‘qituvchining axloqiy pozitsiyasini belgilasa, pedagogik texnika uning shu pozitsiyani amalda namoyon etish vositalarini ta’minlaydi. Shu ma’noda pedagogik texnika - bu pedagogik ta’sirni samarali, maqsadga yo‘naltirilgan va psixologik jihatdan asoslangan holda amalga oshirish san’atidir.

Rus pedagog olimi V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqot nazariyasida pedagogik texnikani o‘qituvchining kommunikativ imkoniyatlari va psixologik ta’sir ko‘rsatish vositalari tizimi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, pedagogning nutqi, tana harakati, ohangi va muomala uslubi tarbiyaviy natijaga bevosita ta’sir qiladi. A.S. Makarenko esa pedagogik texnikani “tarbiyaviy ta’sirni boshqarish san’ati” deb atab, o‘qituvchi o‘z hissiyotini, talabchanligini va muomala uslubini vaziyatga mos ravishda boshqara

olishi zarurligini ta’kidlagan. Bu yondashuv pedagogik texnikaning nafaqat tashqi, balki ichki psixologik jihatini ham ochib beradi.

Zamonaviy tadqiqotchilar, jumladan, O. Hargie va C. Kyriacou, pedagogik texnikani kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt va sinfni boshqarish ko‘nikmalari bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar. Ularning fikricha, o‘qituvchining samaradorligi ko‘p jihatdan uning muloqot madaniyati va o‘zini boshqara olish qobiliyatiga bog‘liq. D. Goleman tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt konsepsiyasi ham pedagogik texnikaning muhim psixologik poydevorini tashkil etadi. O‘qituvchi o‘z hissiyotlarini nazorat qila olmasa, u pedagogik vaziyatni samarali boshqara olmaydi.

Pedagogik texnikaning asosiy tarkibiy qismlari nutq va diksiya, mimika va pantomimika, ovoz va intonatsiya, emotsional o‘zini boshqarish hamda psixologik muhitni boshqarishdan iboratdir. Nutq va diksiya pedagogik ta’sirning asosiy vositasi hisoblanadi. O‘qituvchining ravon, aniq va ifodali nutqi o‘quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish uyg‘otadi. Masalan, murakkab nazariy tushunchani oddiy, jonli va obrazli ifodalash pedagogik texnikaning yetuk namunasidir.

Mimika va pantomimika noverbal muloqotning muhim unsurlaridir. A. Mehrabian tadqiqotlari muloqot jarayonida noverbal signallarning muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. O‘qituvchining yuz ifodasi, ko‘z bilan aloqa o‘rnatishi yoki gavda holati o‘quvchilar psixologiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, o‘qituvchi savol berayotganda samimiy yuz ifodasi bilan murojaat qilsa, o‘quvchi javob berishga ko‘proq intiladi. Aksincha, sovuq yoki befarq mimika ishonch muhitini zaiflashtiradi.

Ovoz va intonatsiya ham pedagogik texnikaning ajralmas qismidir. Bir xil ohangdagi nutq darsni zerikarli qiladi, muhim fikrni urg‘u va pauza bilan ajratish esa diqqatni jamlaydi. Kyriacou ta’kidlaganidek, ovozning tezligi, balandligi va ritmi sinf boshqaruviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, shovqin paydo bo‘lgan vaziyatda o‘qituvchining ovozini balandlatishi emas, balki ohangni pasaytirib, pauza qilish usuli ko‘proq samarali bo‘lishi mumkin.

Emotsional o‘zini boshqarish pedagogik texnikaning ichki mexanizmini tashkil etadi. Nizoli vaziyatda hissiyotga berilmaslik, o‘quvchining salbiy xatti-harakatiga keskin javob qaytarmaslik pedagogik yetuklik belgisidir. Bu jihatni o‘zbek pedagogik tafakkurida ham ko‘rish mumkin. Abdulla Avloniy ustozning sabr-toqati va vazminligini tarbiyaning muhim sharti sifatida ko‘rsatgan. Shuningdek, Forobiy ham “fazilatli inson” sifatida aql va hissiyot uyg‘unligini ta’kidlagan.

Pedagogik texnika psixologik muhitni boshqarish bilan ham chambarchas bog‘liq. O‘qituvchi sinfda ijobiy, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yarata olsa, o‘quvchilar faolroq va ishonchliroq bo‘ladilar. Masalan, o‘qituvchi xatoni jazolash vositasi emas, o‘rganish imkoniyati sifatida talqin etsa, bu o‘quvchilarda xatodan qo‘rqmaslik va ijodkorlikni rivojlantiradi.

O‘zbek olimlari ham pedagogik texnikaning ahamiyatini alohida ta’kidlaydilar. Pedagogik mahoratga oid tadqiqotlarda o‘qituvchining nutq madaniyati, tashqi ko‘rinishi va muomala uslubi ta’lim sifatiga bevosita ta’sir qilishi qayd etiladi. Ustozning shaxsiy fazilatlari va ifoda vositalari uyg‘unlashgandagina pedagogik ta’sir kuchli bo‘ladi.

Shunday qilib, pedagogik texnika - bu o‘qituvchining pedagogik vaziyatni boshqarish, o‘z nutqi va hissiyotini nazorat qilish hamda o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish qobiliyatidir. U axloqiy madaniyat, psixologik sezgirlik va kommunikativ mahorat bilan uyg‘unlashgandagina pedagogik mahoratning mukammal ko‘rinishiga aylanadi. Texnik jihatdan yetuk pedagog oddiy ma’ruza ham jonli, ta’sirchan va samarali o‘quv jarayoniga aylantira oladi.

2. Mimika, pantomimika va jestlarning pedagogik ahamiyati

Mimika, pantomimika va jestlar pedagogik texnikaning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘qituvchining noverbal muloqot orqali ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlarini belgilaydi. Ta’lim jarayoni faqat og‘zaki axborot almashinuvi bilan cheklanmaydi; o‘qituvchining yuz ifodasi, tana harakati, nigohi va qo‘l ishoralari o‘quvchilar tomonidan uzluksiz ravishda qabul qilinadi va talqin etiladi. Psixolog A. Mehrabian muloqot jarayonida ma’no uzatishda noverbal komponentlar muhim rol o‘ynashini

ta’kidlab, hissiy mazmunning katta qismi ohang va tana tiliga bog‘liqligini ko‘rsatgan. Bu, albatta, ta’lim jarayonida ham o‘z aksini topadi.

Mimika - bu yuz mushaklari harakati orqali emotsional signal berish vositasidir. O‘qituvchining tabassumi, hayrat yoki qiziqish ifodasi o‘quvchilarni faol muloqotga undaydi. Aksincha, qovog‘ini solish, befarq yoki sovuq qarash o‘quvchida xavotir va ishonchsizlik hissini uyg‘otishi mumkin. Masalan, savolga javob berayotgan o‘quvchiga pedagogning qo‘llab-quvvatlovchi nigohi uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Agar javob noto‘g‘ri bo‘lsa ham, yuz ifodasidagi ijobiy munosabat o‘quvchini faol fikrlashga rag‘batlantiradi.

Pantomimika - gavda holati va umumiy tana harakati orqali ifoda etiladigan noverbal signal bo‘lib, pedagogik muloqotda muhim o‘rin tutadi. Ochiq va erkin tana holati, sinfga qarab turish, harakatning tabiiyligi o‘quvchilarda qulay psixologik muhit yaratadi. Kommunikativ kompetensiyani o‘rgangan tadqiqotchilar ochiq tana pozitsiyasi va ko‘z bilan aloqa o‘rnatish ishonch va hamkorlikni

mustahkamlashini ta’kidlaydilar. Masalan, o‘qituvchi dars davomida faqat stol ortida turib, o‘quvchilardan uzoq tursa, muloqot masofaviy va sovuq tus oladi; aksincha, sinf bo‘ylab erkin harakatlanish va o‘quvchilar bilan vizual aloqa o‘rnatish ularni jarayonga faol jalb etadi.

Jestlar - qo‘l harakatlari orqali fikrni kuchaytirish vositasidir. To‘g‘ri va me’yorida qo‘llanilgan jestlar tushuntirilayotgan mavzuni aniqroq tasavvur qilishga yordam beradi. Masalan, geometrik shaklni tasvirlashda yoki jarayonning ketma-ketligini ko‘rsatishda qo‘l harakati axborotni vizual jihatdan mustahkamlaydi. Biroq haddan tashqari keskin yoki nazoratsiz jestlar diqqatni chalg‘itishi mumkin. Shu bois pedagogik texnikada muvozanat muhimdir.

Noverbal muloqotning psixologik asoslari emotsional intellekt bilan ham bog‘liq. D. Goleman ta’kidlaganidek, boshqalarning hissiy holatini anglash va mos javob bera olish samarali ijtimoiy munosabatning shartidir. O‘qituvchi o‘quvchining yuz ifodasidan uning tushungan-tushunmaganini sezishi va shu asosda tushuntirish uslubini o‘zgartirishi mumkin. Bu pedagogik sezgirlikning namunasidir.

O‘zbek pedagogik merosida ham ustozning tashqi qiyofasi va muomala madaniyati tarbiyaviy vosita sifatida qaralgan. Abdulla Avloniy ustozning odobi, yurish-turishi va ko‘rinishi yosh avlod uchun ibrat ekanini alohida ta’kidlagan. Uning fikricha, tarbiya faqat so‘z bilan emas, balki amaliy xulq orqali amalga oshadi. Forobiy ham fazilatli inson haqida so‘z yuritar ekan, tashqi va ichki uyg‘unlikni muhim deb biladi. Bu g‘oyalar pedagogning mimikasi va pantomimikasi ham axloqiy madaniyatning ko‘zgusi ekanini ko‘rsatadi.

Zamonaviy o‘zbek olimlari pedagogik mahoratni o‘rganar ekanlar, o‘qituvchining tashqi ifoda vositalari ta’lim samaradorligiga bevosita ta’sir qilishini qayd etadilar. Pedagogning nutq madaniyati, ovoz ohangi bilan bir qatorda yuz ifodasi va tana harakati ham o‘quvchilarda psixologik qulaylik yoki aksincha, zo‘riqish keltirib chiqarishi mumkin.

Shunday qilib, mimika, pantomimika va jestlar pedagogik ta’sirning kuchli, ko‘pincha yashirin mexanizmlaridir. Ochiq tana holati, samimiy yuz ifodasi va me’yoridagi jestlar o‘quvchida ishonch va qiziqish uyg‘otadi, befarq yoki keskin noverbal signal esa motivatsiyani pasaytiradi. Pedagogik texnikani mukammal egallagan o‘qituvchi o‘zining har bir noverbal harakatini ongli ravishda boshqarib, ta’lim jarayonini yanada samarali va ta’sirchan tashkil eta oladi.

3. Ovoz, intonatsiya va emotsional boshqaruv

Ovoz pedagogik ta’sirning eng asosiy va kuchli vositalaridan biridir. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi nutqi nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki psixologik ta’sir mexanizmi ham hisoblanadi. C. Kyriacou o‘qituvchi nutqining aniqligi, ravonligi, tezligi va pauzalaridan ongli foydalanish dars samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, nutqdagi mantiqiy urg‘ular va maqsadli pauzalar o‘quvchilarning diqqatini jamlashga, muhim g‘oyalarni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Masalan, murakkab tushunchani tushuntirish jarayonida o‘qituvchi asosiy terminni aytgach, qisqa pauza qilsa, o‘quvchilar ongida axborot qayta ishlanishi uchun vaqt paydo bo‘ladi. Aksincha, juda tez gapirish yoki ohangning bir xil bo‘lishi o‘quvchilarni charchatadi va e’tiborning pasayishiga olib keladi. Ovoz balandligining haddan tashqari yuqori bo‘lishi esa psixologik zo‘riqish keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois nutq tempi, balandligi va ritmini vaziyatga moslashtirish pedagogik texnikaning muhim elementi hisoblanadi.

Ovoz va intonatsiya masalasiga rus pedagogik maktabi vakillari ham alohida e’tibor qaratganlar. V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqotda intonatsiyani emotsional aloqa o‘rnatish vositasi sifatida baholaydi. Uning ta’kidlashicha, ohang orqali o‘qituvchi nafaqat axborotni, balki o‘z munosabatini ham uzatadi. A.S. Makarenko esa

pedagogning ovozi ishonch va talabchanlik uyg‘unligini aks ettirishi lozimligini qayd etgan.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muloqot jarayonida *ohang va intonatsiya* hissiy mazmunni uzatishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, bir xil ibora turli intonatsiyada aytilganda uning ma’nosi va ta’siri o‘zgaradi. “Yaxshi javob” iborasini samimiy ohangda aytish rag‘batlantiruvchi bo‘lsa, befarq ohangda aytilishi aks ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ovoz texnikasi nafasni boshqarish bilan ham chambarchas bog‘liq. Nutq jarayonida to‘g‘ri nafas olish va chiqarish, diafragma yordamida barqaror ohangni saqlash o‘qituvchining charchashini kamaytiradi va nutqning ravonligini ta’minlaydi. O‘qituvchilar uchun tavsiya etiladigan nafas mashqlari va artikulyatsiya mashqlari pedagogik texnikani rivojlantirishning samarali usullaridan hisoblanadi.

Emotsional boshqaruv esa pedagogik yetuklikning ichki ko‘rsatkichidir. D. Goleman emotsional intellektni o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish hamda boshqalarning hissiy holatini tushunish qobiliyati sifatida izohlaydi. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi ko‘pincha turli psixologik vaziyatlarga duch keladi: intizomiy muammolar, baholash bilan bog‘liq kelishmovchiliklar yoki o‘quvchilarning salbiy reaksiyalari. Bunday vaziyatda hissiyotga berilish pedagogik ta’sirni susaytiradi, konstruktiv yondashuv esa muammoni hal qilish imkonini beradi.

Masalan, o‘quvchi dars davomida e’tiborsizlik qilsa, o‘qituvchi keskin ovoz bilan tanbeh berishi mumkin. Bu qisqa muddatli intizomni tiklasa-da, uzoq muddatli psixologik to‘siq yaratadi. Aksincha, vaziyatni xotirjamlik bilan tahlil qilish, sabr bilan murojaat qilish o‘quvchida hurmat va mas’uliyat hissini shakllantiradi.

O‘zbek pedagogik merosida ham hissiy barqarorlik va vazminlik muhim fazilat sifatida qaralgan. Abdulla Avloniy ustozning sabr-toqatini tarbiyaning asosiy sharti sifatida ko‘rsatadi. Forobiy esa aql va hissiyot uyg‘unligini komil insonning belgisi sifatida talqin etadi. Bu g‘oyalar zamonaviy emotsional intellekt konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi.

Zamonaviy o‘zbek olimlari pedagogik mahoratni o‘rganar ekanlar, o‘qituvchining emotsional madaniyati ta’lim samaradorligiga bevosita ta’sir qilishini

qayd etadilar. O‘qituvchining vazminligi va sabrli munosabati sinfda ijobiy psixologik muhit yaratadi, bu esa o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga faol jalb etilishiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, ovoz, intonatsiya va emotsional boshqaruv pedagogik texnikaning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, ular o‘qituvchining professional mahoratini namoyon etadi. Ovozning maqsadga muvofiq qo‘llanilishi, pauza va urg‘ularni ongli tanlash hamda hissiyotlarni nazorat qila bilish pedagogik ta’sirning samaradorligini oshiradi. Emotsional barqaror va intonatsion jihatdan boy nutqqa ega o‘qituvchi ta’lim jarayonini jonli, samarali va psixologik jihatdan qulay muhitda tashkil eta oladi.

4. Pedagogik texnikani shakllantirishning amaliy mashqlari

Pedagogik texnika tug‘ma qobiliyat emas, balki muntazam mashq, tahlil va o‘z ustida ishlash orqali rivojlantiriladigan kasbiy ko‘nikmalar tizimidir. Pedagogik mahoratga oid tadqiqotlarda samarali o‘qituvchi o‘z faoliyatini doimiy ravishda tahlil qiluvchi va takomillashtiruvchi shaxs sifatida talqin etiladi. Shuning uchun pedagogik texnikani shakllantirish jarayoni ongli mashg‘ulotlar va refleksiv faoliyat bilan bog‘liq.

Oyna qarshisida nutq va mimika mashqlari pedagogik texnikani rivojlantirishning oddiy, ammo samarali usullaridan biridir. Bu usul o‘qituvchiga o‘z yuz ifodasi, tana harakati va nutqining tabiiyligini kuzatish imkonini beradi. Masalan, murakkab mavzuni tushuntirish paytida pedagog o‘zining yuz ifodasi haddan tashqari jiddiy yoki befarq ko‘rinayotganini sezishi mumkin. Oyna oldida mashq qilish orqali mimika va jestlarni muvozanatlashtirish mumkin. Rus pedagog olimi V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqotda o‘zini kuzatish va tahlil qilishni professional o‘sishning muhim omili sifatida ko‘rsatgan.

Audio va video yozuv orqali o‘z nutqini tahlil qilish esa yanada chuqur refleksiyani ta’minlaydi. D. Schön refleksiv amaliyot nazariyasida mutaxassis o‘z faoliyatini “harakat jarayonida” va “harakatdan keyin” tahlil qilishi zarurligini ta’kidlaydi. Masalan, dars yozuvini ko‘rib chiqish orqali o‘qituvchi o‘z ovoz tezligi, pauzalardan foydalanish yoki tana harakatlaridagi ortiqcha elementlarni aniqlashi

mumkin. Bu jarayon pedagogga o‘z ustida ishlash yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Nafas va artikulyatsiya mashqlari ham pedagogik texnikaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. To‘g‘ri nafas olish ovoz barqarorligini ta’minlaydi, diksiya mashqlari esa nutq ravonligini oshiradi. Nutq madaniyati bo‘yicha ilmiy manbalarda ovoz tembri va nutq aniqligi o‘quvchilarning diqqatini ushlab turishda muhim ahamiyatga ega ekani ta’kidlanadi. Masalan, tez va chalkash nutq o‘quvchilarda tushunmovchilik keltirib chiqaradi, aniq artikulyatsiya esa mavzuni yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Rolli o‘yinlar pedagogik vaziyatlarni modellashtirish orqali pedagogik texnikani rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Masalan, nizoli vaziyatni sahnalashtirish jarayonida o‘qituvchi o‘z hissiyotini boshqarish, ovoz ohangini muvozanatlash va muloqot uslubini moslashtirishni mashq qiladi. Bu usul pedagogik psixologiya amaliyotida keng qo‘llaniladi va kommunikativ kompetensiyani oshirishga xizmat qiladi.

Trening va pedagogik seminarlar ham pedagogik texnikani takomillashtirishning muhim mexanizmlaridir. Hamkasblar bilan tajriba almashish, o‘zaro kuzatuv va fikr bildirish professional rivojlanish jarayonini tezlashtiradi. Zamonaviy o‘zbek olimlari pedagogik mahoratni shakllantirishda trening usullarining samaradorligini qayd etadilar. Bu jarayonda konstruktiv fikr-mulohaza (feedback) pedagogik texnikaning nozik jihatlarini takomillashtirishga yordam beradi.

O‘zbek mutafakkirlari ham o‘z ustida ishlash va doimiy kamolot g‘oyasini ilgari surganlar. Abdulla Avloniy ustozning o‘zini tarbiyalashi tarbiyalash jarayonining ajralmas qismi ekanini ta’kidlaydi. Forobiy esa insonning kamoloti uzluksiz o‘rganish va o‘zini takomillashtirish bilan bog‘liq ekanini yozadi. Bu qarashlar pedagogik texnikani shakllantirish jarayoniga ham to‘liq mos keladi.

Masalan, o‘qituvchi darsdan so‘ng o‘ziga quyidagi savollarni berishi mumkin: “Nutqim qayerda bir xil ohangda bo‘ldi?”, “O‘quvchilar diqqatini yo‘qotganimni qachon sezdim?”, “Mimika va jestlarim qanchalik tabiiy edi?”. Bu savollar o‘z-o‘zini nazorat qilish va takomillashtirishning amaliy vositasidir.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik texnikani shakllantirish uzluksiz, ongli va refleksiv jarayondir. Oyna mashqlari, videoanaliz, nafas va diksiya mashqlari, rolli o‘yinlar hamda treninglar o‘qituvchining ifoda vositalarini boyitadi. O‘z ustida ishlash va doimiy o‘zini rivojlantirish pedagogik mahoratning muhim sharti bo‘lib, bu jarayon ilmiy asoslangan yondashuv va milliy pedagogik meros bilan uyg‘un holda samarali natija beradi.

5. O‘z-o‘zini nazorat qilish va rivojlantirish mexanizmlari

Pedagogik texnikani takomillashtirish jarayoni o‘qituvchining o‘z faoliyatiga ongli, tanqidiy va tizimli yondashuvini talab etadi. Pedagog o‘z nutqi, mimikasi, emotsional reaksiyalari va muloqot uslubini muntazam ravishda tahlil qilib borishi lozim. D. Schön refleksiv amaliyot nazariyasida mutaxassisning professional o‘sishi “harakat davomida fikrlash” va “harakatdan keyin fikrlash” jarayonlariga asoslanishini ta’kidlaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, o‘qituvchi dars jarayonida vaziyatni tahlil qilib borishi, darsdan so‘ng esa o‘z faoliyatini baholab, xulosalar chiqarishi zarur.

Refleksiya kundaligi yuritish pedagogik rivojlanishning samarali vositalaridan biridir. Kundalikda o‘qituvchi dars jarayonida yuzaga kelgan muvaffaqiyat va qiyinchiliklarni qayd etadi, ularning sabablarini tahlil qiladi va keyingi faoliyat uchun xulosalar chiqaradi. Masalan, “O‘quvchilar diqqatini yo‘qotganim qaysi bosqichda sodir bo‘ldi?”, “Intonatsiyam yetarli darajada ifodali bo‘ldimi?” kabi savollar pedagogik texnikaning nozik jihatlarini anglashga yordam beradi. Bu usul refleksiv tafakkurni shakllantirib, o‘z ustida ishlashni tizimlashtiradi.

Hamkasblar bilan tajriba almashish ham muhim rivojlantiruvchi mexanizm hisoblanadi. Pedagogik kuzatuv va o‘zaro tahlil jarayonida o‘qituvchilar bir-birining darsini ko‘rib, konstruktiv fikr bildiradilar. Bu professional hamkorlik pedagogik texnikaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda fikr-mulohaza almashinuvi (feedback) kommunikativ kompetensiyani oshirishning samarali vositasi sifatida ko‘rsatiladi.

Professional trening va seminarlar pedagogik texnikani boyitishning amaliy shakllaridan biridir. Trening mashg‘ulotlarida rolli o‘yinlar, nutq mashqlari, stressni boshqarish usullari o‘rganiladi. Emotsional intellekt nazariyasi asoschisi D. Goleman

hissiy o‘zini boshqarish ko‘nikmalari o‘qituvchining kasbiy samaradorligini oshirishini asoslab bergan. Trening jarayonida pedagoglar nizoli vaziyatlarni modellashtirib, hissiy barqarorlikni mashq qiladilar.

O‘z ustida ishlash rejasini tuzish esa shaxsiy rivojlanishning tizimli asosini yaratadi. Bunda pedagog o‘zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, maqsadli reja tuzadi. Masalan, “Nutq tezligini me’yorlashtirish”, “Pauzalardan samarali foydalanishni o‘rganish” yoki “Noverbal muloqotni takomillashtirish” kabi maqsadlar qo‘yilishi mumkin. Bu jarayon pedagogik mahoratni bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bizda ham o‘zini takomillashtirish g‘oyasi muhim o‘rin egallaydi. Abdulla Avloniy ustozning avvalo o‘zini tarbiyalashi zarurligini ta’kidlab, “muallimning o‘zi kamol topmasa, boshqani kamolga yetkaza olmaydi”, degan mazmunda fikr bildiradi. Forobiy esa insonning komilligi doimiy ilmiy izlanish va o‘z ustida ishlash orqali shakllanishini yozgan. Bu qarashlar pedagogik refleksiya va o‘zini rivojlantirish tamoyillari bilan uyg‘unlashadi.

Masalan, o‘qituvchi darsdan so‘ng quyidagi savollarni o‘ziga berishi mumkin: “Qaysi vaziyatda hissiyotim ustun keldi?”, “O‘quvchilarning javoblariga qanday mimika bilan munosabat bildirdim?”, “Nutqimning qaysi qismi ta’sirchan bo‘ldi?”. Bunday savollar pedagogning o‘z faoliyatiga tanqidiy nazar tashlashiga va takomillashtirish yo‘llarini aniqlashiga yordam beradi.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va rivojlantirish mexanizmlari pedagogik texnikaning uzluksiz takomillashuvini ta’minlaydi. Refleksiya, hamkorlik, trening va maqsadli o‘zini rivojlantirish rejasi pedagogik mahoratning barqaror o‘sishiga xizmat qiladi. O‘zini anglash va o‘z ustida ishlashga tayyor pedagoggina ta’lim jarayonida yuqori professional darajaga erisha oladi.

Nazorat savollari

1. Pedagogik texnika tushunchasini izohlang.
2. Pedagogik texnikaning asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Noverbal muloqotning pedagogik jarayondagi o‘rni qanday?
4. Mimika va pantomimikaning farqi nimada?

5. Jestlardan samarali foydalanishning pedagogik ahamiyati nimada?

6. Ovoz va intonatsiya ta’lim samaradorligiga qanday ta’sir qiladi?

7. Emotsional intellekt pedagogik texnikada qanday rol o‘ynaydi?

8. Pedagogik texnikani rivojlantirishning amaliy usullarini sanab bering.

9. Refleksiya pedagogik mahoratni qanday rivojlantiradi?

10. O‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmlariga misol keltiring.

11. Videoanaliz usulining pedagogik ahamiyati nimada?

12. Pedagogik texnika va kommunikativ kompetensiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntiring.

13. O‘qituvchining nutq madaniyati sinf muhitiga qanday ta’sir qiladi?

14. Pedagogik vaziyatlarda emotsional barqarorlik nima uchun muhim?

15. Pedagogik texnikani shakllantirish jarayonida muntazam mashqning ahamiyatini asoslang.

1.3. Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati

Reja:

1. Nutq texnikasi tushunchasi va asosiy talablari
2. To‘g‘ri talaffuz, diksiya va artikulyatsiya
3. Ovoz diapazoni va nafasni boshqarish
4. Notiqlik san’ati va auditoriyani boshqarish
5. Pedagog nutqining ta’sirchanlik omillari

Tayanch so‘z va iboralar: *Nutq texnikasi, diksiya, artikulyatsiya, intonatsiya, pauza, urg‘u, nafas nazorati, diafragma nafasi, notiqlik san’ati, auditoriya bilan aloqa, kommunikativ kompetensiya, verbal va noverbal muloqot, ta’sirchanlik.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mazkur mavzuda pedagog nutqining texnik va madaniy jihatlari yoritiladi. Nutq aniqligi, talaffuz tozaligi, ovoz diapazoni, nafasni boshqarish hamda auditoriya bilan samarali aloqa o‘rnatish masalalari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Notiqlik san’ati pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi sifatida asoslanadi.*

1. Nutq texnikasi tushunchasi va asosiy talablari

Nutq texnikasi pedagogik mahoratning markaziy va tizim hosil qiluvchi tarkibiy qismi bo‘lib, o‘qituvchining fikrni ravon, aniq, mantiqiy izchil va ta’sirchan tarzda ifodalashini ta’minlaydigan ko‘nikmalar majmuini anglatadi. Ta’lim jarayonida o‘qituvchining asosiy ish quroli - bu uning *nutqidir*. U bilimni tushuntiradi, munosabat bildiradi, talab qo‘yadi, rag‘batlantiradi, baholaydi va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadi. Demak, nutq texnikasi nafaqat axborot uzatish vositasi, balki pedagogik ta’sirning eng muhim mexanizmidir. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o‘qituvchining nutq sifati o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi, diqqat barqarorligi va ichki motivatsiyasi bilan bevosita bog‘liqligi asoslab berilgan. Xususan, C. Kyriacou o‘qituvchi nutqining aniqligi, strukturalanganligi va mantiqiyligi dars samaradorligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qilishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, soddalashtirilgan va tizimli nutq o‘quvchilarning kognitiv yuklamasini kamaytiradi, chalkash va ortiqcha murakkab ifoda esa tushunmovchilik va charchoqqa olib keladi.

Nutq texnikasining asosiy talablari sifatida *aniqlik, ravonlik, mantiqiy izchillik, intonatsion boylik hamda pauza va urg‘ulardan o‘rinli foydalanish* ko‘rsatiladi. *Aniqlik* - fikrning ortiqcha murakkabliksiz, tushunarli shaklda bayon etilishidir.

O‘qituvchi ilmiy tushunchani izohlashda haddan tashqari uzun, murakkab sintaktik tuzilmalar va izohlar bilan nutqni og‘irlashtirsa, o‘quvchilar asosiy g‘oyani yo‘qotib qo‘yishi mumkin. Aksincha, mazmunni qisqa, sodda va bosqichma-bosqich tuzilgan gaplar orqali bayon etish idrokni yengillashtiradi. Masalan, yangi nazariy qonunni tushuntirishdan oldin uning kundalik hayotdagi sodda misolini keltirish, so‘ngra ta’rif va formulaga o‘tish o‘quvchilarning tushunishini osonlashtiradi.

Ravonlik nutqning tabiiy va uzluksiz oqimini anglatadi. So‘zlarni takrorlash, keraksiz to‘xtalishlar yoki noaniq iboralar nutqning ta’sirchanligini pasaytiradi. Ingliz tilidagi kommunikativ tadqiqotlarda ravon nutq o‘quvchilarda ishonch uyg‘otishi, muloqotni jonlantirishi ta’kidlanadi. O‘qituvchining ishonchli va barqaror ohangda gapirishi sinf muhitini psixologik jihatdan barqarorlashtiradi.

Mantiqiy izchillik nutqning ichki tuzilishini belgilaydi. Har bir fikr oldingi g‘oya bilan bog‘lanib, keyingi g‘oyaga tayanch vazifasini bajarishi lozim. Rus pedagog olimi V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqotda nutqning strukturaviy yaxlitligini o‘quvchilarda tafakkur madaniyatini shakllantiruvchi omil sifatida baholaydi. Masalan, yangi mavzuni boshlashdan oldin avvalgi mavzuni qisqacha eslatish, so‘ng muammo qo‘yish, tushuntirish va xulosa chiqarish ketma-ketligi nutqning mantiqiyligini ta’minlaydi. Bunday tuzilma o‘quvchilarda tizimli fikrlashni rivojlantiradi.

Intonatsion boylik nutqning hissiy va semantik rang-barangligini ifodalaydi. Ohang, urg‘u va pauza nutqning mazmunini kuchaytiruvchi vositalardir. Agar o‘qituvchi butun dars davomida bir xil ohangda gapirsa, diqqat pasayadi va zerikish yuzaga keladi. Aksincha, muhim fikrni urg‘u bilan ajratish, savolni ko‘tarinki ohangda berish yoki xulosa oldidan qisqa pauza qilish o‘quvchilar e’tiborini jamlaydi. Masalan, asosiy qoidani aytishdan oldin qisqa pauza qilish o‘quvchilarga “diqqat markazi”ni o‘zgartirish imkonini beradi.

Abdulla Avloniy muallimning so‘zi tarbiyaviy qudratga ega bo‘lishi lozimligini ta’kidlab, nutqning axloqiy pokligi va estetik ifodasiga alohida urg‘u bergan. Forobiy esa inson kamolotida mantiqiy fikrlash va to‘g‘ri so‘zlash madaniyatini muhim fazilat sifatida ko‘rsatadi. Bu g‘oyalar zamonaviy pedagogik nazariyalar bilan uyg‘un bo‘lib, nutq texnikasining nafaqat texnik, balki ma’naviy ahamiyatini ham ochib beradi.

Nutq texnikasi *psixologik sezgirlikni* ham talab qiladi. Emotsional intellekt nazariyasiga ko‘ra, samarali muloqot o‘qituvchining o‘z hissiyotlarini boshqara olishi va auditoriyaning kayfiyatiga moslashishi bilan bog‘liq. O‘qituvchi o‘quvchilarning reaktsiyasiga qarab ohangini, tezligini yoki ifoda uslubini moslashtirishi zarur. Masalan, rag‘batlantirishda iliq va qo‘llab-quvvatlovchi ohang qo‘llansa, tanqidni bildirayotganda vazmin va hurmatli ohang tanlanishi kerak. Bu pedagogik takt va nutq texnikasining uyg‘unligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, nutq texnikasi pedagogning professional mahoratini namoyon etuvchi muhim omil hisoblanadi. Aniqlik va ravonlik fikrni tushunarli qiladi, mantiqiy izchillik tafakkurni tartiblaydi, intonatsion boylik esa nutqni jonlantiradi. Pauza va urg‘ulardan ongli foydalanish diqqatni boshqaradi va ta’sirchanlikni oshiradi. Nutq texnikasini egallagan pedagog o‘z so‘zi orqali nafaqat bilim beradi, balki ijobiy psixologik muhit yaratadi va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois nutq texnikasi pedagogik mahoratning ajralmas va ustuvor tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

2. To‘g‘ri talaffuz, diksiya va artikulyatsiya

To‘g‘ri talaffuz, diksiya va artikulyatsiya pedagog nutq texnikasining fonetik asosini tashkil etadi va o‘qituvchining professional imiji hamda pedagogik ta’sir kuchiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. *To‘g‘ri talaffuz - adabiy til me’yorlariga muvofiq ravishda tovush va so‘zlarni aniq aytishdir*. Bu nafaqat lingvistik talab, balki pedagogik zarurat hamdir, chunki o‘quvchi ko‘pincha o‘qituvchi nutqini til me’yori sifatida qabul qiladi. Agar pedagog fonetik xatolarga yo‘l qo‘ysa yoki shevaga xos talaffuzdan ortiqcha foydalansa, bu o‘quvchilarning nutq madaniyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Diksiya - tovushlarni ravshan va tushunarli talaffuz qilish qobiliyatidir. U nutq apparatining to‘g‘ri ishlashi va mashq orqali rivojlantiriladigan ko‘nikma hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya bo‘yicha tadqiqotlarda aniqlik bilan aytilgan nutq auditoriyada ishonch va e’tibor uyg‘otishi, noaniq va chalkash talaffuz esa axborotning noto‘g‘ri qabul qilinishiga olib kelishi ko‘rsatiladi. Masalan, o‘qituvchi ilmiy atamani tez va ravshan bo‘lmagan tarzda talaffuz qilsa, o‘quvchi uni noto‘g‘ri eshitishi yoki

noto‘g‘ri yozib olishi mumkin. Bu esa bilimni o‘zlashtirish jarayonida xatolarga sabab bo‘ladi.

Artikulyatsiya esa nutq apparati - til, lab, jag‘ va tanglay mushaklarining muvofiqlashgan harakatini anglatadi. To‘g‘ri artikulyatsiya tovushlarning tiniq va barqaror chiqishini ta’minlaydi. Nutq tezligi oshganda yoki pedagog hayajonlanganda artikulyatsiya buzilishi mumkin. Shuning uchun nutq texnikasini shakllantirish jarayonida maxsus artikulyatsion mashqlar tavsiya etiladi. Rus nutq madaniyati bo‘yicha tadqiqotchilar artikulyatsiya aniqligi pedagogik nutqning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri ekanini qayd etadilar. Masalan, tez gapirish natijasida so‘z oxiridagi tovushlarning tushib qolishi o‘quvchilar uchun idrokni qiyinlashtiradi.

Pedagogik nutqning fonetik aniqligi o‘quvchilar psixologiyasiga ham ta’sir ko‘rsatadi. C. Kyriacou o‘qituvchining ravon va ishonchli nutqi sinfda barqaror psixologik muhit yaratishini ta’kidlaydi. O‘qituvchi so‘zlarni aniq talaffuz qilsa, nutq tempini me’yorida saqlasa va urg‘uni to‘g‘ri qo‘llasa, o‘quvchilarda mazmunni tushunish osonlashadi hamda muloqot samaradorligi oshadi.

Abdulla Avloniy nutq madaniyatini ustozning eng muhim fazilatlaridan biri sifatida baholagan. U muallimning so‘zi nafaqat bilim berishi, balki tarbiyaviy qudratga ega bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi. Uning qarashlarida nutqning ravshanligi, odobli ifodasi va ma’nodorligi ustoz obro‘sini belgilovchi omil sifatida talqin etiladi. Bu fikrlar zamonaviy pedagogik nazariyalar bilan uyg‘un bo‘lib, nutq madaniyati o‘qituvchining professional kompetensiyasining ajralmas qismi ekanini ko‘rsatadi.

Misol sifatida shuni keltirish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi yangi so‘zni o‘rgatayotganda uni bo‘g‘inlab, aniq artikulyatsiya bilan talaffuz qilsa, o‘quvchilar tovushlarni to‘g‘ri o‘zlashtiradi. Aksincha, tez va noaniq talaffuz bolalarda noto‘g‘ri nutq stereotipini shakllantirishi mumkin. Shuningdek, murakkab atamalarni aytishda to‘xtalish va urg‘uni to‘g‘ri qo‘yish ham mazmunni anglashni yengillashtiradi.

To‘g‘ri talaffuz, diksiya va artikulyatsiya pedagog nutqining fonetik asosini tashkil etadi. Ular nutqning aniqligi va ta’sirchanligini ta’minlaydi, o‘quvchilarda ishonch va hurmat hissini shakllantiradi. Pedagog o‘z nutqini muntazam mashq qilish,

artikulyatsion mashqlar bajarish va refleksiv tahlil orqali takomillashtirib borishi zarur. Zero, ravon va aniq nutq - bu nafaqat axborot uzatish vositasi, balki tarbiyaviy ta’sirning ham samarali qurolidir.

3. Ovoz diapazoni va nafasni boshqarish

Ovoz diapazoni va nafasni boshqarish pedagog nutq texnikasining fiziologik hamda psixologik asosini tashkil etadi. Ovoz diapazoni deganda o‘qituvchining ovoz balandligi, tembri, kuchi va intonatsion o‘zgarishlarini ongli ravishda boshqara olish imkoniyati tushuniladi. Pedagogik faoliyatda ovoz nafaqat axborot uzatish vositasi, balki hissiy va tarbiyaviy ta’sir mexanizmi hamdir. Shu sababli o‘qituvchining ovoz ustida ishlashi uning kasbiy mahoratining muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Pedagogik psixologiya va kommunikatsiya sohasidagi tadqiqotlar nutqning paralingvistik komponentlari - ohang, tembr, tezlik va pauzalar - muloqot samaradorligiga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatadi. A. Mehrabian muloqot jarayonida hissiy mazmunni uzatishda ohang va tembrning muhim rol o‘ynashini ilmiy jihatdan asoslagan. Unga ko‘ra, bir xil so‘z turli ohangda aytilganda uning psixologik ta’siri o‘zgaradi. Masalan, “Yaxshi ishlading” iborasi iliq va samimiy ohangda aytilsa, rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatadi; sovuq yoki befarq tembrda aytilsa esa o‘quvchi uni chin dildan qabul qilmasligi mumkin.

Ingliz pedagogi C. Kyriacou o‘qituvchi nutqining ritmi va ohang o‘zgarishi o‘quvchilar diqqatini boshqarishda muhim vosita ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, bir xil ohangdagi nutq kognitiv faollikni pasaytiradi, intonatsion rang-baranglik esa e’tiborni jonlantiradi. Masalan, yangi mavzuning asosiy g‘oyasini pastroq ohangda va qisqa pauza bilan aytish o‘quvchilarda “diqqat markazi”ni kuchaytiradi. Bu usul ayniqsa murakkab nazariy tushunchalarni tushuntirishda samarali hisoblanadi.

Ovoz balandligining me’yoriy bo‘lishi ham pedagogik muhit uchun muhimdir. Juda baland ovoz psixologik bosim va zo‘riqish keltirib chiqarishi, o‘quvchilarda qo‘rquv yoki ichki qarshilik uyg‘otishi mumkin. Aksincha, juda past va noaniq ovoz diqqatning tarqalishiga sabab bo‘ladi. Shu bois o‘qituvchi sinf sharoiti, auditoriya hajmi va mavzu mazmuniga qarab ovoz kuchini moslashtira olishi lozim.

Ovoz barqarorligi nafasni boshqarish bilan chambarchas bog‘liq. To‘g‘ri nafas olish - ayniqsa diafragma (qorin orqali) nafasi - nutqning uzluksizligi va tembr barqarorligini ta’minlaydi. Nutq fiziologiyasi bo‘yicha tadqiqotlarda to‘g‘ri nafas texnikasi ovoz charchashining oldini olishi va uzoq vaqt davomida barqaror nutqni saqlashga yordam berishi qayd etilgan. Rus nutq madaniyati maktabida ham (masalan, ritorika va sahna nutqi metodikalarida) diafragma nafasining pedagog va notiq uchun muhimligi ta’kidlanadi. Amaliy jihatdan, o‘qituvchi chuqur nafas olib, fikrni bir maromda aytsa, nutq ravon va ishonchli eshitiladi; tez-tez nafas yetishmasligi esa so‘zlarning uzilib-uzilib chiqishiga olib keladi.

O‘zbek ma’rifatparvarlik an’analarida ham so‘zning ovoz orqali yetkazilishiga alohida e’tibor berilgan. Abdulla Avloniy muallimning so‘zi nafaqat ma’noli, balki ta’sirchan bo‘lishi lozimligini ta’kidlab, nutqning ohangdorligi va odobli ifodasini tarbiyaviy vosita sifatida baholagan. Forobiy esa insonning nutqi aql va hissiyot uyg‘unligida namoyon bo‘lishini komillik belgisi deb ko‘rsatgan. Bu qarashlar zamonaviy pedagogik kommunikatsiya nazariyalari bilan uyg‘unlashadi.

Amaliy misol sifatida shuni ko‘rsatish mumkinki, dars jarayonida shovqin kuchaygan paytda ovozni balandlatish o‘rniga ohangni pasaytirish va pauza qilish ko‘proq samarali bo‘lishi mumkin. O‘quvchilar odatda pastroq va barqaror ohangga e’tibor qaratishga intiladilar. Shuningdek, xulosa chiqarishdan oldin qisqa pauza qilish axborotni mustahkamlashga yordam beradi. Bu pedagogik texnikaning ongli qo‘llanilishidir.

Shunday qilib, ovoz diapazoni va nafasni boshqarish pedagog nutqining fiziologik va psixologik poydevorini tashkil etadi. Ovozning tembr, balandlik va ritmini ongli boshqarish diqqatni jamlaydi, ijobiy psixologik muhit yaratadi va ta’sirchanlikni oshiradi. Diafragma nafasi esa nutq barqarorligini ta’minlab, pedagogning kasbiy chidamliligini oshiradi. Nutq ustida ishlash, nafas mashqlarini bajarish va intonatsion boylikni rivojlantirish pedagogik mahoratni takomillashtirishning muhim yo‘nalishidir.

4. Notiqlik san’ati va auditoriyani boshqarish

Notiqlik san’ati pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘qituvchining auditoriya oldida fikrni mantiqiy, ishonchli va ta’sirchan tarzda bayon etish qobiliyatini anglatadi. Ritorika qadimiy ilmiy an’analarga ega bo‘lib, uning nazariy asoslari qadimgi yunon tafakkurida shakllangan. Aristotel “Ritorika” asarida nutqning uch asosiy unsuri - logos (mantiqiy asos), ethos (notiqning shaxsiy ishonchliligi) va pathos (hissiy ta’sir)ni ajratib ko‘rsatgan. Bu uchlik zamonaviy pedagogik nutqda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan. Logos - dalillarning aniq va izchil bayoni; ethos - o‘qituvchining obro‘si, bilimdonligi va axloqiy pozitsiyasi; pathos esa auditoriya hissiyotiga ta’sir eta olish qobiliyatidir. Pedagog nutqida ushbu uch omil uyg‘unlashganda ta’lim jarayoni samarali va mazmunli kechadi.

Zamonaviy kommunikativ tadqiqotlarda samarali notiqlik auditoriya bilan o‘zaro aloqaga asoslanishi ta’kidlanadi. O. Hargie interaktiv muloqotni samarali kommunikatsiyaning markaziy sharti sifatida ko‘rsatadi. Uning fikricha, bir tomonlama ma’ruza shaklidagi nutq auditoriya faolligini pasaytiradi, o‘zaro savol-javob va fikr almashuv esa idrokni faollashtiradi. C. Kyriacou ham dars jarayonida o‘quvchilarni savollar orqali jalb qilish, ularning javoblarini qo‘llab-quvvatlash va muhokama tashkil etish o‘quv motivatsiyasini oshirishini qayd etadi.

Auditoriyani boshqarish vizual aloqa o‘rnatishdan boshlanadi. Ko‘z bilan aloqa o‘quvchilarni jarayonga jalb qiladi, ishonch muhitini yaratadi va notiqning samimiyligini namoyon etadi. Rus pedagogik maktabi vakillari, xususan, V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqotda vizual kontaktni psixologik aloqa o‘rnatishning asosiy vositasi sifatida baholagan. Agar o‘qituvchi faqat konspektga qarab gapirsa yoki auditoriyaga qaramasa, muloqotning samaradorligi pasayadi. Aksincha, auditoriyani ko‘zdan kechirib, har bir guruhga murojaat qilish sinfdagi ishtirok hissini kuchaytiradi.

Notiqlik san’atida misollardan foydalanish ham muhim o‘rin tutadi. Murakkab nazariy tushunchani hayotiy misol yoki analogiya orqali izohlash idrokni yengillashtiradi. Masalan, abstrakt ijtimoiy hodisani kundalik hayotiy vaziyat bilan taqqoslash o‘quvchilarning tasavvurini kengaytiradi. Bu usul logosni kuchaytirish

bilan birga pathosni ham qo‘llab-quvvatlaydi, chunki real misol hissiy qabulni faollashtiradi.

O‘zbek ma’rifatparvarlik an’analarida ham notiqlik yuksak qadrlangan. Abdulla Avloniy ustozning so‘zi tarbiyaviy qudratga ega bo‘lishi, nutqi mantiqiy va ma’nodor bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi. Forobiy esa komil inson fazilatlari qatorida mantiqiy fikrlash va ravon nutqni alohida ko‘rsatadi. Bu qarashlar pedagogik notiqlikning nafaqat texnik, balki ma’naviy-axloqiy asosga ham ega ekanini ko‘rsatadi.

Auditoriyani boshqarishda savol-javob usulining ahamiyati alohida e’tiborga loyiq. Masalan, dars davomida ochiq savollar berish (“Nima uchun?”, “Qanday qilib?”) o‘quvchilarning tafakkurini faollashtiradi va ularni muhokamaga jalb qiladi. Bu jarayonda o‘qituvchi o‘quvchilar javobini e’tibor bilan tinglab, rag‘batlantiruvchi izoh bersa, auditoriya yanada faol bo‘ladi. Emotsional intellekt nazariyasiga ko‘ra, o‘qituvchi auditoriyaning kayfiyati va reaktsiyasini sezib, nutq tempini va uslubini moslashtirishi zarur.

Shuningdek, notiqlik san’atida tana harakati va ovoz diapazonidan foydalanish ham auditoriyani boshqarish vositasi hisoblanadi. Muhim fikrni urg‘u bilan ajratish, pauza qilish yoki auditoriya tomonga yaqinlashib gapirish e’tiborni jamlaydi. Juda tez va bir maromdagi nutq esa diqqatning susayishiga olib keladi. Shu bois pedagog notiqlikni faqat so‘z bilan emas, balki butun kommunikativ tizim orqali amalga oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, notiqlik san’ati va auditoriyani boshqarish pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichidir. Aristotel ta’riflagan logos, ethos va pathos uyg‘unligi, zamonaviy kommunikativ nazariyalar bilan birgalikda, samarali pedagogik nutqning nazariy asosini tashkil etadi. Vizual aloqa, savol-javob, misollar va intonatsion boylik o‘quvchilarni faol holatda ushlab turadi. Notiqlikni egallagan pedagog auditoriyani boshqara oladi, ularning e’tiborini jamlaydi va ta’lim jarayonini mazmunli hamda ta’sirchan tashkil etadi.

5. Pedagog nutqining ta’sirchanlik omillari

Pedagog nutqining ta’sirchanligi o‘qituvchining kasbiy mahoratini belgilovchi muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Ta’sirchan nutq nafaqat mazmunni yetkazadi, balki

o‘quvchining tafakkuri, hissiyati va xulq-atvoriga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Pedagogik psixologiya va kommunikatsiya nazariyalarida nutqning samaradorligi uning samimiyligi, aniqligi, mantiqiyligi, intonatsion boyligi hamda emotsional barqarorligi bilan bog‘liqligi asoslab berilgan. Shu bois pedagog nutqining ta’sirchanlik omillari tizimli ravishda shakllantirilishi zarur.

Avvalo, samimiylik nutqning ichki mazmuni va tashqi ifodasi uyg‘unligini anglatadi. O‘quvchi o‘qituvchining ohangi, yuz ifodasi va so‘z tanlashidan uning chin dildan gapirayotganini sezadi. Kommunikativ tadqiqotlarda muloqotning muvaffaqiyati ishonch va ochiqlik muhitiga bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Agar pedagog o‘quvchilarga qiziqish bilan murojaat qilsa, ularning javoblarini e’tibor bilan tinglasa, bu samimiy munosabatni shakllantiradi. Masalan, “Sening fikring qiziq, yana davom ettir” kabi iliq iboralar o‘quvchining ichki motivatsiyasini oshiradi.

Aniqlik va mantiqiylik ta’sirchan nutqning intellektual asosini tashkil etadi. C. Kyriacou o‘qituvchi nutqining strukturaviy ravonligi va mantiqiy izchilligi o‘quvchilar tomonidan axborotning to‘g‘ri qabul qilinishiga xizmat qilishini qayd etadi. Fikrning aniq va bosqichma-bosqich bayon etilishi o‘quvchilar tafakkurini tartiblaydi. Masalan, muammoni qo‘yish, dalillarni keltirish va xulosa chiqarish ketma-ketligi nutqni mantiqiy va ishonchli qiladi. Rus pedagogik maktabi vakillari, xususan, V.A. Kan-Kalik nutqning mantiqiy yaxlitligi pedagogik ta’sir kuchini oshirishini ta’kidlaydi.

Intonatsion boylik nutqning hissiy rang-barangligini belgilaydi. Ohang, tembr, tezlik va pauzalar orqali pedagog o‘quvchilarning diqqatini boshqaradi. Mehrabian tadqiqotlari muloqotda paralingvistik vositalarning hissiy mazmunni uzatishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Masalan, rag‘batlantiruvchi fikrni ko‘tarinki ohangda aytish o‘quvchida ijobiy hissiyot uyg‘otadi. Aksincha, tanqidiy fikrni keskin ohangda bildirish o‘quvchida himoyalanish reaksiyasini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli pedagog tanqidni vazmin, hurmatli va konstruktiv ohangda ifodalashi lozim.

Emotsional barqarorlik esa pedagog nutqining psixologik poydevoridir. D. Goleman emotsional intellektni samarali muloqotning asosiy omili sifatida ko‘rsatib, o‘z hissiyotini boshqara olgan shaxs boshqalar bilan samarali aloqa o‘rnatishini ta’kidlaydi. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi turli vaziyatlarga duch keladi: intizomiy

muammolar, baholash bilan bog‘liq kelishmovchiliklar yoki o‘quvchilarning befarqligi. Bunday paytda hissiyotga berilmasdan, vaziyatni xotirjamlik bilan tahlil qilish nutqning ta’sirchanligini saqlab qoladi. Masalan, o‘quvchi xato javob berganda keskin tanbeh berish o‘rniga, “Bu fikr qiziq, ammo yana bir jihatini ko‘rib chiqaylik” kabi ibora qo‘llash pedagogik jihatdan samaraliroqdir.

O‘zbek pedagogik merosida ham nutqning ta’sirchanligi ustoz fazilatlaridan biri sifatida baholangan. Abdulla Avloniy muallimning so‘zi tarbiyaviy qudratga ega bo‘lishi zarurligini ta’kidlab, nutqning axloqiy va estetik jihatiga alohida e’tibor qaratgan. Forobiy esa mantiqiy fikrlash va ravon nutqni komil inson sifatlaridan biri sifatida ko‘rsatadi. Bu qarashlar zamonaviy pedagogik nazariyalar bilan uyg‘unlashadi va nutqning ta’sirchanligi nafaqat texnik, balki ma’naviy omil ekanini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, pedagog nutqining ta’sirchanligi samimiylik, aniqlik, mantiqiylik, intonatsion boylik va emotsional barqarorlik uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Rag‘batlantiruvchi ohang o‘quvchining ichki motivatsiyasini oshiradi, konstruktiv va vazmin tanqid esa o‘quvchining o‘z ustida ishlashiga turtki beradi. Ta’sirchan nutqqa ega pedagog o‘quv jarayonini jonli, mazmunli va psixologik jihatdan qulay muhitda tashkil eta oladi. Nutqning mazmuni va ohangi uyg‘unlashgandagina pedagogik ta’sir kuchli va barqaror bo‘ladi.

Nazorat savollari

1. Nutq texnikasi tushunchasini izohlang.
2. Pedagog nutqiga qo‘yiladigan asosiy talablar nimalardan iborat?
3. Diksiya va artikulyatsiya o‘rtasidagi farqni tushuntiring.
4. To‘g‘ri talaffuzning pedagogik ahamiyati nimada?
5. Ovoz diapazoni ta’lim samaradorligiga qanday ta’sir qiladi?
6. Nafasni boshqarish nima uchun muhim?
7. Pauza va urg‘ulardan foydalanishning pedagogik ahamiyati nimada?
8. Aristotelning ritorika nazariyasi pedagog nutqida qanday namoyon bo‘ladi?
9. Auditoriyani boshqarishning samarali usullari nimalar?
10. Notiqlik san’ati pedagogik mahoratda qanday o‘rin tutadi?
11. Nutq tezligining o‘quvchilar idrokiga ta’siri qanday?

12. Emotsional intellekt nutq madaniyatiga qanday ta’sir qiladi?
13. Pedagog nutqining ta’sirchanligini oshirish yo‘llarini sanab bering.
14. Noverbal vositalar nutq samaradorligiga qanday yordam beradi?
15. Nutq texnikasini rivojlantirishning amaliy mashqlariga misollar keltiring.

I-bob yuzasidan test savollari

1. Pedagogik nazokatning asosiy mohiyati nimada?
A) Qattiq nazorat o‘rnatish
B) O‘quvchiga hurmat bilan, vaziyatni nozik boshqarish
C) Jazolash tizimini kuchaytirish
D) Faqat bilim berish
2. V.A. Suxomlinskiy pedagogik nazokatni qanday ta’riflagan?
A) Intizom vositasi
B) O‘qituvchining qalb madaniyati
C) Ta’lim strategiyasi
D) Baholash usuli
3. Emotsional intellekt tushunchasini ilmiy asoslagan olim:
A) A. Bandura
B) D. Goleman
C) K. Rogers
D) A. Maslow
4. Shartsiz ijobiy qabul qilish tamoyili qaysi olimga tegishli?
A) A. Bandura
B) D. Schön
C) K. Rogers
D) Makarenko
5. Pedagogik takt deganda nimani tushunamiz?
A) Buyruq berish qobiliyati
B) Vaziyatga mos, hurmatli pedagogik ta’sir
C) Qattiqqo‘llik

D) Baholash mezoni

6. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchilar xulq-atvorni qanday o‘zlashtiradilar?

A) Jazodan qo‘rqish orqali

B) Kuzatish va taqlid qilish orqali

C) Majburiy nazorat orqali

D) Faqat test orqali

7. Pedagogik konfliktni konstruktiv hal etish usuli:

A) Raqobat

B) Jazolash

C) Hamkorlik

D) E’tiborsizlik

8. Pedagogik texnika nimani anglatadi?

A) Faqat metodik bilim

B) O‘qituvchining ifoda va boshqaruv ko‘nikmalari

C) Nazorat tizimi

D) Dars jadvali

9. Noverbal muloqot vositalariga qaysilar kiradi?

A) Test va yozma ish

B) Mimika va pantomimika

C) Reja va konspekt

D) Baholash mezoni

10. Mehrabian tadqiqotlari nimani ko‘rsatadi?

A) Baholash ahamiyatini

B) Noverbal signalning muloqotdagi muhim rolini

C) Test samaradorligini

D) Nazorat tizimini

11. Diafragma nafasi nima uchun muhim?

A) Nutqni tezlashtiradi

B) Ovoz barqarorligini ta’minlaydi

C) Ovoz balandligini oshiradi

D) So‘z boyligini oshiradi

12. Diksiya nimani anglatadi?

A) Fikrning mazmuni

B) So‘zlarni ravshan talaffuz qilish

C) Ovoz balandligi

D) Intizom

13. Artikulyatsiya bu:

A) Tana harakati

B) Nutq apparati harakati

C) Baholash usuli

D) Intonatsiya turi

14. Nutqning mantiqiy izchilligi nimaga xizmat qiladi?

A) Tez gapirishga

B) Tafakkurni tartibga solishga

C) Jazolashga

D) Intizomga

15. Aristotel ritorikasidagi “logos” nimani anglatadi?

A) Hissiy ta’sir

B) Shaxsiy obro‘

C) Mantiqiy asos

D) Ohang

16. “Ethos” tushunchasi nimani bildiradi?

A) Ovoz balandligi

B) Notiqning ishonchliligi va obro‘si

C) Pauza

D) Temp

17. Pauzadan foydalanishning pedagogik ahamiyati:

A) Nutqni cho‘zish

B) Diqqatni jamlash

C) Ovoz balandligini oshirish

D) Tezlikni kamaytirish

18. Refleksiya nima?

A) Nazorat

B) O‘z faoliyatini tahlil qilish

C) Jazolash

D) Buyruq berish

19. Notiqlik san’atining asosiy maqsadi:

A) Ovoz balandligini oshirish

B) Auditoriyani ta’sirchan boshqarish

C) Baholashni kuchaytirish

D) Intizomni oshirish

20. Pedagog nutqining ta’sirchanlik omillariga qaysi biri kiradi?

A) Qattiqqo‘llik

B) Samimiylik va intonatsion boylik

C) Jazolash

D) Qisqa gapirish

II-BOB. O‘QITUVCHINING TA’LIM VA TARBIYA JARAYONIDAGI MAHORATI

Ushbu bobda o‘qituvchining ta’lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish mahorati kompleks tarzda tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonini rejalashtirish, darsni loyihalash, interaktiv metodlardan foydalanish, differensial yondashuv va baholash tizimi pedagogik kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari sifatida ochib beriladi.

Shuningdek, o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi roli - shaxsiy namuna, ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash, sinf jamoasini shakllantirish va tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish masalalari yoritiladi. Tarbiya texnologiyalari, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, dialogik muloqot va muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalash mexanizmlari ilmiy asosda tushuntiriladi.

2.1. O‘qituvchining ta’lim jarayonidagi mahorati

Reja:

1. Ta’lim jarayonini rejalashtirish va loyihalash
2. Darsning strukturasi va samaradorlik mezonlari
3. Interaktiv metodlardan foydalanish
4. Ta’lim jarayonida differensial yondashuv
5. O‘quvchilar bilimini baholash va monitoring

Tayanch so‘z va iboralar: *Pedagogik mahorat, dars loyihasi, konstruktiv moslashuv, didaktik maqsad, Bloom taksonomiyasi, interaktiv metodlar, differensial ta’lim, inkluziv yondashuv, formativ baholash, summativ baholash, monitoring, refleksiya.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mazkur mavzuda o‘qituvchining ta’lim jarayonini samarali tashkil etish mahorati yoritiladi. Darsni ilmiy asosda rejalashtirish, uning strukturaviy tuzilishi, interaktiv metodlardan foydalanish, differensial yondashuvni amalga oshirish hamda o‘quvchilar bilimini baholash mexanizmlari real pedagogik tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonining samaradorligi o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, psixologik sezgirligi va refleksiv kompetensiyasiga bog‘liq ekanligi asoslanadi.*

1. Ta’lim jarayonini rejalashtirish va loyihalash

Ta’lim jarayonini rejalashtirish va loyihalash o‘qituvchining kasbiy mahoratini belgilovchi eng muhim bosqichlardan biridir. Samarali dars tasodifiy ravishda emas, balki ilmiy asoslangan, aniq maqsad va kutilayotgan natijalarga yo‘naltirilgan

rejalashtirish jarayonida shakllanadi. *Rejalashtirish* - bu ta’lim maqsadi, o‘quv mazmuni, metod va vositalar hamda baholash mezonlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish jarayonidir. Zamonaviy didaktik yondashuvlarda bu uyg‘unlik pedagogik samaradorlikning asosiy sharti sifatida qaraladi.

J. Biggs tomonidan ishlab chiqilgan konstruktiv moslashuv konsepsiyasi ta’lim jarayonini loyihalashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, *ta’lim maqsadlari, o‘qitish faoliyati va baholash usullari* o‘zaro mos kelishi kerak. Agar o‘quv natijasi yuqori darajali tafakkurni - masalan, tahlil qilish yoki baholashni - nazarda tutsa, unda dars jarayonida ham shunday faoliyatni talab qiluvchi topshiriqlar qo‘llanishi lozim. Faqat ma’ruza shaklidagi uzatish bunday natijani ta’minlamaydi. Masalan, “tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirish” maqsadi qo‘yilgan darsda o‘quvchilarni matn yoki muammoni qismlarga ajratib ko‘rib chiqishga, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlashga, dalillarni solishtirishga yo‘naltiruvchi topshiriqlar berilishi kerak. Baholash ham aynan shu ko‘nikmani tekshirishi zarur; aks holda maqsad va natija o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga keladi.

Ta’lim maqsadlarini aniqlashda Bloom taksonomiyasi keng qo‘llaniladi. Bloom va uning hamkorlari ishlab chiqqan kognitiv maqsadlar tizimi bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil, sintez va baholash bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Zamonaviy talqinlarda ushbu bosqichlar eslab qolishdan tortib, yaratishgacha bo‘lgan tafakkur darajalarini qamrab oladi. Rejalashtirish jarayonida o‘qituvchi har bir darsning qaysi kognitiv darajaga yo‘naltirilganini aniqlashi muhim. Masalan, agar maqsad “qo‘llash” bosqichiga tegishli bo‘lsa, o‘quvchilarga yangi bilimni amaliy vaziyatda tatbiq etish topshirig‘i berilishi kerak.

Rus pedagogik maktabida ham darsni loyihalash masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Didakt olimlar darsni maqsad, mazmun, metod va nazoratning birligi sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, rejalashtirish jarayonida o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi va motivatsiyasi hisobga olinishi lozim. Bu yondashuv differensial va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unlashadi.

O‘zbek pedagogik an’analarida ham darsni puxta tayyorlash ustozning asosiy vazifasi sifatida ko‘rilgan. Abdulla Avloniy muallimning ilmiy va ma’naviy tayyorgarligi ta’lim sifatining poydevori ekanini ta’kidlagan. Uning fikricha, ustoz o‘z oldiga aniq maqsad qo‘ymasdan turib, tarbiyaviy natijaga erisha olmaydi. Bu qarash zamonaviy ta’lim nazariyalaridagi maqsadga yo‘naltirilgan rejalashtirish tamoyiliga mos keladi.

Ta’lim jarayonini loyihalashda o‘qituvchi quyidagi savollarga javob topishi lozim: “O‘quvchilar dars oxirida nimani bilishi yoki qila olishi kerak?”, “Bu natijaga erishish uchun qanday faoliyat turlari samarali?”, “Natijani qanday aniqlayman va baholayman?”. Masalan, agar maqsad o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish bo‘lsa, unda muammoli savollar, bahs-munozara va tahliliy topshiriqlar rejalashtiriladi, baholash esa dalillash qobiliyati asosida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, ta’lim jarayonini rejalashtirish va loyihalash o‘qituvchining metodik tafakkuri va refleksiv yondashuvini talab etadi. Maqsad, mazmun, metod va baholash mezonlari o‘zaro uyg‘unlashgandagina dars samarali bo‘ladi. Ilmiy asoslangan rejalashtirish o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi, kognitiv yuklamani me’yorlashtiradi va kutilgan natijalarga erishish imkonini oshiradi. Shu bois ta’lim jarayonini puxta loyihalash pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi.

2. Darsning strukturasi va samaradorlik mezonlari

Darsning aniq va mantiqan asoslangan strukturasi o‘qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi muhim mezonlardan biridir. Tasodifiy tashkil etilgan dars ko‘pincha parchalanib ketgan, tizimsiz va samaradorligi past bo‘ladi. Ilmiy asoslangan didaktik yondashuvlarda esa dars maqsadga yo‘naltirilgan, bosqichma-bosqich rivojlanadigan va yakuniy natijaga xizmat qiladigan tizimli jarayon sifatida qaraladi. Zamonaviy pedagogika nazariyalarida darsning strukturasi *motivatsiya, yangi bilimni o‘zlashtirish, mustahkamlash, refleksiya va baholash* bosqichlari asosida tashkil etilishi tavsiya etiladi.

Motivatsiya bosqichi darsning boshlang‘ich va psixologik jihatdan eng muhim qismidir. Bu bosqichda o‘qituvchi o‘quvchilarning diqqatini jalb qiladi, mavzuga

qiziqish uyg‘otadi va muammoli vaziyat yaratadi. C. Kyriacou dars samaradorligini o‘quvchilarning faolligi va diqqat darajasi bilan bog‘laydi hamda dars boshida qo‘yilgan aniq maqsad o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirishini ta’kidlaydi. Masalan, “Nima uchun ayrim jismlar suvda cho‘kadi, boshqalari esa suzadi?” kabi muammoli savol o‘quvchilarni fikrlashga undaydi va mavzuga faol kirish imkonini beradi. Bu bosqich konstruktiv yondashuv tamoyillariga mos ravishda o‘quvchining mavjud bilimiga tayangan holda yangi bilimga o‘tish uchun zamin yaratadi.

Yangi bilimni o‘zlashtirish bosqichida o‘qituvchi mavzuni tushuntiradi, namunalar keltiradi, muhokama tashkil etadi yoki interaktiv metodlardan foydalanadi. Bu jarayonda ma’ruza, savol-javob, guruhli ish yoki muammoli vaziyatdan foydalanish mumkin. Bloom taksonomiyasiga ko‘ra, yangi bilimni o‘zlashtirish jarayonida nafaqat “bilish” va “tushunish”, balki “qo‘llash” va “tahlil” bosqichlariga ham e’tibor qaratilishi lozim. Masalan, yangi matematik formulani tushuntirgach, o‘quvchilarga uni amaliy misollarda qo‘llash topshirig‘i berilishi o‘zlashtirish darajasini oshiradi.

Mustahkamlash bosqichi olingan bilimni barqarorlashtirishga qaratilgan. Rus didaktika maktabi vakillari mustahkamlashni bilimni ongli va mustaqil qo‘llash bosqichi sifatida talqin qiladilar. Bu jarayonda test savollari, amaliy mashqlar, muhokama yoki kichik loyihalar qo‘llanishi mumkin. Masalan, yangi mavzuni o‘rgangan o‘quvchilar voqealar ketma-ketligini jadvalga joylashtirish orqali bilimlarini mustahkamlaydilar.

Refleksiya bosqichi o‘quvchilarning o‘z o‘rganish jarayonini tahlil qilishiga imkon beradi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda refleksiya o‘quvchilarning metakognitiv ko‘nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida qaraladi. Masalan, dars oxirida “Bugun nimani bilib oldingiz?” yoki “Qaysi qismi siz uchun qiyin bo‘ldi?” kabi savollar berish o‘quvchilarni o‘z fikrini tahlil qilishga undaydi. Bu jarayon o‘qituvchiga ham dars samaradorligini baholash imkonini beradi.

Baholash bosqichi esa o‘quv natijalarini aniqlash va keyingi faoliyatni rejalashtirish uchun zarurdir. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda baholash faqat yakuniy nazorat emas, balki jarayon davomida amalga oshiriladigan formativ baholashni ham o‘z ichiga oladi. Blek va Uilyam tadqiqotlari formativ baholash o‘quv

natijalarini sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatgan. Masalan, kichik savollar, tezkor testlar yoki og‘zaki fikr-mulohaza o‘quvchilarning tushunish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Samarali darsda o‘quvchi passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi. Darsning har bir bosqichi o‘quvchini fikrlashga, muhokama qilishga va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltirilishi kerak. Vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, bosqichlar o‘rtasida mantiqiy bog‘lanish o‘rnatish va psixologik muhitni boshqarish pedagogik mahoratning muhim jihatlaridir.

Shunday qilib, darsning aniq strukturasi ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi omildir. Motivatsiya o‘quvchini jarayonga jalb qiladi, yangi bilimni o‘zlashtirish mazmunni shakllantiradi, mustahkamlash uni barqarorlashtiradi, refleksiya anglashni chuqurlashtiradi, baholash esa natijani aniqlaydi. Ushbu bosqichlarning uyg‘unligi pedagogik mahoratning amaliy ifodasi hisoblanadi.

3. Interaktiv metodlardan foydalanish

Interaktiv metodlar ta’lim jarayonini subyekt-subyekt munosabatlari asosida tashkil etishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar tizimidir. Ularning mohiyati shundaki, o‘quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki uni faol ravishda quruvchi va qayta ishlovchi shaxs sifatida ishtirok etadi. Zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida bu yondashuv konstruktivizm nazariyasi bilan asoslanadi. J. Piaget bilimning kognitiv rivojlanish jarayonida shakllanishini ta’kidlagan bo‘lsa, L.S. Vygotsky ijtimoiy muloqot va hamkorlikni intellektual o‘sishning muhim omili sifatida ko‘rsatadi. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi g‘oyasi shuni anglatadiki, o‘quvchi o‘z imkoniyatidan yuqori darajadagi vazifani boshqalar bilan hamkorlikda bajarish orqali rivojlanadi.

Faol o‘rganish konsepsiyasi tajriba, muhokama va refleksiya asosida bilimning chuqurroq o‘zlashtirilishini ko‘rsatadi. J. Hattiening meta-tahlillari ham o‘quvchilarning faol ishtiroki va o‘zaro ta’sirga asoslangan metodlar yuqori o‘quv natijalarini ta’minlashini ko‘rsatgan. Shuningdek, R. Slavin va Jonson va Jonson tomonidan ishlab chiqilgan hamkorlikda o‘qitish nazariyasi guruhli faoliyat ijtimoiy va akademik natijalarni yaxshilashini ilmiy asoslab beradi.

Muammoli ta’lim interaktiv metodlarning asosiy turlaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Rus didaktika maktabi vakillari I.Ya. Lerner va M.N. Skatkin muammoli vaziyat tafakkurni faollashtiruvchi mexanizm ekanini ta’kidlaganlar. Muammo o‘quvchini tayyor javob izlashga emas, balki sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga undaydi. Masalan, psixologiya fanida “Nima sababdan ichki motivatsiya tashqi rag‘batdan ko‘ra barqarorroq?” degan savol qo‘yilishi talabalarning Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasini chuqurroq anglashiga yordam beradi. Bu jarayonda talabalar nafaqat nazariyani eslab qoladilar, balki uni tahlil qiladilar va baholaydilar. Bloom taksonomiyasining yuqori bosqichlari aynan shunday faoliyat orqali shakllanadi.

Munozara metodi interaktiv ta’limning demokratik shakli bo‘lib, u tanqidiy fikrlash va dalillash madaniyatini rivojlantiradi. J. Dyui ta’limni ijtimoiy muloqot jarayoni sifatida ko‘rib, o‘quvchilarning faol fikr almashuvini zarur shart deb hisoblagan. Munozara jarayonida talabalar o‘z pozitsiyasini asoslash, qarama-qarshi fikrni tahlil qilish va hurmat bilan bahslashishni o‘rganadilar. Masalan, pedagogik etika bo‘yicha “intizomiy talabchanlik va insonparvarlik o‘rtasidagi muvozanat” mavzusida bahs tashkil etish talabalarni ko‘p qirrali tahlilga undaydi. Psixologik nuqtai nazardan, bu jarayon metakognitiv ko‘nikmalarni - o‘z fikrini kuzatish va baholashni rivojlantiradi.

Klaster va konseptual xarita metodlari bilimni strukturaviy tizimga solishga xizmat qiladi. Ushbu metodlar J.D.Novak va D.B.Gowin tomonidan konseptual xaritalar nazariyasida ilmiy asoslangan. Tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishni vizual tarzda ifodalash o‘quvchilarning mantiqiy va assotsiativ tafakkurini rivojlantiradi. Masalan, “Pedagogik mahorat” tushunchasini markazga qo‘yib, uning tarkibiy qismlarini grafik shaklda joylashtirish mavzuni yaxlit idrok etishga yordam beradi. Bu usul ayniqsa pedagogika va psixologiya yo‘nalishida tizimli tafakkurni shakllantirishda samarali.

Guruhli ish metodi hamkorlikda o‘qitish nazariyasiga asoslanadi. Jonson & Jonson tadqiqotlariga ko‘ra, ijobiy o‘zaro bog‘liqlik va individual mas’uliyat mavjud

bo‘lgan guruhlarda o‘quv natijalari yuqori bo‘ladi. Guruhli ish jarayonida talabalar nafaqat bilim almashadilar, balki muloqot, liderlik va mas’uliyat ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Masalan, kichik guruhlarga pedagogik vaziyat taqdim etilib, har bir guruh muammoni hal etish strategiyasini ishlab chiqadi va umumiy muhokamada himoya qiladi. Bu jarayon kasbiy kompetensiyaning shakllanishiga xizmat qiladi.

Rol o‘ynash metodi esa ijtimoiy o‘rganish nazariyasi bilan bog‘liq bo‘lib, xulq-atvor modellarini faol tajriba orqali o‘zlashtirishga imkon beradi. Masalan, “ota-ona bilan suhbat” yoki “konfliktli vaziyatni hal etish” sahnalashtirilsa, talabalar kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur kommunikativ va empatik ko‘nikmalarni amaliy ravishda o‘zlashtiradilar. Bu metod psixologik jihatdan hissiy tajriba orqali o‘rganishni ta’minlaydi.

Shunday qilib, interaktiv metodlar ta’lim jarayonini jonlantiradi, bilimni chuqurlashtiradi va shaxsiy rivojlanishga xizmat qiladi. Ular o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, tafakkur va muloqot madaniyatini shakllantiradi. Pedagogik mahorat esa aynan shu metodlarni maqsadga muvofiq, psixologik asosda va o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda qo‘llashda namoyon bo‘ladi.

4. Ta’lim jarayonida differensial yondashuv

Ta’lim jarayonida differensial yondashuv o‘quvchilarning individual psixologik va kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘qitishni tashkil etishni anglatadi. Zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi asosida har bir o‘quvchi o‘ziga xos rivojlanish sur’ati, qiziqishlari, ehtiyojlari va qobiliyatlariga ega ekanligi e’tirof etiladi. Shu bois bir xil metod va bir xil topshiriq barcha o‘quvchilar uchun bir xil samarani bermaydi. Differensial yondashuv pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichi bo‘lib, u o‘qituvchidan diagnostik sezgirlik va metodik moslashuvchanlikni talab qiladi.

Ingliz pedagog olimi Carol Ann Tomlinson differensial ta’limni mazmun, jarayon, natija va o‘quv muhitini o‘quvchi ehtiyojlariga moslashtirish orqali amalga oshirilishini ta’kidlaydi. Uning konsepsiyasiga ko‘ra, differensial yondashuv individual imkoniyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi va o‘quvchilarni ortda

qolishdan himoya qiladi. Masalan, bir mavzuni o‘zlashtirish jarayonida kuchli o‘quvchilarga murakkab tahliliy topshiriq berilsa, qo‘shimcha yordamga muhtoj o‘quvchilarga qo‘llanma savollar yoki vizual materiallar taklif etilishi mumkin. Bu jarayonda maqsad bilimni soddalashtirish emas, balki unga erishish yo‘lini moslashtirishdir.

Rus pedagogik maktabida ham differensial yondashuv masalasi keng o‘rganilgan. L.V. Zankov va boshqa tadqiqotchilar o‘quvchilarning individual rivojlanish darajasini hisobga olish zarurligini asoslab berganlar. Ularning fikricha, ta’lim jarayoni shaxsning intellektual imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qilishi kerak. Shuningdek, Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi nazariyasi differensial yondashuvning psixologik asosini tashkil etadi. O‘qituvchi o‘quvchining hozirgi rivojlanish darajasini aniqlab, unga biroz murakkabroq vazifa berish orqali rivojlanish jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi.

Milliy pedagogikamizda ham shaxsga e’tibor qaratish g‘oyasi muhim o‘rin egallaydi. Abdulla Avloniy tarbiyada har bir bolaning tabiati va qobiliyatini hisobga olish zarurligini ta’kidlagan. Zamonaviy o‘zbek pedagoglari ham individual yondashuv ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti ekanini qayd etadilar. Bu qarashlar bugungi kunda inkluziv ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unlashadi.

Differensial yondashuv inkluziv ta’lim konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Inkluziv ta’lim har bir o‘quvchining ta’lim olish huquqini ta’minlashni nazarda tutadi. UNESCO hujjatlarida inkluziv ta’lim teng imkoniyatlar yaratish va diskriminatsiyani oldini olish vositasi sifatida talqin qilinadi. Differensial metodlar yordamida o‘qituvchi turli ehtiyojga ega o‘quvchilarni bir sinf doirasida samarali o‘qitishi mumkin.

Amaliy misol sifatida, pedagogika fanida “tarbiya usullari” mavzusini o‘rganishda differensial topshiriqlar qo‘llanishi mumkin. Kuchli talabalar real pedagogik vaziyatni tahlil qilib, muammoga yechim ishlab chiqsa, boshqa guruhga nazariy tushunchalarni jadval shaklida tizimlashtirish topshirig‘i beriladi. Har ikki faoliyat umumiy maqsadga xizmat qiladi, biroq murakkablik darajasi turlicha bo‘ladi.

Shunday qilib, differensial yondashuv ta’lim jarayonining insonparvar va psixologik asoslangan modelini ifodalaydi. U o‘quvchilarning individual

xususiyatlarini inobatga olgan holda mazmun, metod va baholashni moslashtirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv nafaqat bilim sifatini oshiradi, balki o‘quvchilarda o‘ziga ishonch va ichki motivatsiyani shakllantiradi. Pedagogik mahorat esa aynan shu moslashuvchanlik va individual ehtiyojlarni aniqlay olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

5. O‘quvchilar bilimini baholash va monitoring

Baholash va monitoring ta’lim jarayonining ajralmas, boshqaruv va rivojlantiruvchi mexanizmi bo‘lib, u o‘quvchi (talaba)ning o‘zlashtirish darajasini aniqlash bilangina cheklanmaydi, balki o‘qitishning sifatini tahlil qilish, ta’lim strategiyalarini moslashtirish, individual o‘quv trajektoriyasini belgilash hamda o‘quvchi shaxsini psixologik qo‘llab-quvvatlash vazifalarini ham bajaradi. Zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida baholash “nazorat” yoki “jazolash” vositasi sifatida emas, balki o‘rganishni rag‘batlantiruvchi, xatoni tabiiy rivojlanish resursiga aylantiruvchi, o‘quvchining o‘zini anglash va o‘z ustida ishlashiga turtki beruvchi jarayon sifatida talqin qilinadi. Shu ma’noda baholash pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichidir: mahoratli o‘qituvchi baholashni o‘quvchini “saralash” uchun emas, balki uni rivojlantirish, yo‘naltirish va qo‘llab-quvvatlash uchun ishlatadi.

Formativ baholash bo‘yicha P. Black va D. Uilyam olib borgan tadqiqotlar o‘rganish jarayoniga uzluksiz integratsiyalashgan baholash o‘quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatadi. Ularning xulosalariga ko‘ra, o‘quvchi o‘z xatolarini anglaydigan, nima uchun xato qilganini tushunadigan va uni qanday tuzatishini biladigan taqdirdagina baholash o‘qishga xizmat qiladi. Bunda baholashning eng muhim elementlaridan biri - tezkor va mazmunli fikr-mulohaza, ya’ni feedbackdir. Feedback oddiy “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” degan baho emas, balki o‘quvchiga keyingi qadamini ko‘rsatib beradigan yo‘l-yo‘riqdir. Masalan, “Siz fikringizni qiziqarli bayon qildingiz, lekin dalil yetishmayapti; dalil sifatida matndan 2 ta misol keltiring” kabi izoh o‘quvchini rivojlanishga yo‘naltiradi. P. Sadler formativ baholash samarali bo‘lishi uchun o‘quvchiga uchta savolga javob berishi lozimligini ta’kidlaydi: “Maqsad nima?”, “Hozirgi holat qanday?”, “Maqsadga yetish uchun keyingi qadam

nima?”. Demak, formativ baholash natijaga emas, jarayonga, o‘sishga va individual rivojlanishga xizmat qiladi.

Formativ baholash o‘qitish jarayoni davomida turli ko‘rinishlarda tashkil etilishi mumkin. Masalan, darsning o‘rtasida 2-3 ta diagnostik savol berish, kichik “tezkor test” o‘tkazish, “1 daqiqalik esse” yozdirish, konseptual xarita tuzdirish, “men bugun nimani bildim - nimani tushunmadim” kabi refleksiya varaqalarini to‘ldirtirish orqali o‘quvchilarning tushunish darajasi aniqlanadi. Bu usullar o‘qituvchiga ham signal beradi: qaysi joyda tushunmovchilik kuchli, qaysi tushuncha qayta izoh talab qiladi, qaysi o‘quvchi qo‘shimcha yordamga muhtoj. Shunday qilib, formativ baholash pedagogik diagnostika vazifasini bajaradi va differensial yondashuvni amalga oshirish uchun real ma’lumot beradi. Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun bu ayniqsa muhim, chunki ular kelajakda “baholash psixologiyasi”ni ham tushunishi, baho insonning o‘ziga ishonchi va motivatsiyasiga qanday ta’sir qilishini hisobga olishi kerak.

Summativ baholash esa ma’lum bir davr yoki mavzu yakunida o‘quv natijasini umumlashtirib baholashga qaratiladi. U imtihon, yakuniy test, nazorat ishi, loyiha himoyasi, portfolioni himoya qilish kabi shakllarda bo‘lishi mumkin. Summativ baholashning vazifasi - o‘quvchining belgilangan standart yoki kutilayotgan natijaga qanchalik erishganini ko‘rsatish. Biroq zamonaviy didaktik yondashuvlarda summativ baholash ham “faqat ball qo‘yish”dan iborat bo‘lmasligi, balki aniq mezon va kriteriylarga tayanishi, shaffof va adolatli tashkil etilishi zarurligi ta’kidlanadi. Chunki mezonlar aniq bo‘lmasa, baho subyektivlashadi va bu o‘quvchilarda adolatsizlik hissini kuchaytiradi, o‘qishga bo‘lgan ishonchni pasaytiradi. Rus pedagogik maktabida (didaktika an’analarida) nazorat va baholash bilim, ko‘nikma va malakalarni tizimli aniqlash vositasi sifatida qaralsa-da, hozirgi zamon talablari uni kompetensiyaga yo‘naltirilgan yondashuv bilan boyitishni talab qiladi. Ya’ni “faqat biladi/bilmaydi” emas, balki “qanday qo‘llaydi, qanday tahlil qiladi, qanday asoslaydi” kabi ko‘rsatkichlar ham baholash mezoniga aylanishi lozim.

Monitoring baholashdan ham kengroq tushuncha bo‘lib, u o‘quvchining rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish, ma’lumot to‘plash, tahlil qilish va

pedagogik qarorlar qabul qilish jarayonini anglatadi. Monitoringda bir martalik natija emas, o‘sish trendi muhim: o‘quvchi bugun qaysi darajada, ertaga qanday o‘zgarish bo‘lyapti, qaysi ko‘nikma sekin rivojlanmoqda, qaysi ko‘nikma tez o‘smoqda. Buning uchun portfoliolar, kuzatuv jadvallari, diagnostik testlar, yozma ishlar, loyiha natijalari, darsdagi faollik va refleksiya natijalari tahlil qilinadi. Masalan, semestr davomida talabaning “muloqot ko‘nikmalari” qanday o‘sganini monitoring qilish uchun uning munozaradagi ishtiroki, yozma tahliliy ishlari, rol o‘ynashdagi kommunikativ xatti-harakatlari hamda refleksiya kundaliklari asosida kompleks tahlil o‘tkazish mumkin. Bu yondashuv pedagogika-psixologiya yo‘nalishi uchun ayniqsa dolzarb, chunki bu yo‘nalishda baholash faqat “bilim”ni emas, balki kasbiy kompetensiyalarni - muloqot, empatiya, tahliliy fikrlash, mas’uliyat, refleksiya kabi sifatlarni ham qamrab olishi kerak.

Baholash va monitoringning psixologik ta’siri masalasi ham o‘qituvchi mahoratining markazida turadi. Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchining ichki motivatsiyasi *avtonomiya (o‘z tanlovi borligi), kompetentlik (qodir ekanini his qilish), ijtimoiy aloqadorlik (qo‘llab-quvvatlovchi munosabat)* kabi ehtiyojlar qondirilganda mustahkamlanadi. Baholash jarayoni aynan shu ehtiyojlarni mustahkamlashi ham, zaiflashtirishi ham mumkin. Agar o‘qituvchi baholashni faqat tanqid, solishtirish va “kamchilik qidirish” vositasi sifatida qo‘llasa, o‘quvchida kompetentlik hissi pasayadi, tashvish kuchayadi va ichki motivatsiya so‘nadi. Aksincha, baho mezonlari aniq, jarayon shaffof va feedback rivojlantiruvchi bo‘lsa, o‘quvchi o‘zining o‘sishini ko‘radi, xatoni “shaxsiy muvaffaqiyatsizlik” emas, o‘rganish bosqichi sifatida qabul qiladi. Bu esa psixologik barqarorlikni oshiradi.

Amaliy jihatdan, baholash va monitoringni samarali tashkil etish uchun o‘qituvchi bir necha muhim qoidaga amal qilishi lozim:

-*birinchidan,* baholash mezonlari dars boshidayoq aniq e’lon qilinishi va o‘quvchilar tomonidan tushunilishi kerak;

-*ikkinchidan,* baholash topshiriqlari kutilayotgan natijaga mos bo‘lishi, ya’ni konstruktiv moslashuv tamoyili saqlanishi zarur;

-*uchinchidan,* feedback qisqa, aniq, rivojlantiruvchi va bajariladigan tavsiyalarni o‘z ichiga olishi kerak;

-*to‘rtinchidan*, monitoring ma’lumotlari o‘qitish strategiyasini moslashtirishga real xizmat qilishi lozim. Masalan, guruhli loyiha baholashda “mazmun aniqligi, dalillash, kreativlik, taqdimot sifati, jamoaviy hamkorlik” kabi kriteriylar asosida rubrika tuzilib, har bir kriteriy bo‘yicha qisqa izoh berilsa, talabalarda adolat hissi kuchayadi, keyingi loyihada nimani yaxshilash kerakligi aniq bo‘ladi. Yoki mavzu yakunida 5 daqiqalik refleksiya yozdirish (nimalarni bildim, qaysi savol ochiq qoldi, qanday yordam kerak) o‘quvchining metakognitiv ko‘nikmalarini rivojlantiradi, o‘qituvchiga esa keyingi darsni maqsadli rejalashtirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilar bilimini baholash va monitoring pedagogik jarayonning boshqaruv, diagnostika, motivatsiya va tarbiyaviy funksiyalarini birlashtiruvchi kompleks mexanizmdir. Formativ baholash o‘quvchini o‘sishga yo‘naltiradi, summativ baholash natijani umumlashtiradi, monitoring esa rivojlanish dinamikasini ko‘rsatadi. Mazkur jarayonlar shaffof, adolatli, mezonlarga asoslangan va psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi shaklda tashkil etilgandagina o‘quvchining ichki motivatsiyasi mustahkamlanadi, o‘ziga ishonchi oshadi va ta’lim natijalari barqaror rivojlanadi. O‘qituvchining pedagogik mahorati aynan baholashni “nazorat” emas, “rivojlantirish” mexanizmi sifatida ko‘ra olishida va uni ilmiy-psixologik asosda tashkil eta olishida namoyon bo‘ladi.

Nazorat savollari

1. Ta’lim jarayonini rejalashtirishning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
2. Konstruktiv moslashuv konsepsiyasi nimani anglatadi?
3. Bloom taksonomiyasining pedagogik ahamiyati nimada?
4. Dars strukturasi qanday bosqichlardan iborat?
5. Samarali darsning mezonlarini sanab bering.
6. Interaktiv metodlar nima uchun muhim?
7. Muammoli ta’limning afzalliklari nimada?
8. Differensial yondashuv nima?
9. Differensial ta’limni amalda qanday qo‘llash mumkin?

10. Inkluziv yondashuvning ta’lim jarayonidagi o‘rni qanday?
11. Formativ va summativ baholash o‘rtasidagi farqni tushuntiring.
12. Monitoring nima va nima uchun zarur?
13. O‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda baholash qanday rol o‘ynaydi?
14. Interaktiv metodlar yuqori darajali tafakkurni qanday rivojlantiradi?
15. O‘qituvchining ta’lim jarayonidagi mahorati nimada namoyon bo‘ladi?

2.2. O‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati

Reja:

1. Tarbiya jarayonining mohiyati va maqsadi
2. O‘qituvchining shaxsiy ta’sir kuchi
3. Ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash
4. Sinf jamoasini shakllantirish
5. Tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish

Tayanch so‘z va iboralar: *Tarbiya, ijtimoiylashuv, shaxsiy namunaviylik, emotsional intellekt, empatiya, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, sinf jamoasi, jamoaviy muhit, axloqiy qadriyatlar, kommunikativ kompetensiya, refleksiya, tarbiyaviy faoliyat.*

Mavzuning qisqacha mazmuni: *Mazkur mavzuda o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi roli va kasbiy mahorati yoritiladi. Talaba tarbiya jarayonining mohiyati, maqsadi va vazifalari, shaxsiy namunaviylik, emotsional sezgirlik va kommunikativ kompetensiyaning tarbiyaviy ta’sirdagi o‘rni haqida bilimga ega bo‘ladi. Shuningdek, sinf jamoasini shakllantirish, ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash hamda tarbiyaviy tadbirlarni maqsadli tashkil etish bo‘yicha nazariy va amaliy ko‘nikmalar shakllantiriladi.*

1. Tarbiya jarayonining mohiyati va maqsadi

Tarbiya jarayoni pedagogik faoliyatning eng murakkab va mas’uliyatli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u shaxsni jamiyat hayotiga tayyorlash, unda ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan maqsadli, tizimli va uzluksiz jarayonni anglatadi. Pedagogika fanida tarbiya ta’limdan farqli ravishda ko‘proq shaxsning ichki dunyosi, qadriyatlar tizimi, e’tiqodi, xulq-atvori va ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan faoliyat sifatida talqin qilinadi. Agar ta’lim asosan bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan bo‘lsa, tarbiya shaxsning axloqiy pozitsiyasi va hayotiy yo‘nalishini belgilaydi.

Rus pedagogik maktabi vakillari tarbiyani shaxs kamolotining markaziy omili sifatida ko‘rib kelganlar. V.A. Suxomlinskiy tarbiyani “inson qalbiga yo‘l topish san’ati” deb atab, tarbiyachi faoliyatining mohiyati o‘quvchi qalbida ezgulik, halollik, mas’uliyat va vijdon kabi fazilatlarni uyg‘otishdan iborat ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarbiya - bu buyruq va nazorat emas, balki ishonch va hurmat asosidagi hamkorlikdir. A.S. Makarenko esa tarbiyani jamoa orqali shaxsni shakllantirish jarayoni sifatida talqin qilib, intizom va talabchanlikni insonparvarlik bilan

uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv tarbiya jarayonining ijtimoiy xarakterini ochib beradi.

G‘arb pedagogik tafakkurida ham tarbiya masalasi ijtimoiy tajriba bilan bog‘liq holda talqin etiladi. J. Dyui ta’lim va tarbiyani hayotdan ajratib bo‘lmas jarayon sifatida ko‘rib, shaxs ijtimoiy tajriba jarayonida shakllanishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, maktab - bu kichik jamiyat modeli bo‘lib, unda bola ijtimoiy munosabatlarni o‘zlashtiradi. Demak, tarbiya jarayoni real hayotiy vaziyatlar, hamkorlik, muhokama va faol ishtirok orqali samarali amalga oshadi. L.S. Vygotskiy ham shaxs rivojlanishini ijtimoiy muloqot bilan bog‘lab, tarbiya jarayonida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi rolini asoslab bergan.

Abdulla Avloniy “Tarbiya yo hayot, yo mamot masalasidir” deya ta’kidlab, tarbiyani millat kelajagini belgilovchi omil sifatida baholaydi. Uning qarashlarida tarbiya axloqiy poklik, ma’rifat va ijtimoiy mas’uliyatni uyg‘otishga qaratilgan jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy inson kamolotini aql va axloq uyg‘unligida ko‘rib, komil insonni shakllantirishni tarbiyaning asosiy maqsadi deb hisoblagan.

Tarbiya jarayonining mohiyati shundaki, u shaxsning tashqi xatti-harakatlarini emas, balki ichki motivlari va qadriyatlarini shakllantiradi. Masalan, oddiy intizom qoidalariga rioya qilish - bu faqat tashqi nazorat natijasi bo‘lmasligi, balki o‘quvchining ichki mas’uliyat hissi shakllanganining belgisi bo‘lishi kerak. O‘z fikrini madaniyatli ifodalash, boshqalarning nuqtai nazarini hurmat qilish, ijtimoiy vazifalarni ongli bajarish kabi ko‘nikmalar tarbiya jarayonining amaliy natijalaridir. Bu jarayon doimiy, tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

Zamonaviy psixologik yondashuvlar tarbiyani shaxsning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi bilan ham bog‘laydi. D. Goleman emotsional intellektni muvaffaqiyatli hayot va ijtimoiy moslashuvning muhim omili sifatida ko‘rsatadi. Demak, tarbiya jarayonida o‘quvchilarning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish va boshqalarga empatiya ko‘rsatish ko‘nikmalarini rivojlantirish ham muhim vazifa hisoblanadi.

Tarbiya jarayonining asosiy maqsadi - ijtimoiy faol, ma’naviy barkamol, mustaqil fikrlovchi va mas’uliyatli shaxsni shakllantirishdir. Bunday shaxs nafaqat

bilimli, balki axloqiy pozitsiyaga ega, ijtimoiy munosabatlarda faol va o‘z qarashlarini asoslab bera oladigan insondir. Shuning uchun ham tarbiya ta’lim jarayonidan ajralgan holda emas, balki uning tarkibiy qismi sifatida, har bir dars, har bir muloqot va har bir pedagogik vaziyatda namoyon bo‘lishi lozim.

Shunday qilib, tarbiya jarayoni shaxsning ichki dunyosini boyitishga, ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishga va komil insonni tarbiyalashga qaratilgan murakkab pedagogik tizimdir. O‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati aynan shu jarayonni ongli, maqsadli va ilmiy asosda tashkil eta olishida namoyon bo‘ladi.

2. O‘qituvchining shaxsiy ta’sir kuchi

O‘qituvchining shaxsiy ta’sir kuchi tarbiyaviy jarayonning markaziy omillaridan biri hisoblanadi. Tarbiya ko‘p hollarda so‘z orqali emas, balki shaxsiy namuna orqali amalga oshadi. Pedagogik faoliyatda o‘qituvchining xulq-atvori, nutqi, kiyinish madaniyati, muloqot uslubi, hissiy reaksiyalari va qaror qabul qilishdagi pozitsiyasi o‘quvchilar uchun yashirin, lekin kuchli tarbiyaviy signal vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham o‘qituvchining shaxsiy fazilatlari va ichki madaniyati uning metodik bilimlaridan kam bo‘lmagan ahamiyatga ega.

A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan “ijtimoiy o‘rganish nazariyasi”ga ko‘ra, insonlar, ayniqsa bolalar va o‘smirlar, xulq-atvorni kuzatish va modellash orqali o‘zlashtiradilar. Bandura “model” tushunchasini kiritib, shaxslararo kuzatuv va taqlid qilish orqali ijtimoiy xulq shakllanishini ilmiy asoslagan. Bu nazariya ta’lim jarayoniga tatbiq etilganda, o‘qituvchi o‘quvchi uchun asosiy model sifatida namoyon bo‘ladi. Agar o‘qituvchi hurmat bilan muloqot qilsa, muammoli vaziyatlarda vazminlikni saqlasa, adolatli va izchil bo‘lsa, o‘quvchilar ham shu xulq namunalarini o‘zlashtiradilar. Aksincha, o‘qituvchining keskin, befarq yoki noxolis munosabati ham model sifatida qabul qilinishi mumkin.

Rus pedagogik maktabida ham shaxsiy namunaviylik masalasi alohida o‘rin tutadi. V.A. Suxomlinskiy o‘qituvchining “qalb madaniyati”ni tarbiyaviy ta’sirning asosiy sharti sifatida ko‘rsatadi. Uning fikricha, bolaga hurmat bilan qarash, uning sha’nini asrash va ishonch bildirish - bu o‘qituvchining ichki madaniyatidan kelib chiqadi. A.S. Makarenko esa pedagogning talabchanligi va shaxsiy mas’uliyati

jamoaviy tarbiya jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta’kidlagan. U o‘qituvchi shaxsining ichki mustahkamligi va prinsipialligi o‘quvchilar uchun axloqiy mezon vazifasini bajarishini qayd etadi.

Ustoz shaxsiga Abdulla Avloniy ham alohida e’tibor qaratilgan. U ustozning axloqiy pokligi va ma’naviy yetukligi millat kelajagi bilan bevosita bog‘liq ekanini ta’kidlab, “ustoz avvalo o‘zini tarbiyalashi kerak” degan g‘oyani ilgari suradi. Bu fikr zamonaviy pedagogika bilan hamohangdir: o‘qituvchi o‘z ustida ishlamasa, o‘z xulqini nazorat qilmasa, boshqalarni tarbiyalash jarayonida samaradorlikka erisha olmaydi. Forobiy ham komil inson g‘oyasini ilgari surib, murabbiy shaxsning aql va axloq uyg‘unligiga ega bo‘lishini zarur shart sifatida ko‘rsatgan.

Shaxsiy ta’sir kuchi ko‘pincha kundalik pedagogik vaziyatlarda namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘qituvchi baholash jarayonida adolat tamoyiliga amal qilsa, o‘quvchilarda adolat va halollik qadriyatlari mustahkamlanadi. Agar o‘qituvchi xatoni shaxsga emas, harakatga qaratib tanqid qilsa, o‘quvchi o‘z qadr-qimmatini yo‘qotmaydi va konstruktiv o‘zgarishga intiladi. Yoki nizoli vaziyatda o‘qituvchi hissiyotga berilmay, muloqot orqali muammoni hal qilsa, o‘quvchilar konfliktni tinch yo‘l bilan boshqarish ko‘nikmasini o‘zlashtiradilar.

Psixologik nuqtai nazardan, o‘qituvchining shaxsiy ta’siri o‘quvchilarda ichki motivatsiya va ishonch hissini shakllantiradi. Deci va Ryan nazariyasiga ko‘ra, ijobiy va qo‘llab-quvvatlovchi muhit shaxsning kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlarini qondiradi. O‘qituvchi o‘zining samimiyligi, ochiqligi va hurmatli munosabati bilan ana shu ehtiyojlarni mustahkamlaydi. Bu esa o‘quvchining nafaqat akademik, balki ijtimoiy-axloqiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Umumiy holda, o‘qituvchining shaxsiy ta’sir kuchi uning so‘zidan ko‘ra ko‘proq amaliy xulq-atvori, munosabati va ichki madaniyati orqali namoyon bo‘ladi. Tarbiyachi sifatidagi mahorat shundaki, pedagog o‘zini doimiy ravishda tahlil qiladi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qiladi va shaxsiy namunasi bilan o‘quvchilar qalbida ijobiy iz qoldira oladi. O‘qituvchi shaxsi - bu tarbiya jarayonining eng kuchli va samarali vositasidir.

3. Ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash

Ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim jarayoni faqat akademik bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchining emotsional barqarorligi, o‘zini anglash darajasi, empatiya, muloqot madaniyati va ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Shu bois o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini ongli ravishda qo‘llab-quvvatlashida namoyon bo‘ladi.

Xalqaro ta’lim tadqiqotlarida ijtimoiy-emotsional o‘rganish (Social and Emotional Learning - SEL) tushunchasi keng qo‘llaniladi. Akademik, ijtimoiy va emotsional ta’lim bo‘yicha hamkorlik tashkiloti - CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning) modeli besh asosiy kompetensiyani ajratadi: *o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, ijtimoiy ong (empatiya), munosabatlar o‘rnatish va mas’uliyatli qaror qabul qilish*. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish o‘quvchilarning nafaqat akademik natijalariga, balki hayotiy muvaffaqiyatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan.

D. Goleman emotsional intellekt nazariyasida insonning o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish qobiliyati muvaffaqiyatli ijtimoiy faoliyatning muhim omili ekanini ta’kidlaydi. Pedagogik jarayonda bu o‘qituvchining o‘quvchi kayfiyatini sezishi, empatiya ko‘rsatishi va salbiy emotsiyalarni konstruktiv yo‘naltira olishida namoyon bo‘ladi. Masalan, past baho olgan o‘quvchini jamoa oldida tanqid qilish uning o‘ziga ishonchini susaytirishi mumkin. Aksincha, individual suhbat orqali xatoni tushuntirish va qo‘llab-quvvatlovchi tavsiyalar berish o‘quvchida rivojlanishga motivatsiya uyg‘otadi.

L.S. Vygotskiy shaxs rivojlanishini ijtimoiy muloqot bilan bog‘lab, emotsional muhitning kognitiv rivojlanishga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasiga ko‘ra, o‘quvchi qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy muhitda o‘z imkoniyatlarini kengroq namoyon eta oladi. Demak, ijobiy psixologik atmosfera - bu faqat qulay sharoit emas, balki rivojlanishning muhim pedagogik omilidir.

Rus pedagogik an’analarida ham shaxsning emotsional dunyosiga e’tibor berilgan. V.A. Suxomlinskiy bolalar qalbiga ehtiyotkorlik bilan yondashish, ularning ruhiy holatini inobatga olish tarbiyachi faoliyatining asosiy sharti ekanini qayd etadi. Uning fikricha, tarbiya jarayonida mehr va ishonch muhitini yaratish o‘quvchi shaxsining ichki imkoniyatlarini ochib beradi. Shuningdek, zamonaviy rus psixologlaridan A.G. Asmolov shaxsni rivojlantirishda emotsional xavfsizlik muhitining ahamiyatini alohida ta’kidlaydi.

O‘zbek pedagogik va ma’naviy merosida ham ijtimoiy-emotsional tarbiya masalasi keng yoritilgan. Alisher Navoiy asarlarida insonparvarlik, sabr-toqat, mehr-oqibat va o‘zini tiyish kabi fazilatlar inson kamolotining muhim ko‘rsatkichlari sifatida talqin etiladi. Forobiy esa komil insonni aql va axloq uyg‘unligida tasvirlab, hissiyot va ong o‘rtasidagi muvozanatni zarur shart deb hisoblaydi. Bu qarashlar zamonaviy emotsional intellekt konsepsiyalari bilan uyg‘unlashadi.

Amaliy jihatdan ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash turli pedagogik usullar orqali amalga oshiriladi. Masalan, dars boshida qisqa refleksiya savollari (“Bugun kayfiyatingiz qanday?”, “Bugungi darsdan nimani kutyapsiz?”) o‘quvchining emotsional holatini aniqlashga yordam beradi. Guruhli ish jarayonida rollarni taqsimlash va o‘zaro hurmat qoidalarini belgilash ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantiradi. Konflikt vaziyatlarida mediatorlik usulidan foydalanish esa o‘quvchilarga nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish tajribasini beradi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijobiy emotsional muhitda o‘qigan o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘ladi. Bu jarayonda o‘qituvchining o‘z emotsiyalarini boshqarishi ham muhim ahamiyatga ega. Agar pedagog o‘z hissiyotlarini nazorat qila olsa, u sinfdagi psixologik muvozanatni saqlab turadi va o‘quvchilarga emotsional barqarorlik modeli bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahoratining muhim ko‘rsatkichidir. Bu jarayon o‘quvchilarda o‘zini anglash, hissiyotlarini boshqarish, empatiya ko‘rsatish va sog‘lom ijtimoiy munosabatlar o‘rnatish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Zamonaviy ta’lim

tizimida ijtimoiy-emotsional qo‘llab-quvvatlash akademik natijalar bilan bir qatorda shaxs kamolotining zarur sharti sifatida qaraladi.

4. Sinf jamoasini shakllantirish

Sinf jamoasini shakllantirish o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahoratini namoyon etuvchi muhim yo‘nalishlardan biridir. Sinf - bu oddiy o‘quvchilar yig‘indisi emas, balki o‘z ichki qoidalari, qadriyatlari, munosabatlar tizimi va ijtimoiy rollariga ega bo‘lgan kichik ijtimoiy guruhdir. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan har qanday guruhning rivojlanishi uning ichki muhitiga, a’zolar o‘rtasidagi o‘zaro ishonch va hamkorlik darajasiga bog‘liq. Shu bois sinf jamoasining ijobiy shakllanishi o‘quvchilarning nafaqat akademik natijalariga, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Guruh dinamikasi nazariyasini ishlab chiqqan K. Lewin kichik guruhdagi ijtimoiy munosabatlar shaxs xulq-atvorini belgilovchi muhim omil ekanini asoslab bergan. Uning fikricha, guruh ichidagi iqlim (psixologik atmosfera) shaxsning faoliyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Bu g‘oya pedagogik jarayonga tatbiq etilganda, sinfdagi ijobiy muhit o‘quvchining o‘zini erkin tutishi, fikr bildira olishi va tashabbus ko‘rsatishiga zamin yaratadi. Aksincha, salbiy yoki qo‘rquvga asoslangan muhit shaxsning ichki imkoniyatlarini cheklaydi.

Hamkorlikda o‘qitish nazariyasini ishlab chiqqan D. Jonson va R. Jonson tadqiqotlarida ko‘rsatilishicha, ijobiy o‘zaro bog‘liqlik, individual mas’uliyat, yuzma-yuz muloqot va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish jamoaviy faoliyat samaradorligini ta’minlaydi. Ularning eksperimental tadqiqotlari hamkorlik asosida tashkil etilgan sinflarda akademik natijalar yuqoriroq, o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlash darajasi esa mustahkamroq bo‘lishini ko‘rsatgan. Bu yondashuv pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun ayniqsa muhim, chunki ular kelajakda insonlar bilan ishlaydigan mutaxassis sifatida jamoaviy muhitni boshqara olishlari zarur.

Rus pedagogik an’analarida jamoa tarbiyasi alohida o‘rin tutadi. A.S. Makarenko jamoani tarbiyaviy ta’sirning muhim vositasi sifatida ko‘rib, jamoa orqali shaxsni shakllantirish g‘oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, sog‘lom jamoa ichki intizom, o‘zaro hurmat va umumiy maqsad asosida shakllanadi. V.A. Suxomlinskiy

esa sinfni “birgalikda yashash va o‘rganish makoni” sifatida talqin qilib, unda mehr, ishonch va hamkorlik muhitini yaratish zarurligini ta’kidlagan.

Sinf jamoasini shakllantirish amaliy jihatdan maqsadli tashkil etilgan pedagogik faoliyatni talab etadi. Avvalo, umumiy qoidalarni birgalikda ishlab chiqish muhimdir. Masalan, o‘quvchilar bilan hamkorlikda “hurmat kodeksi” yoki “sinf qoidalari”ni belgilash ularning javobgarlik hissini oshiradi. Bunday jarayonda qoidalar yuqoridan majburiy tarzda emas, balki o‘zaro kelishuv asosida qabul qilinadi. Bu esa ichki intizomni mustahkamlaydi.

Rollarni taqsimlash ham jamoa shakllanishining muhim omilidir. Guruhli ishlarda lider, kotib, ma’ruzachi kabi rollarni belgilash o‘quvchilarda mas’uliyat va tashabbuskorlikni rivojlantiradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aniq rolga ega bo‘lgan o‘quvchi o‘z vazifasini samaraliroq bajaradi va jamoa ichidagi o‘rnini his qiladi. Bu esa ijtimoiy identifikatsiyani mustahkamlaydi.

Hamkorlikdagi vazifalar berish sinf jamoasini birlashtiruvchi omillardan biridir. Masalan, pedagogik vaziyatni hal qilish, loyiha tayyorlash yoki ijtimoiy tadbirni tashkil etish kabi topshiriqlar o‘quvchilarda birgalikda qaror qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi. L.S. Vygotskiyning ijtimoiy rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bilish jarayoni muloqot va hamkorlik orqali samaraliroq kechadi. Demak, jamoaviy faoliyat nafaqat tarbiyaviy, balki kognitiv ahamiyatga ham ega.

Ochiq muloqot muhitini yaratish sinf jamoasining barqarorligini ta’minlaydi. O‘qituvchi har bir o‘quvchining fikrini tinglashi, hurmat qilishi va konstruktiv muhokama madaniyatini shakllantirishi zarur. Masalan, dars oxirida qisqa refleksiya yoki “erkin fikr daqiqasi” tashkil etish o‘quvchilarning o‘z nuqtai nazarini bildirishiga imkon beradi. Bu jarayon ijtimoiy-emotsional rivojlanishga ham xizmat qiladi.

O‘zbek ma’naviy merosida ham jamoaviylik va hamjihatlik g‘oyasi muhim o‘rin egallaydi. Alisher Navoiy asarlarida hamjihatlik, o‘zaro hurmat va birlik insoniy kamolotning sharti sifatida talqin etiladi. Bu g‘oyalar zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashadi va sinf jamoasini shakllantirish jarayonida metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, sinf jamoasini shakllantirish - bu tasodifiy emas, balki ilmiy asoslangan va tizimli tashkil etiladigan pedagogik jarayondir. Umumiy qoidalarni belgilash, rollarni taqsimlash, hamkorlikdagi faoliyatni yo‘lga qo‘yish va ochiq muloqot muhitini yaratish orqali o‘qituvchi ijobiy psixologik atmosfera shakllantiradi. Bunday muhitda o‘quvchilar o‘zini xavfsiz his qiladi, faol ishtirok etadi va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxs sifatida rivojlanadi. Sinf jamoasining sog‘lom shakllanishi o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahoratining muhim ko‘rsatkichidir.

5. Tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish

Tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahoratini amaliy jihatdan eng yaqqol namoyon etadigan yo‘nalishlardan biridir. Chunki tarbiyaviy tadbirda o‘qituvchi faqat ma’lumot beruvchi emas, balki ijtimoiy muhitni boshqaruvchi, qadriyatlarni singdiruvchi, emotsional iqlimni tartibga soluvchi va o‘quvchini faol hayotiy tajribaga jalb etuvchi “pedagogik rejissyor” sifatida ishlaydi. Tarbiyaviy tadbir - bu o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy, fuqarolik, estetik va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan maqsadli, tizimli hamda metodik jihatdan asoslangan pedagogik faoliyat shakli bo‘lib, u ta’lim jarayonining mantiqiy davomi sifatida tarbiya va ta’lim birligini ta’minlaydi. Zamonaviy pedagogika tarbiyaviy tadbirlarni shunchaki bayram, rasmiy yig‘ilish yoki “hisobot uchun o‘tkaziladigan” tadbir sifatida emas, balki shaxs rivojlanishiga xizmat qiluvchi tarbiyaviy texnologiya sifatida talqin qiladi. Bu talqin pedagogning har bir tadbirni psixologik qonuniyatlar, yosh xususiyatlari va ijtimoiy ehtiyojlar bilan uyg‘unlashtirib loyihalashini talab etadi.

Pedagogik adabiyotlarda tarbiyaviy ishlar maqsadga yo‘naltirilgan, rejalashtirilgan va refleksiya bilan yakunlanadigan jarayon bo‘lishi zarurligi qayta-qayta ta’kidlanadi. Masalan, tarbiyaviy ishlar metodikasi bo‘yicha rus didaktika va tarbiya nazariyasi (I.P. Podlasiy, V.A. Slastenin, N.E. Shurkova kabi mualliflar) tarbiyaviy tadbirning samarasini “qiziqarli o‘tgan-o‘tmaganligi” bilan emas, balki unda qanday qadriyatlar mustahkamlangani, o‘quvchida qanday ijtimoiy tajriba hosil bo‘lgani, qanday xulqiy xulosalar paydo bo‘lgani bilan baholash kerakligini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan tarbiyaviy tadbirning samaradorligi uning aniq maqsadi,

mazmuni, shakli, metodlari va kutilayotgan natijalari o‘zaro uyg‘unlashganligiga bog‘liq. Bu jihat J. Biggsning konstruktiv moslashuv g‘oyasi bilan hamohang: maqsad (qaysi sifat va kompetensiya shakllanadi), faoliyat (qanday tajriba orqali shakllanadi) va natija (qanday dalil bilan ko‘rinadi) bir-biriga mos kelishi lozim. Masalan, “empatiya”ni rivojlantirish maqsad qilingan bo‘lsa, faqat ma’ruza qilib, “mehribon bo‘ling” deyish yetarli emas; o‘quvchini his-tuyg‘u, vaziyat va real tanlov bilan yuzlashtiradigan interaktiv tajriba zarur: rol o‘ynash, keis tahlil, hikoya muhokamasi, ko‘ngilli faoliyat, ijtimoiy loyiha, muammoli vaziyat yechimi. Aks holda tadbir “tashqi ko‘rinish”da o‘tadi, lekin tarbiyaviy ta’sir ichki mexanizmlarga yetib bormaydi.

Tarbiyaviy tadbirni loyihalashda birinchi va eng muhim qadam - *maqsadni psixologik jihatdan aniqlashtirishdir*. “Vatanparvarlikni kuchaytirish” yoki “mehr-oqibatni oshirish” kabi umumiy maqsadlar metodik jihatdan juda keng. Shuning uchun maqsadni aniq xulqiy indikatorlar bilan ifodalash zarur: masalan, “o‘quvchi yordam so‘rash va yordam taklif qilish madaniyatini o‘zlashtiradi”, “o‘quvchi ijtimoiy vaziyatda boshqalar hissiyotini tanib, mos munosabat bildiradi”, “o‘quvchi sinf jamoasida mas’uliyatni bo‘lishadi”, “o‘quvchi konfliktni zo‘ravonliksiz muloqot orqali hal qilish yo‘lini tushunadi”. Bu yondashuv tarbiyani “shior”dan “amaliy ko‘nikma va qadriyat” darajasiga ko‘taradi. Psixologiyada ijtimoiy-emotsional rivojlanish doirasida shunday indikatorlar juda muhim sanaladi: o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, empatiya, munosabatlarni boshqarish, mas’uliyatli qaror qabul qilish. Shu kompetensiyalarga tayanib tarbiyaviy tadbir mazmunini loyihalash tadbirni “tushuntirish” emas, “shakllantirish” jarayoniga aylantiradi.

Ikkinchi bosqich - mazmunni tanlash. Mazmun o‘quvchining yoshiga mos, hayotiy tajribaga yaqin, madaniy-kontekstual bo‘lishi zarur. Masalan, “Insonparvarlik va mehr-oqibat” mavzusini olaylik. Mazmun sifatida (1) real hayotdan olingan qisqa voqea (keksaga yordam, nogironligi bor inson bilan muloqot, sinfdoshning psixologik holati), (2) badiiy parcha (Navoiy hikmatlari, hikoya yoki she’riy misralar), (3) ijtimoiy video lavha, (4) muammoli vaziyat (keis) tanlanishi mumkin. Mazmun qanchalik hayotga yaqin bo‘lsa, o‘quvchi shunchalik ichki identifikatsiya qiladi va “bu menga

daxldor” degan hissiyot paydo bo‘ladi. Tarbiya psixologiyasida aynan shu “daxldorlik” hissi qadriyatlarning ichkilashuvi (internalizatsiya) uchun muhim omil sanaladi.

Uchinchi bosqich - shakl va metodlarni tanlash. Bu yerda Dyui va Vygotskiy g‘oyalari amaliy ahamiyat kasb etadi: shaxs qadriyatlarni faol tajriba va ijtimoiy muloqot jarayonida o‘zlashtiradi. Shuning uchun tarbiyaviy tadbirlar ko‘pincha “faol ishtirok”ga tayangan shakllarda samarali bo‘ladi: munozara, debat, rol o‘ynash, sahna ko‘rinishi, “vaziyatli topshiriq”, ko‘ngilli aksiya, loyihaviy faoliyat, ijodiy ish (esse, plakat, videorolik), “doira suhbat” kabi. Masalan, “Yordamga muhtoj insonni ko‘rsangiz nima qilgan bo‘lardingiz?” degan vaziyatni muhokama qilish oddiy savol emas: o‘quvchi bu vaziyatda o‘zini tasavvur qiladi, hissiy reaksiyasini sezadi, qaror tanlaydi va uni asoslaydi. Bu jarayonda empatiya va mas’uliyatli qaror qabul qilish mexanizmlari ishga tushadi. Yoki “rol o‘ynash” metodida bir o‘quvchi yordamga muhtoj rolida, boshqasi yordam beruvchi rolida ishtirok etadi; keyin guruh “Qaysi so‘zlar qo‘llab-quvvatlovchi bo‘ldi? Qaysi so‘zlar kamsituvchi bo‘ldi?” degan savollar asosida refleksiya qiladi. Bunday tahlil o‘quvchiga muloqotning tarbiyaviy kuchini bevosita his qildiradi.

Tarbiyaviy tadbirlarning yana bir samarali yo‘nalishi - ijtimoiy loyiha va amaliy faoliyatga tayangan tadbirlardir. Masalan, “Mehr-oqibat haftaligi” doirasida sinf ko‘ngilli tarzda mahalladagi yolg‘iz keksa kishiga yordam ko‘rsatish, maktab kutubxonasiga kitob sovg‘a qilish, sinfdoshlar o‘rtasida “yaxshi so‘z marafoni” o‘tkazish kabi kichik, ammo real amaliy ishlarni rejalashtirishi mumkin. Bu yerda tarbiya shunchaki “gap” emas, “harakat” orqali namoyon bo‘ladi. Rus pedagogik an’analarida Makarenko aynan jamoaviy foydali faoliyat orqali mas’uliyat, intizom va ijtimoiy ong shakllanishini ta’kidlagan. Zamonaviy yondashuvlarda esa bunday tadbirlar fuqarolik tarbiyasi va ijtimoiy mas’uliyat kompetensiyalarini shakllantirish vositasi sifatida qaraladi.

To‘rtinchi bosqich - jarayonni boshqarish, ya’ni tadbirni “o‘tkazish” emas, “boshqarish” mahorati. Bu bosqichda pedagogning kommunikativ kompetensiyasi, emotsional sezgirligi va fasilitatorlik qobiliyati hal qiluvchi bo‘ladi. Tadbir davomida o‘qituvchi ishtirokchilarni faollashtiradi, bahsni madaniyatli yo‘nalishga soladi, “bitta

ovoz” hukmron bo‘lib qolmasligi uchun hammani jalb qiladi, kamsituvchi fikrlar paydo bo‘lsa, ularni to‘xtatib, axloqiy me’yorni eslatadi, emotsional keskinlik oshsa, “pauza” va “qayta ramkalash” (reframing) orqali muhitni barqarorlashtiradi. Masalan, munozarada bir o‘quvchi boshqasini masxara qilsa, o‘qituvchi “Bizning hurmat kodeksimizda kamsitish yo‘q. Fikrni tanqid qilamiz, shaxsni emas” deb muhitni tiklaydi. Bu ham tarbiyaviy ta’sirning bevosita o‘zi: o‘quvchi real vaziyatda axloqiy norma qanday ishlashini ko‘radi.

Beshinchi bosqich - tahlil va refleksiya. Tarbiyaviy tadbir refleksiyasiz yakunlansa, ko‘pincha ta’sir yuzaki qoladi. Refleksiya o‘quvchiga “men nimani his qildim?”, “nimani angladim?”, “qanday xulosa chiqardim?”, “ertaga qanday harakat qilaman?” degan savollarga javob berish imkonini beradi. Bu yerda baholash an’anaviy “ball” shaklida emas, balki tarbiyaviy natijani ko‘rsatadigan dalillar orqali amalga oshiriladi: refleksiya varaqasi, qisqa esse, “mening xulosam” kartochkasi, jamoaviy kelishuv, “keyingi qadam” rejasi. Masalan, tadbir oxirida o‘quvchilar “Men bugundan boshlab…” jumlasini davom ettirib, bitta ijobiy odatni yozib beradi: “Men bugundan boshlab sinfdoshimning so‘zini bo‘lmasdan tinglayman”, “Men yordam so‘rashdan uyalmayman”, “Men kamsituvchi so‘z ishlatmayman”. Bu yozuvlar keyingi haftada qayta ko‘rib chiqilib, monitoring qilinsa, tarbiyaviy ta’sir barqarorlashadi.

Tarbiyaviy tadbirlar psixologik nuqtai nazardan ijtimoiy-emotsional rivojlanishga xizmat qiladi. Empatiya, o‘zini boshqarish, stressga chidamlilik, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalari ko‘pincha aynan tarbiyaviy tadbirlarda “tajriba” orqali shakllanadi. Masalan:

- “bag‘rikenglik” mavzusidagi tadbirda turli fikrlarga hurmat bilan yondashish o‘rgatiladi;

-“internet madaniyati va kiberxavfsizlik” mavzusidagi tadbirda mas’uliyatli qaror qabul qilish, shaxsiy chegaralarni bilish, boshqani kamsitmaslik masalalari muhokama qilinadi;

- “kasb tanlash va hayotiy reja” mavzusidagi tadbirda o‘zini anglash va maqsad qo‘yish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bunday mavzular pedagogika va psixologiya

yo‘nalishi uchun ham kasbiy jihatdan dolzarb, chunki bo‘lajak mutaxassis tarbiyaviy vaziyatlarni psixologik mexanizmlar bilan tushuntira olishi kerak.

O‘zbek ma’naviy merosi tarbiyaviy tadbirlar mazmunini boyitishda kuchli metodologik manba bo‘la oladi. Navoiy asarlarida mehr-oqibat, adolat, halollik, sabr-toqat, hamjihatlik kabi fazilatlar inson kamolotining tayanchi sifatida talqin qilinadi. Forobiyning “Fozil shahar” g‘oyalarida jamiyat va shaxs kamoloti axloqiy qadriyatlarga tayanishi, inson tarbiyasi esa aql va axloq uyg‘unligida bo‘lishi zarurligi ko‘rsatiladi. Bu g‘oyalarni zamonaviy tarbiyaviy tadbirlar bilan uyg‘unlashtirish mumkin: masalan, “Adolat nima?” mavzusida Navoiy hikmatidan boshlab, real hayotiy keislar asosida munozara tashkil etish; “Mehr-oqibat” mavzusida badiiy parcha va ijtimoiy video orqali hissiy ta’sir uyg‘otib, so‘ng amaliy harakat rejasini tuzish.

Shunday qilib, tarbiyaviy tadbirlarni ilmiy asosda va faol ishtirok tamoyiliga tayanib tashkil etish o‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahoratini to‘liq ochib beradi. Bu mahorat bir vaqtning o‘zida bir nechta kompetensiyalar uyg‘unligidan iborat: maqsadni aniq qo‘yish, mazmunni psixologik va madaniy jihatdan tanlash, interaktiv metodlarni o‘rinli qo‘llash, jamoaviy muhitni boshqarish, emotsional iqlimni barqarorlashtirish, refleksiya va monitoringni yo‘lga qo‘yish. Tarbiyaviy faoliyat ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, u shaxsni har tomonlama kamol toptirishga, uni ijtimoiy faol, ma’naviy yetuk va mas’uliyatli inson sifatida shakllantirishga xizmat qiladi; o‘qituvchi esa aynan shu jarayonni ongli ravishda loyihalab, boshqarib va natijasini tahlil qila olganida chinakam tarbiyachi sifatidagi pedagogik mahoratini namoyon etadi.

Nazorat savollari

1. Tarbiya va ta’lim o‘rtasidagi farq nimada?
2. Tarbiya jarayonining asosiy maqsadi nimadan iborat?
3. V.A. Suxomlinskiy tarbiya haqida qanday fikr bildirgan?
4. O‘qituvchining shaxsiy namunasi qanday ta’sir ko‘rsatadi?
5. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasini izohlang.
6. Emotsional intellekt nima?
7. Empatiya tarbiya jarayonida qanday rol o‘ynaydi?

8. Sinf jamoasi qanday shakllanadi?

9. Hamkorlikda o‘qitishning afzalliklari nimalardan iborat?

10. Ijtimoiy-emotsional rivojlanish nima uchun muhim?

11. Tarbiyaviy tadbirlarni rejalashtirish bosqichlarini sanang.

12. Tarbiyaviy faoliyatda ota-onalar bilan hamkorlik qanday tashkil etiladi?

13. Tarbiyachi sifatida o‘qituvchi qanday fazilatlarga ega bo‘lishi kerak?

14. Demokratik muhit va intizom o‘rtasidagi muvozanat qanday ta’minlanadi?

15. Tarbiyachi sifatidagi pedagogik mahorat qanday mezonlar bilan baholanadi?

2.3. O‘qituvchining tarbiya texnologiyalari asosida faoliyat olib borishi

Reja:

1. Tarbiya texnologiyasi tushunchasi
2. Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalari
3. Hamkorlik va dialogik yondashuv
4. Muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalash
5. Tarbiyaviy jarayon natijalarini tahlil qilish

Tayanch so‘z va iboralar: *tarbiya texnologiyasi, pedagogik texnologiya, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, dialogik muloqot, hamkorlik pedagogikasi, muammoli vaziyat, refleksiya, monitoring, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, qadriyatlar internalizatsiyasi, tarbiyaviy diagnostika.*

Mavzuning qisqacha mazmuni: *Mazkur mavzuda o‘qituvchining tarbiyaviy faoliyatni texnologik yondashuv asosida tashkil etish masalalari yoritiladi. Talaba tarbiya texnologiyasining mohiyati, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, dialogik va hamkorlik asosidagi tarbiya, muammoli vaziyatlardan foydalanish hamda tarbiyaviy natijalarni tahlil qilish mexanizmlari haqida bilim va amaliy tasavvurga ega bo‘ladi.*

1. Tarbiya texnologiyasi tushunchasi

Tarbiya texnologiyasi tushunchasini ilmiy asosda anglash uchun avvalo “tarbiya”ning o‘zi tasodifiy ta’sirlar yig‘indisi emas, balki shaxsda ijtimoiy-axloqiy sifatlar, qadriyatlar, munosabat va xulq-atvor me’yorlarini shakllantirishga qaratilgan maqsadli, tizimli va boshqariladigan jarayon ekanini e’tiborga olish zarur. Shu ma’noda tarbiya texnologiyasi - bu shaxs rivojlanishida kutiladigan tarbiyaviy natijani oldindan belgilab, unga eltuvchi mazmun, metod, vosita va tashkiliy shakllarni loyihalash, jarayonni amalga oshirish hamda natijani tahlil qilishni o‘z ichiga olgan pedagogik faoliyat tizimidir. Bu yondashuv tarbiyaviy ishlarni “nasihat” yoki “bir martalik tadbir” darajasidan chiqarib, o‘lchab bo‘ladigan natijaga yo‘naltirilgan professional jarayonga aylantiradi.

Pedagogik texnologiya nazariyasida V.P. Bespalko ta’lim jarayonini oldindan loyihalash va kafolatli natijaga yo‘naltirish g‘oyasini markazga qo‘yadi; bu yondashuv tarbiyaga tatbiq etilganda ham muhim tamoyil sifatida ishlaydi: tarbiyaviy ta’sir oldindan rejalashtirilmasa, u ko‘pincha epizodik va beqaror bo‘lib qoladi. Shu bois tarbiya texnologiyasi o‘qituvchidan “qanday bo‘lsa shunday tarbiyalayman” emas, balki “qanday sifatni, qaysi mexanizm orqali, qaysi sharoitda, qanday dalil bilan

tekshiraman” degan professional pozitsiyani talab qiladi. N.E. Shurkova pedagogik texnologiyani pedagogik professionallikning muhim tarkibi sifatida ko‘rib, uni tarbiya va o‘qitish bilan uzviy bog‘liq ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatida yoritadi.

Tarbiya texnologiyasini o‘qitish texnologiyasidan farqlash ham muhim. O‘qitish texnologiyasi ko‘proq bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni egallash jarayonini tashkil etish va boshqarishga xizmat qilsa, tarbiya texnologiyasi o‘quvchining qadriyatlar tizimi (halollik, mas’uliyat, hurmat, hamjihatlik), munosabatlari (o‘ziga, boshqalarga, jamiyatga), hamda xulq-atvori (hamkorlik, konfliktni madaniy hal etish, ijtimoiy mas’uliyat) shakllanishini boshqarishga yo‘naltiriladi. Bu yerda natija ko‘pincha “test balli” bilan emas, balki shaxsiy o‘sish dinamikasi, ijtimoiy xulq belgilarining barqarorlashuvi, jamoada muloqot me’yorlarining mustahkamlanishi kabi ko‘rsatkichlar orqali namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlar tarbiyani ijtimoiy tajribani ongli o‘zlashtirish jarayoni sifatida talqin qiladi. Masalan, A.G. Asmolov ta’limni ijtimoiy-madaniy modernizatsiya kontekstida ko‘rib, shaxs shakllanishida qadriyatlar va ijtimoiy tajriba bilan ishlashning metodologik ahamiyatini asoslaydi. Demak, tarbiya texnologiyasi “qoidani aytish”dan ko‘ra, o‘quvchini qoidaga muvofiq yashash tajribasiga olib kiradigan pedagogik sharoitlar tizimini yaratishni anglatadi. Bu jarayon odatda uch komponentga tayanadi:

– motivatsion (nega bu qadriyat muhim?),

– emotsional (men buni his qildimmi, boshqani tushundimmi?),

– kognitiv (men buni tushundimmi va asoslay olamanmi?).

Shu nuqtai nazardan tarbiya texnologiyasining “texnologik”ligi uning qat’iy algoritmga aylanib qolishida emas, balki maqsad-jarayon-natija bog‘lanishi aniq bo‘lishida namoyon bo‘ladi: qaysi tarbiyaviy maqsadga qaysi faoliyat orqali erishiladi va natija qanday kuzatiladi.

Adabiyotlarida ham “texnologik yondashuv”ning mohiyati - ta’lim-tarbiya jarayonini oldindan loyihalash, bosqichma-bosqich tashkil etish va natijaga yo‘naltirish ekani ta’kidlanadi. N. Saidahmedovning “Yangi pedagogik texnologiyalar” yo‘nalishidagi o‘quv qo‘llanmalarida texnologik yondashuv uzluksiz

ta’lim amaliyotiga tatbiq etiladigan loyiha sifatida ko‘rsatiladi. Shuningdek, Ziyomuhammadov va Abdullayeva, Ochilov, Ishmuhamedov kabi mualliflar pedagogik texnologiyalarni nazariya va amaliyot birligi asosida sharhlagan manbalar ham tarbiya texnologiyalarini asoslashda tayanch bo‘la oladi.

Tarbiya texnologiyasining amaliy mohiyatini oddiy misol orqali ko‘rish mumkin. Aytaylik, sinfda “mas’uliyat” sifatini shakllantirish maqsad qilingan. Nasihat (faqat “mas’uliyatli bo‘ling”) qisqa muddatli ta’sir qiladi. Texnologik yondashuv esa quyidagi tizimni yaratadi:

Maqsad: o‘quvchi topshiriqni vaqtida bajarish, jamoa oldida javobgarlikni his qilish va natijani tahlil qilish odatini shakllantirsin.

Faoliyat: sinfda “navbatchilik jamoasi”, “loyiha guruhlari”, “sinf tadbiri tashkilotchiligi” kabi real mas’uliyat yuklaydigan rollar beriladi.

Vosita: kuzatuv varaqasi, o‘zini baholash, guruh fikri (peer feedback), refleksiya kundaligi.

Natija dalili: muddatga rioya qilish dinamikasi, jamoada kelishuvga amal qilish, o‘zi tan olgan xatoni tuzatish holatlari.

Bu yerda tarbiya “gap”dan “tajriba”ga aylanadi. Shunga o‘xshash “hurmat” sifatini shakllantirish uchun sinf bilan birga “Hurmat kodeksi” ishlab chiqiladi, dialogik muhokama orqali qoidalar kelishiladi, keyin real vaziyatlarda (munozara, guruh ishi, bahs) shu kodeks ishlatiladi va refleksiya qilinadi. Bunda tarbiya texnologiyasi ijtimoiy-psixologik muhitni boshqarish mexanizmlarini ham o‘z ichiga oladi.

Texnologik yondashuvni kuchaytirish uchun tarbiyaviy jarayonni loyihalashda ta’lim texnologiyalari sohasidagi umumiy dizayn tamoyillaridan ham foydalanish mumkin. Masalan, Merrillning “Ta’limning birlamchi (asosiy) tamoyillari” g‘oyasida o‘rganish real muammo va amaliyot atrofida qurilganda kuchayishi ta’kidlanadi, tarbiya jarayonida ham qadriyatlar “real hayotiy muammo” va “axloqiy tanlov”lar orqali mustahkamlanadi. Gagné konsepsiyasida esa bosqichma-bosqich tashkil etilgan ta’limiy hodisalar o‘rganish sharoitlarini ta’minlaydi; tarbiyaviy faoliyatda ham

“diqqatni jalb qilish - maqsadni anglatish - tajriba yaratish - fikr-mulohaza - mustahkamlash” kabi ketma-ketlik tarbiyaviy ta’sirni barqarorlashtiradi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun tarbiya texnologiyasini tushunishning yana bir muhim tomoni - tarbiyaviy natijalar ko‘pincha ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar bilan bog‘liqligidir. Masalan, o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, ijtimoiy anglash, munosabat ko‘nikmalari, mas’uliyatli qaror tarbiyaviy texnologiyalarni loyihalashda aniq yo‘nalish beradi: qaysi tadbir yoki faoliyat qaysi kompetensiyani rivojlantiradi va bu qanday ko‘rinadi.

Umuman tarbiya texnologiyasi - bu tarbiyaviy ishni “tadbirlar ro‘yxati” darajasida emas, maqsad-mexanizm-faoliyat-natija mantiqi asosida yuritishdir. U o‘qituvchidan tarbiyaviy maqsadni aniq qo‘yish, shaxsga ta’sir qiluvchi psixologik mexanizmlarni hisobga olish, ijtimoiy tajriba yaratadigan faoliyatlarni tanlash, jarayonni monitoring va refleksiya orqali boshqarish kompetensiyalarini talab qiladi. Aynan shunda tarbiya “niyat” emas, “natija”ga aylanadi.

2. Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalari

Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalari zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida tarbiyaviy jarayonni “hamma uchun bir xil” qolipdan chiqarib, o‘quvchini shaxs sifatida tan olish, uning ehtiyojlari, qiziqishlari, rivojlanish sur’ati va hayotiy tajribasini hisobga olgan holda tarbiyaviy ta’sirni loyihalash va boshqarishni anglatadi. Bunday texnologiyalarning markazida o‘quvchi “tarbiya obyekti” emas, balki tarbiya jarayonining faol “subyekti” sifatida ko‘riladi: u ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni tayyor ko‘rsatma sifatida emas, balki ijtimoiy tajriba, muloqot, tanlov va refleksiya orqali ichkilashtiradi. O‘zbek pedagogik amaliyotida ham “shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim” g‘oyasi pedagogik muhitni o‘quvchi imkoniyatlariga moslashtirish, individuallashtirish va tabaqalashtirish zarurligi bilan izohlanadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning psixologik poydevori insonparvarlik psixologiyasi bilan bog‘liq. K. Rojers shaxs rivojlanishi uchun uchta asosiy shartni ajratadi: qabul qilinish, hurmat va ishonchli munosabat, hamda empatiya. Bu tamoyillar tarbiya jarayonida shuni anglatadiki, o‘qituvchi o‘quvchini xulqi bilan emas, shaxsi bilan ajratadi: noto‘g‘ri xatti-harakat tanqid qilinishi mumkin, ammo

o‘quvchining sha’ni va qadr-qimmati doimo saqlanadi. Bunday munosabat o‘quvchida xavfsizlik hissini kuchaytiradi, o‘zini anglash va o‘zini boshqarish mexanizmlarini faollashtiradi. Rogersning “qabul qilish” g‘oyasi aslida tarbiyadagi nozik mezonni bildiradi: “men seni inson sifatida qadrlayman, ammo xatti-harakatingni qayta ko‘rib chiqamiz”.

Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalarining ikkinchi tayanchi - L.S. Vygotskiyning sotsiokultural nazariyasi. Vygotskiy rivojlanish ijtimoiy muloqot orqali amalga oshishini, yangi sifatlar avval “tashqi” hamkorlikda paydo bo‘lib, keyin “ichki” psixik funksiyaga aylanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya o‘quvchini faqat tinglovchi emas, balki hamkorlikda faoliyat yurituvchi, o‘z fikrini ayta oladigan, tanlov qiladigan shaxs sifatida ko‘radi. Ayniqsa “yaqin rivojlanish zonasi” g‘oyasi tarbiya texnologiyalarida juda amaliy: o‘quvchi hozircha mustaqil bajara olmaydigan, ammo o‘qituvchi yoki tengdoshlari ko‘magi bilan uddalay oladigan ijtimoiy-axloqiy xatti-harakatlar (masalan, konfliktni tinch yo‘l bilan hal qilish, uzr so‘rash, javobgarlikni bo‘lishish) asta-sekin mustaqil odatga aylanadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalarining amaliy mazmuni odatda uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

- tarbiyaviy maqsadni individuallashtirish;

- tarbiyaviy vaziyat va faoliyatni moslashtirish;

- tarbiyaviy natijani shaxsiy o‘sish dinamikasi asosida kuzatish. Birinchi yo‘nalishda o‘qituvchi “sinf hammasi bir xil bo‘lsin” degan yondashuvdan voz kechib, har bir o‘quvchining tarbiyaviy ehtiyojini (masalan, o‘zini tuta bilish, muloqot madaniyati, mas’uliyat, empatiya) diagnostika qiladi. Ikkinchi yo‘nalishda o‘qituvchi tarbiyaviy vaziyatlarni o‘quvchining imkoniyatiga mos “qadamlar”ga bo‘ladi: kimdadir jamoa oldida chiqish - kuchli stress bo‘lsa, avval kichik guruhda fikr bildirish, keyin juftlikda, so‘ng sinfda gapirishga bosqichma-bosqich olib keladi. Uchinchi yo‘nalishda esa o‘qituvchi natijani “bir martalik xulosa” bilan emas, vaqt bo‘yicha o‘zgarish bilan baholaydi: o‘quvchi avval konfliktda jahl bilan javob qaytarar edi, endi “to‘xtab, gaplashib olaylik” deyishni boshladi - bu tarbiyaviy o‘sishning real ko‘rsatkichidir.

Bu texnologiyalarning ko‘rinadigan mexanizmlaridan biri - individual yutuqni e’tirof etish va kuchli tomonlarga tayanishdir. Masalan, hamma o‘quvchidan bir xil “jamoa lideri bo‘lish”ni talab qilish shaxsga yo‘naltirilganlikka zid bo‘lishi mumkin. Buning o‘rniga o‘qituvchi jamoada turli rollarni (tashkilotchi, tahlilchi, dizayner, muzokarachi, mas’ul kotib) taqsimlab, har bir o‘quvchining imkoniyatini ochadi. Natijada o‘quvchi o‘zini jamoaga foydali his qiladi. Bu esa o‘z-o‘zini qadrlash va ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytiradi. Shuningdek, differensial tarbiyaviy topshiriqlar ham muhim: masalan, “hurmat kodeksi”ni hamma bilan birga ishlab chiqish jarayonida ba’zi o‘quvchilar qoidalarni yozib boradi, ba’zilari misollar keltiradi, boshqalari esa konfliktli vaziyatlarni sahnalashtirib beradi - hamma bir xil ishni emas, lekin hamma tarbiyaviy maqsadga xizmat qiladigan faoliyatni bajaradi.

Yana bir muhim mexanizm - individual suhbat (konsultativ tarbiya). Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya ko‘pincha omma oldida tanbeh berishdan qochadi, chunki bu o‘quvchining sha’niga putur yetkazib, himoyalanish reaksiyasini kuchaytiradi. Buning o‘rniga o‘qituvchi qisqa, maqsadli suhbat o‘tkazadi: “Nima bo‘ldi?”, “Sen nima his qilding?”, “Qanday yo‘l bilan buni boshqacha qilish mumkin?” Bu savollar o‘quvchini “jazodan qo‘rqish”dan “xulqni tushunish va boshqarish”ga olib keladi. Bu yerda Vygotskiy ta’kidlagan “tashqi dialog” keyinchalik “ichki dialog”ga aylanishi - ya’ni o‘quvchi o‘zi bilan o‘zi gaplashib, o‘zini to‘xtata olish mexanizmini shakllantirishi sodir bo‘ladi.

Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalari, ayniqsa, muammoli tarbiyaviy vaziyatlar bilan ishlashda samarali bo‘ladi. Masalan, sinfda “kimdir birini masxara qildi” degan vaziyat yuz berdi. An’anaviy yondashuvda tez-tez “kim aybdor?” degan savol ustun bo‘ladi; shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa “vaziyatdan qanday tarbiyaviy xulosa chiqaramiz?” degan savolga tayanadi. O‘qituvchi qisqa “doira suhbati” tashkil etib, masxaralashning psixologik oqibatlarini (o‘zini yomon his qilish, sinfga ishonch pasayishi, ijtimoiy chetlashish) tahlil qildiradi, so‘ng “hurmat kodeksi”ga qaytadi va hamma bilan birga kelishuvni mustahkamlaydi. Bu jarayonda aybdorni “tamg‘alash” emas, xulqni ongli boshqarishga o‘rgatish maqsad qilinadi - bu esa tarbiyaviy texnologiyaning aynan shaxsga yo‘naltirilgan mazmunidir.

Mamlakatimizda ham shaxs qadr-qimmatini ulug‘lash g‘oyasi ma’naviy merosda ham, tarbiyaviy an’analarda ham kuchli. Alisher Navoiy asarlarida inson qadrini bilish, adolat, mehr-oqibat, so‘z odobi kabi qadriyatlar markaziy o‘rin tutadi; bular tarbiyaviy texnologiyalarning mazmuniy komponentini boyitadi. Ya’ni shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalari faqat “g‘arbiy konsepsiya” emas: u milliy ma’naviyatdagi insonparvarlik g‘oyalari bilan uyg‘unlashganda yanada ta’sirchan bo‘ladi. Masalan: “Mehr-oqibat” mavzusidagi tarbiyaviy tadbirda Navoiy hikmatidan epigraf sifatida foydalanish, keyin real vaziyatli topshiriqlar va rol o‘yinlari orqali empatiya ko‘nikmasini mashq qildirish, yakunda refleksiya yozdirish - bu shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyaning milliy-madaniy kontekstdagi ko‘rinishidir.

Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyalari o‘qituvchidan tarbiyani “buyruq va nazorat” sifatida emas, balki o‘quvchini hurmat qilgan holda uning ichki motivatsiyasi, ijtimoiy tajribasi va emotsional ehtiyojlariga tayangan holda boshqariladigan jarayon sifatida ko‘rishni talab qiladi. Rogers ta’kidlagan qabul qilish va empatiya tarbiyaviy munosabatning insonparvar poydevorini yaratadi, Vygotskiyning ijtimoiy muloqot va “yazqin rivojlanish zonasi” g‘oyalari esa tarbiyaviy sifatlar hamkorlik va bosqichma-bosqich ko‘mak orqali shakllanishini metodik jihatdan asoslaydi. Shunday yondashuv natijasida tarbiya o‘quvchi uchun tashqi talablar majmui bo‘lib qolmay, uning shaxsiy qadriyatiga, odatiga va ijtimoiy xulq me’yoriga aylanadi.

3. Hamkorlik va dialogik yondashuv

Hamkorlik va dialogik yondashuv tarbiya texnologiyalarining eng samarali yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u tarbiyaviy ta’sirni “buyruq-bo‘ysunish” logikasidan chiqarib, subyekt-subyekt munosabatiga, ya’ni o‘qituvchi va o‘quvchining hamkorlikdagi rivojlanishiga tayaydi. Dialogik yondashuvning nazariy ildizlari M. Baxtinning “dialogizm” g‘oyasiga borib taqaladi: shaxs ma’noni yolg‘iz o‘zi emas, aynan boshqalar bilan muloqot jarayonida quradi. Shu bois tarbiyaviy jarayonda “to‘g‘ri javobni aytib qo‘yish”dan ko‘ra, o‘quvchini fikrini eshittirish, dalillashga undash, pozitsiyalarni taqqoslatish, xulosani o‘zi chiqarishiga sharoit yaratish muhimroq bo‘ladi. Paulo Freire ham “bank usuli” (tayyor bilimni quyish) o‘rniga

“muammoli-dialogik” yondashuvni taklif etib, ta’lim-tarbiyada shaxsni passiv qabul qiluvchi emas, hamkor va yaratuvchi sifatida ko‘rishni asoslaydi.

Dialogik tarbiya amaliyotida muloqot shunchaki “gaplashish” emas, balki tarbiyaviy maqsadga bo‘ysungan boshqariladigan jarayondir: o‘qituvchi savollarni shunday quradiki, o‘quvchilar nafaqat fikr bildiradi, balki tinglaydi, aniqlashtiradi, asoslaydi, baholaydi. Robin Alexander dialogik o‘qitishda sinfdagi “nutq madaniyati”ni o‘quvchilarni fikrlashga olib boruvchi asosiy resurs sifatida ko‘rsatadi: dialog o‘quvchining qiziqishini uyg‘otadi, dalillashni kuchaytiradi, muhokama orqali tushunishni chuqurlashtiradi va fuqarolik-demokratik ishtirok madaniyatini shakllantiradi. Bu g‘oya tarbiyaga ham to‘liq tatbiq etiladi: masalan, “hurmat”, “mas’uliyat”, “halollik” kabi qadriyatlar faqat ta’rif bilan emas, balki o‘quvchi o‘z tajribasini gapirib berganda, boshqasining holatini eshitib tushunganda va birgalikda kelishuvlar ishlab chiqqanda barqaror ichkilashadi.

Hamkorlik pedagogikasi esa dialogik yondashuvning “tashkiliy-texnologik tayanchi” bo‘lib xizmat qiladi. Jonson va Jonson konsepsiyasida hamkorlik oddiy “guruhda ishlash” emas; u besh shart bajarilgandagina haqiqiy hamkorlikka aylanadi: ijobiy o‘zaro bog‘liqlik, individual javobgarlik, yuzma-yuz qo‘llab-quvvatlovchi o‘zaro ta’sir, ijtimoiy ko‘nikmalar, guruh faoliyatini tahlil qilish. Tarbiya nuqtai nazaridan bu besh element juda muhim: o‘quvchi hamkorlikda ishlashni o‘rganadi, mas’uliyatni bo‘lishadi, boshqani tinglash va kelishish tajribasini oladi, konfliktni bosim bilan emas, muloqot bilan hal qilishga yaqinlashadi. Tadqiqotlar ham kooperativ o‘qitish ijtimoiy ko‘nikmalarni kuchaytirishi va sinf iqlimini yaxshilashini ko‘rsatadi (masalan, hamkorlik “tajovuzkorlik” va chetlashishni kamaytirishga xizmat qilishi mumkin).

Mazkur yondashuvlar pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun ayniqsa dolzarb: ular kelajakda inson bilan ishlaydigan mutaxassis sifatida tarbiyaviy vaziyatlarda kommunikativ kompetensiya, empatiya, refleksiya, mediatsiya va muammoli vaziyatlarni yumshoq boshqarish ko‘nikmalariga ehtiyoj sezadilar. Milliy manbalarda ham “hamkorlik pedagogikasi” subyekt-subyekt munosabatlari, “Men”dan

“Biz”ga o‘tish, o‘quvchi shaxsini saqlagan holda uning ma’naviy-intellektual rivojini qo‘llash g‘oyasi bilan izohlanadi.

Amaliy misol sifatida, sinf bilan birgalikda “Hurmat kodeksi” ishlab chiqish dialogik-hamkorlik texnologiyasining sodda, lekin kuchli ko‘rinishidir: o‘qituvchi qoidalarni tayyor aytmaydi, balki doira suhbatida savollar beradi: “Hurmat nima?”, “Qaysi so‘zlar hurmatsizlik bo‘ladi?”, “Nizo chiqqanda qanday gaplashamiz?”, “Kimning huquqi buzilmasligi kerak?” O‘quvchilar fikrlarini keltiradi, o‘qituvchi ularni tartiblaydi, umumlashtiradi va yakunda hamma birgalikda kelishuvni imzolaydi. Keyingi haftalarda esa kodeks “nazorat” uchun emas, o‘z-o‘zini boshqarish uchun ishlatiladi: muammo chiqqanda “kodeksning qaysi bandi buzildi?” degan savol bilan vaziyat madaniy muhokamaga qaytariladi. Bu jarayon tarbiyaviy natijani ham beradi: o‘quvchi shunchaki qoida emas, qoida ortidagi qadriyatni (hurmat, adolat, xavfsizlik) tushuna boshlaydi.

Yoki muammoli tarbiyaviy vaziyat: “Bir o‘quvchi sinfdoshini masxara qildi.” Avtoritar yondashuv faqat jazoga tayanib qolishi mumkin; dialogik-hamkorlik yondashuvi esa tiklovchi muloqot mantig‘ida ishlaydi: “Nima bo‘ldi?”, “Boshqa tomon nima his qildi?”, “Sinf iqlimiga ta’siri qanday?”, “Buni tuzatish uchun nima qilamiz?” Natijada o‘quvchi o‘z xatti-harakatining ijtimoiy-psixologik oqibatini anglaydi va muammoni tuzatish bo‘yicha mas’uliyat oladi (uzr so‘rash, kelishuvga rioya qilish, ijobiy harakat bilan kompensatsiya). Bu tarbiyada “qo‘rqitish” emas, “anglash va tuzatish” mexanizmini kuchaytiradi.

Shunday qilib, hamkorlik va dialogik yondashuv tarbiya texnologiyasi sifatida o‘qituvchidan uch narsani talab qiladi: birinchidan, muloqotni qadriyatlarni ichkilashtirish vositasi sifatida ko‘ra olish; ikkinchidan, hamkorlikni metodik jihatdan to‘g‘ri qurish; uchinchidan, tarbiyaviy vaziyatni jazo bilan “yopish” emas, muloqot, kelishuv va refleksiya bilan “tarbiyaviy resurs”ga aylantirish.

4. Muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalash

Muammoli vaziyat - bu o‘quvchini axloqiy tanlov oldida qoldiruvchi pedagogik vosita. Muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalash (ba’zan “axloqiy dilemma”, “tarbiyaviy keys” yoki “vaziyatli topshiriq” deb ham yuritiladi) tarbiya texnologiyalarida

o‘quvchini axloqiy tanlov va ijtimoiy mas’uliyat bilan yuzlashtirib, uni tayyor nasihatni qabul qiluvchi emas, balki o‘ylovchi va qaror qiluvchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladigan samarali usuldir. Muammoli vaziyatning mohiyati shundaki, u o‘quvchi ongida “qarama-qarshilik” paydo qiladi: bir tomonda shaxsiy manfaat yoki guruh bosimi, ikkinchi tomonda esa halollik, adolat, burch, inson qadr-qimmati kabi qadriyatlar turadi. Ana shu ichki ziddiyat o‘quvchini fikrlashga, dalil keltirishga, oqibatni baholashga va eng muhimi, o‘z pozitsiyasini axloqiy asoslashga undaydi.

Didaktik adabiyotlarda muammoli yondashuv tafakkurni faollashtiruvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi: muammo qo‘yish, izlanish, yechim variantlarini ishlab chiqish va xulosa chiqarish - o‘quv faoliyatining rivojlantiruvchi siklini hosil qiladi. Bu yo‘nalish sovet didaktikasida ham chuqur ishlab chiqilgan: I.Ya. Lerner muammoli o‘qitishni o‘quvchini izlanishga olib kiruvchi didaktik yo‘l sifatida yoritadi, M.I. Mahmutov esa “muammoli o‘qitish”ni rivojlantiruvchi ta’limning nazariy asoslari bilan bog‘lab, muammoli vaziyatni yaratish va hal qilish mexanizmlarini keng izohlaydi. Shu g‘oya tarbiya jarayoniga ko‘chirilganda, muammoli vaziyat endi faqat “bilim topish” emas, balki axloqiy tafakkurni (moral reasoning), ijtimoiy mas’uliyatni va xulq-atvorni ongli boshqarishni shakllantiradigan tarbiyaviy vositaga aylanadi.

Ta’lim psixologiyasi nuqtai nazaridan, muammoli tarbiyaviy vaziyatlar o‘quvchining axloqiy hukm yuritish darajasini o‘stiradi. L. Kolberg axloqiy rivojlanishni bosqichma-bosqich murakkablashib boradigan “axloqiy mulohaza” sifatida izohlab, aynan dilemma-muhokamalar orqali yuqoriroq darajadagi fikrlashni rag‘batlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Bunda e’tibor “qaysi javob to‘g‘ri?” degan savoldan ko‘ra “nega shunday deb o‘ylaysan?” degan savolga ko‘chadi: o‘quvchi qarorini dalillaydi, oqibatini tahlil qiladi, boshqa pozitsiyani ham eshitadi va shu orqali o‘z nuqtai nazarini qayta ko‘rib chiqish (yoki mustahkamlash) tajribasini oladi. Kolberg yondashuvini keyingi tadqiqotchilar ham rivojlantirgan: masalan, J. Rest va hamkorlar axloqiy hukmni o‘lchash va rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli tadqiqotlar umumlashmasini bergan. Bu manbalar tarbiyaviy muammoli vaziyatlar

“axloqiy bilim”dan ko‘ra ko‘proq “axloqiy fikrlash va tanlov”ni mashq qildiruvchi pedagogik texnologiya ekanini ko‘rsatadi.

Amaliy jihatdan muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalash bir necha didaktik-psixologik qoidalarga tayanadi. Birinchidan, vaziyat o‘quvchiga tanish, hayotiy va hissiy jihatdan dolzarb bo‘lishi kerak (aks holda u “quruq savol” bo‘lib qoladi). Ikkinchidan, vaziyatda kamida ikki-uchta qadriyat to‘qnashuvi bo‘lsin: halollik-do‘stlik, erkinlik-mas’uliyat, shaxsiy manfaat-jamoa foydasi, adolat-rahm-shafqat kabi. Uchinchidan, muhokama jarayonida o‘qituvchi “sudyaga” aylanib qolmasligi lozim; u fasilitator sifatida savollar bilan yo‘naltiradi, lekin yakuniy hukmni “tayyor” qilib bermaydi. To‘rtinchidan, muhokama albatta refleksiya bilan yakunlanadi: “men nimani angladim?”, “keyingi safar nima qilaman?”, “qanday qoida/kelishuv qabul qilamiz?” kabi.

Shu o‘rinda klassik misol - “Do‘stingiz imtihonda ko‘chirishni so‘rasa nima qilasiz?” - aynan tarbiyaviy muammoli vaziyatning tipik ko‘rinishi. Uni o‘quv qo‘llanma talablariga mos tarzda ishlash uchun vaziyatni bosqichma-bosqich “ochib borish” samarali: avval o‘quvchilar individual javob yozadi (shaxsiy pozitsiya), keyin kichik guruhda dalillarini taqqoslaydi (ijtimoiy fikrlash), so‘ng sinf miqyosida “qarorlar spektri” tuziladi (masalan: yordam berish; rad etish; o‘qishga yordam taklif qilish; o‘qituvchiga aytish/aytmaslik; imtihondan oldin tayyorlashga ko‘maklashish). Shundan keyin o‘qituvchi axloqiy mezonlar bo‘yicha savollar beradi: “Bu tanlov adolatga mosmi?”, “Uning oqibati kimga qanday ta’sir qiladi?”, “Qonun-qoidaga munosabat qanday?”, “Do‘stlik nimani anglatadi: muammoni yashirishmi yoki yordamning to‘g‘ri formasini tanlashmi?” Natijada o‘quvchi halollik va do‘stlikni “qarama-qarshi” emas, balki ongli muvozanat va mas’uliyat bilan uyg‘unlashtirish mumkinligini ko‘ra boshlaydi.

Muammoli tarbiyalashning yana bir kuchli misoli - “Sinf chatida kimnidir masxara qilishdi” vaziyati. Bu yerda “hazil” va “inson qadr-qimmati” to‘qnashadi. O‘qituvchi muhokamani “kim aybdor?”dan boshlasa, himoyalanish kuchayadi; lekin “bunday xatti-harakat sinf muhitiga qanday ta’sir qiladi?” va “buni tiklash uchun nima qilamiz?” kabi savollar bilan boshlasa, vaziyat tarbiyaviy resursga aylanadi. Bunda

o‘quvchilar bilan birga sinf kelishuvi (hurmat kodeksi), onlayn etiketi va javobgarlik qoidalari ishlab chiqiladi. Bunday yondashuv ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni ham qo‘llab-quvvatlaydi: o‘z hissiyotini boshqarish, empatiya, munosabatni tiklash, mas’uliyatli qaror qabul qilish.

Muhim tomoni: muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalash “nasihat”ni inkor etmaydi, balki uni tajribaga aylantiradi. O‘qituvchi axloqiy me’yorni aytib qo‘yishi mumkin, lekin o‘quvchi uni ichkilashtirishi uchun u me’yorning hayotiy qiymatini anglash, oqibatini ko‘rish va o‘z tanlovi uchun javobgarlik his qilish tajribasini boshdan kechirishi kerak. Shuning uchun muammoli vaziyatlar tarbiya texnologiyasi sifatida o‘quvchini mustaqil xulosa chiqarishga, tanqidiy baholashga va ijtimoiy mas’uliyatli qaror qabul qilishga o‘rgatadi; bu esa tarbiyachi o‘qituvchining mahoratini amalda ko‘rsatadigan eng kuchli yo‘llardan biridir.

5. Tarbiyaviy jarayon natijalarini tahlil qilish

Tarbiyaviy jarayon natijalarini tahlil qilish tarbiyani “o‘tkazilgan tadbirlar soni” bilan emas, balki o‘quvchining xulq-atvori, munosabatlari, qadriyatga yo‘naltirilgan tanlovlari va ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalaridagi o‘sish bilan bog‘lab baholashni anglatadi. Zamonaviy yondashuvlarda tarbiyaviy natija ko‘pincha darhol ko‘rinmaydi: u vaqt o‘tishi bilan, takroriy vaziyatlarda o‘quvchining o‘zini tutishi qanday o‘zgargani, sinf muhitida ishonch va hamkorlik qanday kuchaygani, konfliktlar qanday hal qilinayotgani orqali namoyon bo‘ladi. Shu sabab tarbiyaviy tahlil ikki yo‘nalishda olib boriladi:

- o‘quvchi rivojlanishini monitoring qilish;

- o‘qituvchi (tarbiyachi) faoliyatini refleksiv tahlil qilish. Refleksiv-amaliyot nazariyasida Schon kasbiy o‘sish aynan “amal jarayonida” va “amal tugagandan so‘ng” tahlil orqali yuz berishini ko‘rsatadi; tarbiyaviy ishda bu o‘qituvchining o‘z metodlari, kommunikatsiyasi, tanlagan texnologiyalari va ularning oqibatlarini ongli ko‘rib chiqishini talab qiladi.

Tarbiyaviy monitoring “nazorat”dan farq qiladi: u jazolash yoki “kamchilik topish” uchun emas, balki tarbiyaviy ta’sirni aniqlashtirish va tuzatish uchun xizmat qiladi. Masalan, sinfda “Hurmat kodeksi” joriy etildi deylik: natijani “kodeks bor” deb

emas, balki o‘quvchilar o‘rtasidagi muomala tilining yumshagani, masxara va haqorat kamaygani, nizolarni hal qilishda “kelishuvga qaytish” odati paydo bo‘lgani orqali ko‘rish mumkin. Bunday dinamikani aniqlash uchun birgina usul yetarli bo‘lmaydi; odatda bir-birini to‘ldiradigan bir nechta vositalar qo‘llanadi.

Eng sodda, lekin eng samarali *vositalardan biri - kuzatuv*. Kuzatuv rejasiz bo‘lsa subyektiv bo‘lib qolishi mumkin, shuning uchun tarbiyaviy kuzatuvda “indikatorlar” belgilanadi: masalan, “tengdoshini tinglash”, “bahsda ohangni nazorat qilish”, “qoidaga rioya qilish”, “yordam so‘rash va yordam berish”, “konfliktda kelishuv taklif qilish”. Har bir indikator bo‘yicha haftalik/oylik qayd yuritilsa, tarbiyaviy o‘sish aniqroq ko‘rinadi. Bu yondashuv tarbiyaviy diagnostika va monitoringni tizimli tashkil etish zarurligini ta’kidlaydigan rus pedagogik adabiyotlaridagi “pedagogik diagnostika” g‘oyalari bilan mos keladi.

Ikkinchi muhim vosita - refleksiya kundaligi (o‘quvchi va o‘qituvchi uchun). O‘quvchi kundaligida juda qisqa, muntazam yozuvlar bo‘lishi mumkin: “Bugun nimani angladim?”, “Qaysi vaziyatda o‘zimni to‘xtata oldim?”, “Qayerda qiyin bo‘ldi?”, “Ertaga nima qilaman?”. Bu, bir tomondan, metakognitsiya va o‘z-o‘zini boshqarishni kuchaytiradi; ikkinchi tomondan, tarbiyachi uchun tarbiyaviy ta’sir “qayerda ishlayotgani”ni ko‘rsatadi. O‘qituvchi kundaligida esa metodik refleksiya bo‘ladi: “Qaysi savol dialogni ochdi?”, “Qaysi vaziyatda sinf himoyalanishga o‘tdi?”, “Qanday qo‘llab-quvvatlash natija berdi?” Bu Schön ta’riflagan refleksiya-in-action va refleksiya-on-action amaliyotini real pedagogik jarayonga aylantiradi.

Uchinchi vosita - o‘z-o‘zini baholash va tengdosh baholashi. Tarbiyaviy natijalar ko‘pincha “men qandayman?” savoli bilan boshlanadi. Masalan, “muloqot madaniyati” bo‘yicha 5 indikatorli rubrika tuzilib, o‘quvchi o‘zini har hafta belgilaydi (1-5). Keyin 2-3 haftada bir marta tengdoshi ham baholaydi va farq muhokama qilinadi. Bu usul “tashqi baho”ga qaramlikni kamaytirib, ichki mas’uliyatni kuchaytiradi. Baholashga yondashuvning o‘zi ham tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadi: Blak va Uilyam ko‘rsatganidek, formativ baholashning kuchi “ball qo‘yish”da emas, balki o‘quvchiga keyingi qadamni ko‘rsatadigan sifatli fikr-mulohazada namoyon bo‘ladi; bu prinsip tarbiyaviy baholashga ham to‘liq tatbiq etiladi.

To‘rtinchi vosita - portfolio. Tarbiyaviy portfolioga faqat sertifikat yoki rasm emas, balki shaxsiy rivojlanishni ko‘rsatadigan dalillar kiritiladi: ijtimoiy loyihadagi roli, ko‘ngillilik faoliyati, “konfliktni hal qilish” bo‘yicha yozgan refleksiyasi, doira suhbatidagi xulosalari, sinf kelishuvi bo‘yicha hissasi, o‘zidagi o‘zgarishlar haqida mini-esse. Portfolio tarbiyaviy natijani “hujjatli dalil”ga aylantiradi: o‘quvchi o‘zining ijtimoiy tajribasini ko‘radi va baholaydi, o‘qituvchi esa dinamikani izchil kuzatadi.

Beshinchi vosita - sotsiometriya (Moreno maktabi) bo‘lib, u sinf ichidagi munosabatlar xaritasini ko‘rsatadi: norasmiy liderlar, chetlashgan o‘quvchilar, guruhchalar, “o‘zaro tanlov” va “rad etish” holatlari. Sotsiometriya tarbiyaviy ish uchun juda amaliy: masalan, sinf jamoasini shakllantirishda kimlar izolyatsiyada qolayotganini aniqlab, hamkorlikdagi topshiriqlarni shunga ko‘ra qayta tuzish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda sotsiometrik baholash sinfdagi ijtimoiy status va munosabatlarni aniqlash vositasi sifatida izohlanadi.

So‘nggi yillarda tarbiyaviy natijani tahlil qilishda ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni o‘lchash masalasi ham kuchaydi: OECDning “Ijtimoiy va emotsional ko‘nikmalarni baholash tadqiqoti” loyihasi shaxsiy va ijtimoiy ko‘nikmalarni baholash bo‘yicha xalqaro yondashuvlarni, indikatorlar va metodikani tizimlashtiradi. Bu tarbiyaviy monitoringni “faqat intizom”dan kengroq ko‘rishga yordam beradi: masalan, hamkorlik, mas’uliyat, hissiy barqarorlik, muloqot, qat’iyat kabi ko‘nikmalarni ham dinamikada ko‘rish mumkin.

Amaliy jihatdan tarbiyaviy jarayon natijalarini tahlil qilish quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda samarali bo‘ladi: avval maqsad va indikator aniqlanadi (masalan, “sinfdoshini hurmat qilish”), keyin bazaviy holat (boshlang‘ich diagnostika) qayd etiladi; so‘ng texnologiya qo‘llanadi (dialogik doira suhbatlari, kelishuvlar, muammoli vaziyatlar, hamkorlik topshiriqlari). Jarayon davomida formativ monitoring yuritiladi (kuzatuv + refleksiya + mini-so‘rov), so‘ngra ma’lum muddatdan keyin yakuniy tahlil qilinadi (portfolio, sotsiometriya, jamoa iqlimi bo‘yicha qaydlar); va eng muhim qadam - korreksiya: “qaysi usul ishladi, qaysisini o‘zgartiramiz?”. Bu yondashuv tarbiyaviy faoliyatni tasodifiy tadbirlar majmuasidan chiqarib, haqiqatan ham “ilmiy asoslangan, maqsadli va tizimli texnologiya”ga aylantiradi.

Nazorat savollari

1. Tarbiya texnologiyasi tushunchasini izohlang.
2. Pedagogik texnologiya va tarbiya texnologiyasi o‘rtasidagi farq nimada?
3. V.P. Bespalko pedagogik texnologiyani qanday talqin qiladi?
4. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. C. Rojers nazariyasining tarbiyadagi ahamiyati nimada?
6. Dialogik yondashuv mohiyatini tushuntiring.
7. Hamkorlik pedagogikasining asosiy elementlari qaysilar?
8. Muammoli vaziyatning tarbiyaviy ahamiyati nimada?
9. Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasini izohlang.
10. Tarbiyaviy monitoring nima?
11. Refleksiya jarayoni nimaga xizmat qiladi?
12. Tarbiyaviy natijalarni qanday aniqlash mumkin?
13. Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiyaning afzalliklari nimalardan iborat?
14. Dialogik muloqotning demokratik madaniyat shakllanishidagi o‘rni qanday?
15. Tarbiya texnologiyasining samaradorlik mezonlari nimalardan iborat?

II-BOB yuzasidan test savollari

1. Konstruktiv moslashuv (constructive alignment) konsepsiyasi muallifi kim?

A) L.S. Vygotskiy

B) J. Biggs

C) J. Dyui

D) C. Rogers

2. Bloom taksonomiyasining eng yuqori bosqichi (zamonaviy talqinda) qaysi?

A) Tushunish

B) Qo‘llash

C) Tahlil

D) Yaratish

3. Formativ baholashning asosiy vazifasi nima?

A) Yakuniy baho qo‘yish

B) Reyting aniqlash

C) O‘rganish jarayonini qo‘llab-quvvatlash

D) Intizomni nazorat qilish

4. Summativ baholash qachon amalga oshiriladi?

A) Har dars boshida

B) Jarayon davomida

C) Mavzu yoki bosqich yakunida

D) Faqat og‘zaki tarzda

5. Interaktiv metodlarning asosiy xususiyati nima?

A) O‘qituvchi monologi

B) Subyekt-subyekt munosabati

C) Qattiq nazorat

D) Testga tayyorlash

6. Differensial yondashuvning mohiyati nimada?

A) Hamma uchun bir xil topshiriq

B) Kuchli o‘quvchilarni ajratish

C) Individual xususiyatlarni hisobga olish

D) Faqat nazoratni kuchaytirish

7. “Yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasi kimga tegishli?

A) A. Bandura

B) L.S. Vygotskiy

C) J. Hattie

D) D. Goleman

8. Ijtimoiy-emotsional o‘rganish (SEL) modelida nechta asosiy kompetensiya ajratiladi?

A) 3

B) 4

C) 5

D) 6

9. Emotsional intellekt nazariyasini keng ommaga ommalashtirgan olim kim?

A) D. Schön

B) D. Goleman

C) J. Piaget

D) R. Slavin

10. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, xulq qanday shakllanadi?

A) Jazolash orqali

B) Nazorat orqali

C) Kuzatish va modellash orqali

D) Test orqali

11. Tarbiya jarayonining asosiy maqsadi nimadan iborat?

A) Reytingni oshirish

B) Bilim berish

C) Shaxsda qadriyat va mas’uliyatni shakllantirish

D) Intizomni kuchaytirish

12. Hamkorlikda o‘qitish nazariyasi mualliflari kimlar?

A) Jonson & Jonson

B) Biggs & Tang

C) Dyui & Freire

D) Piaget & Vygotskiy

13. Muammoli vaziyatlar orqali tarbiyalashning asosiy natijasi nima?

A) Tezkor javob topish

B) Axloqiy fikrlashni rivojlantirish

C) Test natijasini oshirish

D) Qoidalarni yodlash

14. Kolberg nazariyasi nimani o‘rganadi?

A) Intellekt darajasini

B) Axloqiy rivojlanish bosqichlarini

C) Nutq madaniyatini

D) Motivatsiyani

15. Tarbiyaviy monitoringning asosiy vazifasi nima?

A) Jazolash

B) Reyting tuzish

C) Rivojlanish dinamikasini kuzatish

D) Nazorat kuchaytirish

16. Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiya texnologiyasining markazida nima turadi?

A) Intizom

B) Standart topshiriq

C) O‘quvchi shaxsi

D) Baholash mezoni

17. Dialogik yondashuvning mohiyati nimada?

A) O‘qituvchi monologi

B) Buyruq berish

C) Muloqot orqali ma’no qurish

D) Test nazorati

18. Sotsiometriya nimani aniqlashga xizmat qiladi?

A) Bilim darajasini

B) Sinf ichidagi ijtimoiy munosabatlarni

C) Test natijalarini

D) Motivatsiyani

19. Tarbiyaviy refleksiya nima uchun zarur?

A) Bahoni oshirish uchun

B) O‘zini tahlil qilish va xulosa chiqarish uchun

C) Intizomni nazorat qilish uchun

D) Darsni tez tugatish uchun

20. Tarbiya texnologiyasining samaradorlik mezoni nimada namoyon bo‘ladi?

A) O‘tkazilgan tadbirlar sonida

B) Hisobot hajmida

C) Shaxsiy va ijtimoiy xulqdagi barqaror o‘zgarishda

D) Reyting ballarida

III-BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATNI TASHKIL ETISH VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR

Mazkur bob pedagogik faoliyatni boshqarish, samarali tashkil etish va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash masalalariga bag‘ishlanadi. Mustaqil ta’limning pedagogik mahoratni shakllantirishdagi roli, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash mexanizmlari yoritiladi. Raqamli pedagogika asoslari, kompyuter texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari, elektron ta’lim resurslari, LMS platformalari hamda multimedia vositalaridan foydalanish zamonaviy o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Shuningdek, pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etish - rejalashtirish, vaqt menejmenti, monitoring, hujjat yuritish madaniyati va o‘z faoliyatini takomillashtirish jarayonlari tahlil qilinadi. Bob o‘qituvchining kasbiy samaradorligi va barqarorligini ta’minlovchi boshqaruv mexanizmlarini ochib beradi.

3.1. Mustaqil ta’lim pedagogik mahoratni shakllantirish omili sifatida

Reja:

1. Mustaqil ta’lim tushunchasi va ahamiyati
2. Mustaqil ta’limni tashkil etish shakllari
3. Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari
4. Refleksiya va o‘z-o‘zini baholash
5. Mustaqil ta’lim samaradorligini aniqlash

Tayanch so‘z va iboralar: *Mustaqil ta’lim, o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiya, akademik avtonomiya, motivatsiya, konstruktivizm, individual o‘quv trayektoriyasi, portfoliolar, monitoring, formativ baholash, ichki motivatsiya, kasbiy rivojlanish.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mustaqil ta’lim - bu talabaning o‘z bilimini mustaqil ravishda rejalashtirish, amalga oshirish va nazorat qilishga qaratilgan faoliyati bo‘lib, u pedagogik mahoratni shakllantirishning muhim omillaridan biridir. Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mustaqil ta’lim nafaqat bilimni chuqurlashtirish, balki o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiya qilish, tanqidiy fikrlash va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish vositasidir. Mustaqil ta’lim jarayoni talabaning akademik avtonomiyasini mustahkamlaydi hamda kelajakdagi pedagogik faoliyatida o‘z ustida ishlash madaniyatini shakllantiradi.*

1. Mustaqil ta’lim tushunchasi va ahamiyati

Mustaqil ta’lim zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida talabaning faol subyekt sifatidagi o‘rnini kuchaytiradigan, bilimni “tayyor qabul qilish”dan ko‘ra uni mustaqil izlanish, qayta ishlash va ichkilashtirish orqali egallashga yo‘naltirilgan ta’lim faoliyati sifatida talqin qilinadi. Konstruktivistik yondashuvga ko‘ra, bilim tashqi tomondan “uzatiladigan” narsa emas, balki shaxsning faol bilish tajribasi jarayonida quriladigan natijadir; shu ma’noda mustaqil ta’lim talabaning o‘z tajribasi, kuzatuvi, tahlili va xulosalari orqali bilimni “o‘zlashtiribgina qolmay”, uni shaxsiy ma’noga aylantirish mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi. Oliy ta’lim amaliyotida mustaqil ta’lim ko‘pincha sillabus asosida belgilangan mavzularni talabaning o‘zi rejalashtirgan tartibda o‘rganishi, manbalar bilan ishlashi, topshiriq va loyihalarni bajarishi, natijani taqdim etishi hamda refleksiya qilishi bilan ifodalanadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun mustaqil ta’limning ahamiyati ayniqsa yuqori, chunki kelajakdagi pedagog (yoki pedagog-psixolog) kasbida “tayyor ssenariy”lar kam bo‘ladi: turli xarakter, ehtiyoj va imkoniyatga ega o‘quvchilar bilan ishlash, tarbiyaviy vaziyatlarni boshqarish, muammoli holatlarda to‘g‘ri qaror topish uchun mutaxassis doimiy ravishda o‘rganishga ochiq, o‘z ustida ishlaydigan, o‘z faoliyatini tahlil qila oladigan bo‘lishi kerak. Bu yerda mustaqil ta’lim “bilim olish usuli” bo‘lish bilan birga, pedagogik mahoratning ichki poydevori - ya’ni o‘zini kasbiy jihatdan doimiy rivojlantirish madaniyatini shakllantiradi. Masalan, talaba “Sinfda motivatsiyani pasaytiruvchi omillar” mavzusini mustaqil o‘rganar ekan, u faqat nazariyani o‘qib chiqmaydi: real kuzatuv (amaliyotdan misol), ilmiy manba tahlili, sabab-oqibatni ajratish, tavsiya ishlab chiqish kabi amallarni bajaradi. Natijada unda pedagogik tafakkur (pedagogik fikrlash) va psixologik tahlil ko‘nikmalari bir vaqtda rivojlanadi.

Ta’lim psixologiyasida mustaqil ta’limning ilmiy modeli sifatida “o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish” atamasi keng qo‘llanadi. Uning muqobillari sifatida o‘z-o‘zini boshqariladigan o‘rganish yoki o‘zini o‘zi tartibga solib o‘rganish terminlarini ishlatish maqsadga muvofiq. Zimmerman bu jarayonni bosqichli tizim sifatida tushuntirib, unda talaba maqsad qo‘yish va rejalashtirish, bajarish jarayonida o‘zini nazorat qilish,

yakunda o‘z faoliyatini baholash va xulosa chiqarish orqali o‘qishini boshqarishini ko‘rsatadi. Bu yondashuv pedagogik mahorat bilan bevosita bog‘liq: o‘qituvchi ham darsni loyihalaydi, jarayonda vaziyatni boshqaradi, so‘ng natijani tahlil qilib keyingi dars uchun tuzatish kiritadi - ya’ni pedagogik faoliyatning o‘zi ham “o‘zini boshqarish” sikliga tayanadi.

Mustaqil ta’limning qiymati shundaki, u talabalarda bir vaqtning o‘zida bir necha muhim psixologik-pedagogik mexanizmlarni ishga tushiradi. *Birinchidan,* u ichki motivatsiyani kuchaytiradi: talaba mavzuni o‘zi tanlab chuqurlashganda, maqsadni shaxsiy ahamiyatga aylantirganda o‘rganish “majburiyat”dan ko‘ra “mening loyiham” tusini oladi. *Ikkinchidan,* u mas’uliyat va akademik intizomni shakllantiradi: vaqtni rejalash, manbani tanlash, natijani taqdim etish - bularning barchasi shaxsiy javobgarlikni talab qiladi. *Uchinchidan,* mustaqil ta’lim tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi: manbalar taqqoslanadi, dalillar tekshiriladi, qarama-qarshi fikrlar tahlil qilinadi, xulosa asoslanadi. *To‘rtinchidan,* u kelajak kasbi uchun eng zarur bo‘lgan “uzluksiz kasbiy rivojlanish” madaniyatini odatga aylantiradi: pedagog o‘z kasbida muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun doimiy o‘rganishga ehtiyoj sezadi. Bu g‘oyalar oliy ta’limda mustaqil ta’limning mazmuni va kompetensiyalar bilan bog‘liqligini yoritadigan mahalliy ilmiy-metodik manbalarda ham ta’kidlanadi.

Misol sifatida, pedagogika talabasi “interaktiv metodlar” mavzusida mustaqil ish topshirig‘i olsin: u avval 3-4 manbani o‘qib, asosiy tushunchalarni konspekt qiladi; keyin bitta metod (masalan, munozara) bo‘yicha dars ssenariysi ishlab chiqadi; so‘ng o‘z ssenariysini rubrika asosida baholaydi (aniqlik, mantiq, vaqt, savollar sifati, refleksiya), yakunda “nima ishladi/nima ishlamadi” degan refleksiya yozadi. Bu jarayonda talaba nafaqat bilim oladi, balki o‘zi bo‘lajak kasbida zarur bo‘lgan rejalashtirish-bajarish-tahlil ko‘nikmalarini ham mashq qiladi.

2. Mustaqil ta’limni tashkil etish shakllari

Mustaqil ta’limni tashkil etish shakllari pedagogik jarayonning sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mustaqil ta’lim samarali bo‘lishi uchun u epizodik yoki tasodifiy topshiriqlar yig‘indisi emas, balki didaktik jihatdan loyihalashtirilgan, maqsadga yo‘naltirilgan va monitoring asosida boshqariladigan

tizim bo‘lishi zarur. Oliy ta’lim nazariyasida mustaqil ta’lim talabaning bilimni o‘zlashtirish jarayonida faol subyekt sifatida ishtirok etishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi va natijani tahlil qilishi bilan tavsiflanadi. Bunda o‘qituvchi nazorat qiluvchi emas, balki yo‘naltiruvchi va fasilitator (jarayonni yengillashtiruvchi) rolini bajaradi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda mustaqil ta’limni tashkil etish shakllari bir necha metodik yo‘nalishlarda ko‘rib chiqiladi. *Birinchi shakl - ilmiy maqola va adabiyot tahlili.* Bu shakl talabaning axborot bilan ishlash, ilmiy manbalarni tanlash, tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Akademik savodxonlik nazariyasida ilmiy manba bilan ishlash tanqidiy fikrlashning asosi sifatida baholanadi. Masalan, pedagogika talabasi “Motivatsiya nazariyalari” mavzusida 3-4 ilmiy maqolani o‘rganib, ularni taqqoslab, o‘z xulosasini yozadi. Bu jarayonda u nafaqat bilim oladi, balki ilmiy tahlil metodologiyasini ham egallaydi. Oliy ta’lim amaliyotida ham mustaqil ishlar adabiyot tahlili asosida tashkil etilishi metodik qo‘llanmalarda tavsiya etiladi.

Ikkinchi shakl - loyiha va tadqiqot ishlari, loyiha asosida o‘qish. Loyiha usuli Dyui va Kilpatrik pedagogik qarashlarida faoliyatga asoslangan ta’lim shakli sifatida asoslangan. Loyiha topshiriqlari real muammo yoki amaliy vazifaga yo‘naltirilganda samarali bo‘ladi. Merrillning “Ta’limning birlamchi tamoyillari” konsepsiyasiga ko‘ra, o‘rganish real muammo atrofida tashkil etilganda chuqurroq va barqarorroq natija beradi. Masalan, “Sinfda konfliktni qanday boshqarish mumkin?” mavzusida loyiha ishlab chiqish talabaning nazariy bilimini real pedagogik vaziyat bilan bog‘laydi. Talaba konflikt sabablari, profilaktika usullari, mediatsiya (vositachilik) texnikalari va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqadi. Bu jarayon nazariya va amaliyot integratsiyasini ta’minlaydi.

Uchinchi shakl - vaziyatli topshiriqlar (case-study). Keys usuli real yoki model pedagogik vaziyatni tahlil qilish orqali qaror qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Rus pedagogik adabiyotlarida keys-metod muammoli vaziyatni tahlil qilish asosida o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantiruvchi vosita sifatida yoritilgan. Masalan, talabaga “O‘quvchi dars jarayonida tajovuzkorlik ko‘rsatdi. Qanday chora ko‘rasiz?”

degan vaziyat beriladi. Talaba vaziyatni psixologik, pedagogik va axloqiy jihatdan tahlil qiladi, bir nechta variant ishlab chiqadi va eng maqbulini asoslaydi. Bu mustaqil fikrlash va kasbiy refleksiyani kuchaytiradi.

To‘rtinchi shakl - portfolio (yutuqlar papkasi). Portfolio talabaning mustaqil faoliyat natijalarini tizimli ravishda jamlash va tahlil qilish vositasidir. Unda loyiha ishlari, refleksiya yozuvlari, tahliliy esse, kuzatuv hisobotlari va o‘z-o‘zini baholash natijalari saqlanadi. Portfolio o‘quvchining rivojlanish dinamikasini ko‘rsatadi va monitoring vositasi sifatida xizmat qiladi. Formativ baholash nazariyasida portfolio o‘quv jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi baholash vositasi sifatida tavsiya etiladi.

Beshinchi shakl - onlayn kurslar va LMS (Learning Management System - o‘quv jarayonini boshqarish tizimi) asosidagi topshiriqlar. Raqamli ta’lim sharoitida mustaqil ta’lim ko‘pincha Moodle, Google Classroom yoki boshqa LMS platformalari orqali amalga oshiriladi. Bu shakl talabaning vaqtni boshqarish, o‘zini nazorat qilish va raqamli savodxonlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Onlayn forumlar, testlar, refleksiya topshiriqlari va elektron portfoliolar mustaqil ta’limni tizimli boshqarish imkonini beradi.

Oltinchi shakl - amaliy kuzatuv va pedagogik refleksiya. Bu ayniqsa pedagogika yo‘nalishi talabalari uchun muhimdir. Talaba maktab amaliyoti jarayonida kuzatuv olib boradi, o‘qituvchining darsini tahlil qiladi, o‘zining mikro-darsini o‘tkazadi va refleksiya yozadi. D. Schön refleksiv amaliyot nazariyasida professional rivojlanish aynan amaliy faoliyatni tahlil qilish orqali yuz berishini ta’kidlaydi. Shu bois mustaqil kuzatuv va refleksiya pedagogik mahoratni shakllantirishning samarali mexanizmi hisoblanadi.

Mustaqil ta’limni tashkil etishda muhim tamoyil - muammoga yo‘naltirilganlik. Agar topshiriq real pedagogik vaziyatga asoslanmasa, u formal xarakter kasb etishi mumkin. Masalan, oddiy referat yozishdan ko‘ra, “Sinfda motivatsiyani oshirish bo‘yicha 5 bosqichli dastur ishlab chiqing va uni tahlil qiling” topshirig‘i samaraliroq bo‘ladi. Bunday topshiriq nazariy bilimni amaliy loyihalash bilan bog‘laydi.

Shunday qilib, mustaqil ta’limni tashkil etish shakllari ilmiy tahlil, loyiha, vaziyatli topshiriq, portfolio, onlayn platforma va refleksiya kabi metodik vositalarni

o‘z ichiga oladi. Ular birgalikda talabaning tanqidiy fikrlashi, o‘zini o‘zi boshqarishi, kasbiy tafakkuri va pedagogik mahoratini rivojlantiradi. Mustaqil ta’lim ilmiy asosda va tizimli tashkil etilgandagina pedagogik mahorat shakllanishining barqaror omiliga aylanadi.

3. Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari

Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari (inglizcha: self-regulation, o‘zbekcha o‘zini o‘zi boshqarish, o‘z-o‘zini tartibga solish, o‘zini boshqarib o‘qish) mustaqil ta’limning markaziy mexanizmi hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim psixologiyasida o‘zini o‘zi boshqarish shaxsning o‘z o‘quv faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish, boshqarish va baholash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Bu jarayon faqat intizom yoki iroda masalasi emas, balki murakkab kognitiv (bilish), motivatsion va metakognitiv (bilishni anglash) jarayonlar yig‘indisidir.

B. Zimmerman o‘zini o‘zi boshqarib o‘qishni uch bosqichli sikl sifatida izohlaydi: rejalashtirish, bajarish va monitoring hamda refleksiya. Bu modelga ko‘ra, talaba avval maqsad qo‘yadi va strategiya tanlaydi, keyin o‘qish jarayonida o‘z faoliyatini nazorat qiladi, yakunda esa natijani tahlil qiladi va keyingi faoliyatini tuzatadi. P. Pintrich ham o‘zini o‘zi boshqarishni kognitiv strategiyalar, motivatsiya va xulqiy nazoratning o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida talqin qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari yuqori bo‘lgan talabalar akademik muvaffaqiyatga tezroq erishadi va murakkab vazifalarni mustaqil hal qila oladi.

O‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari bir necha asosiy tarkibiy qismlardan iborat. *Birinchi komponent - maqsad qo‘yish.* Maqsad aniqligi o‘quv faoliyatining yo‘nalishini belgilaydi. Masalan, “Pedagogik konfliktlarni boshqarish bo‘yicha 5 ta ilmiy manbani o‘rganaman va tahliliy jadval tuzaman” degan aniq maqsad talabaning faoliyatini tizimli qiladi. *Ikkinchi komponent - vaqtni boshqarish*. Vaqtni samarali taqsimlash o‘quv jarayonida stressni kamaytiradi va ish sifatini oshiradi. *Uchinchi komponent - motivatsiyani saqlash*. Ichki motivatsiya talabaning o‘rganishga qiziqishini barqarorlashtiradi. To‘rtinchi komponent - monitoring (o‘z faoliyatini kuzatish). Bu jarayonda talaba o‘zini savolga tutadi: “Men to‘g‘ri yo‘nalishda ketayapmanmi?” Beshinchi komponent - xatolarni tahlil qilish (xatolar ustida ishlash).

Xato pedagogik nuqtai nazardan rivojlanish resursi sifatida qaraladi; uni tan olish va tahlil qilish professional o‘sishga xizmat qiladi.

Metakognitsiya o‘zini o‘zi boshqarishning muhim jihati hisoblanadi. Talaba o‘qish jarayonida “Men bu mavzuni tushundimmi?”, “Qaysi strategiya samaraliroq?”, “Qanday qilib yaxshiroq o‘rganaman?” degan savollarni berishi metakognitiv faollikni bildiradi. Bunday yondashuv pedagogik mahoratni shakllantirishda ham muhim, chunki kelajakdagi o‘qituvchi o‘z darsini tahlil qila olishi va uni takomillashtira bilishi zarur.

O‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari pedagogik mahorat bilan bevosita bog‘liq. O‘qituvchi doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi, yangi metodlarni o‘rganishi, o‘z faoliyatini tahlil qilishi va xatolarini tuzatishi kerak. Bu jarayon mustaqil ta’lim davridayoq shakllansa, kelajakda professional refleksiya odatga aylanadi. D. Schönning refleksiv amaliyot nazariyasiga ko‘ra, professional rivojlanish “amal davomida fikrlash” va “amal yakunida tahlil qilish” orqali yuz beradi. Demak, talabalik davridagi o‘zini boshqarish ko‘nikmalari pedagogik kasbda muvaffaqiyatning asosiy sharti hisoblanadi.

Amaliy misol sifatida, talaba semestr boshida “Kasbiy rivojlanish rejasini” tuzishi mumkin: har hafta ma’lum mavzuni o‘rganish, ilmiy maqola tahlili, mini-loyiha yoki refleksiya yozish. Har haftalik o‘z-o‘zini baholash jadvali orqali natijalar qayd etiladi. Masalan, “maqsad aniqligi”, “vaqtga rioya qilish”, “tahlil chuqurligi” kabi indikatorlar belgilanadi. Bu usul talabaning akademik avtonomiyasini mustahkamlaydi.

O‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari mustaqil ta’limning asosiy mexanizmi va pedagogik mahoratning poydevori hisoblanadi. Maqsad qo‘yish, vaqtni boshqarish, motivatsiyani nazorat qilish, monitoring va xatolarni tahlil qilish orqali talaba nafaqat akademik muvaffaqiyatga erishadi, balki kelajakdagi pedagog sifatida o‘z ustida ishlash madaniyatini ham shakllantiradi. Bu esa uzluksiz kasbiy rivojlanishning muhim shartidir.

4. Refleksiya va o‘z-o‘zini baholash

Refleksiya (inglizcha reflection - o‘z faoliyatini tahlil qilish, o‘zbekcha muqobili: o‘z faoliyatini ongli tahlil qilish) mustaqil ta’lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, shaxsning o‘z tajribasini anglash, baholash va takomillashtirishga qaratilgan ichki intellektual faoliyatidir. Zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida refleksiya nafaqat o‘quv jarayonini yakunlovchi bosqich, balki o‘rganishning chuqurligini ta’minlovchi mexanizm sifatida talqin qilinadi.

D. Schön refleksiv faoliyat nazariyasida professional rivojlanish ikki jarayon orqali amalga oshishini ta’kidlaydi: “amal davomida refleksiya” va “amal yakunidagi refleksiya”. Birinchi holatda shaxs faoliyat jarayonida vaziyatni baholab, tezkor tuzatish kiritadi; ikkinchisida esa bajarilgan ishni tahlil qilib, kelajakdagi faoliyatni takomillashtiradi. Bu yondashuv pedagogik mahoratni shakllantirishda ayniqsa muhim, chunki o‘qituvchi doimiy ravishda o‘z metodik faoliyatini tahlil qilishi zarur.

Ta’lim psixologiyasi sohasida J. Dyui refleksiyani “tajribani ongli qayta ko‘rib chiqish va uning oqibatlarini tushunish jarayoni” sifatida izohlagan. Dyui fikricha, oddiy tajriba o‘z-o‘zidan o‘qitmaydi; u faqat refleksiya orqali bilimga aylanadi. Shuningdek, D. Kolbning tajribaviy o‘rganish modeli ham refleksiyani markaziy bosqich sifatida ko‘rsatadi: tajriba - kuzatish va refleksiya - konseptual tushuncha - amaliy sinov. Bu model mustaqil ta’lim jarayonida refleksiyaning tizimli ahamiyatini ko‘rsatadi.

Mustaqil ta’lim jarayonida refleksiya turli shakllarda amalga oshiriladi. Eng keng tarqalgan *shakl - refleksiya kundaligi*. Talaba muntazam ravishda o‘z o‘quv faoliyati, muvaffaqiyat va qiyinchiliklari haqida yozadi. Masalan, pedagogika talabasi amaliy mashg‘ulotdan so‘ng “Bugungi darsda o‘quvchilarni faol jalb qilishda qaysi usul samarali bo‘ldi?”, “Qanday pedagogik xatoga yo‘l qo‘ydim?” kabi savollarga yozma javob beradi. Bu jarayon metakognitiv faollikni rivojlantiradi.

Ikkinchi shakl - o‘z-o‘zini baholash jadvali. Bu usulda talaba aniq mezonlar asosida o‘z faoliyatini baholaydi. Masalan, dars ishlanmasi tayyorlagan talaba “maqsad aniqligi”, “metodlar mosligi”, “baholash mezonlari aniqligi” kabi indikatorlar bo‘yicha o‘ziga ball qo‘yadi va izoh yozadi. P. Sadler va boshqa tadqiqotchilar o‘z-o‘zini

baholashni samarali o‘rganishning muhim omili sifatida ko‘rsatadilar, chunki u talabaning javobgarlik hissini kuchaytiradi.

Uchinchi shakl - mini-esse. Mini-esse o‘quvchining o‘z fikrini tizimli bayon etish va o‘z tajribasini nazariy bilim bilan bog‘lash imkonini beradi. Masalan, “Muammoli ta’limni qo‘llashda qanday qiyinchiliklarga duch keldim?” mavzusida yozilgan esse refleksiv tafakkurni chuqurlashtiradi.

To‘rtinchi shakl - SWOT tahlili (kuchli tomonlar - strengths, zaif tomonlar - weaknesses, imkoniyatlar - opportunities, tahdidlar - threats). O‘z faoliyatini SWOT usuli orqali tahlil qilish talabaning o‘z ustida ishlash strategiyasini aniqlashga yordam beradi. Masalan, talaba o‘z pedagogik nutqini tahlil qilib, “kuchli tomonim - ravon nutq”, “zaif tomonim - vaqtni noto‘g‘ri taqsimlash”, “imkoniyat - ko‘proq amaliy mashg‘ulot”, “tahdid - auditoriya oldida hayajon” kabi xulosalarga keladi. Bu usul strategik fikrlashni rivojlantiradi.

O‘z-o‘zini baholash refleksiya bilan uzviy bog‘liq. Zamonaviy ta’lim nazariyalarida baholash faqat tashqi nazorat emas, balki ichki baholash jarayoni sifatida ham qaraladi. Black va Uilyam formativ baholash nazariyasida o‘quvchini baholash jarayoniga jalb etish uning o‘rganish samaradorligini oshirishini ko‘rsatadi. O‘z-o‘zini baholash jarayonida talaba o‘z natijasini belgilangan mezonlar bilan taqqoslaydi va rivojlanish yo‘nalishini aniqlaydi.

Rus pedagogik adabiyotlarida refleksiya kasbiy o‘sishning muhim omili sifatida talqin qilinadi. V.A. Slastenin va I.F. Isaev refleksiyani pedagogik kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatadilar. O‘zbek pedagogik tafakkurida ham o‘zini tahlil qilish va o‘z ustida ishlash g‘oyasi alohida o‘rin tutadi. Masalan, jadid ma’rifatparvarlari ustozning o‘zini doimiy ravishda takomillashtirib borishi zarurligini ta’kidlaganlar.

Misol sifatida, talaba dars ishlanmasini bajargach, quyidagi savollar asosida refleksiya yozishi mumkin:

- Maqsadga erishdimmi?
- Qaysi metod samarali bo‘ldi?
- Qanday xatolar qildim?

- Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?

Bu savollar talabaning pedagogik tafakkurini (pedagogik fikrlash qobiliyati) rivojlantiradi va uni o‘z kasbiy o‘sishiga mas’ul qiladi. Refleksiya muntazam amalga oshirilganda, u professional o‘zini rivojlantirish mexanizmiga aylanadi.

Shunday qilib, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash mustaqil ta’limning ichki boshqaruv mexanizmi bo‘lib, pedagogik mahoratni shakllantirishning zarur sharti hisoblanadi. Refleksiya kundaligi, o‘z-o‘zini baholash mezonlari, mini-esse va SWOT tahlili kabi vositalar talabaning metakognitiv, tanqidiy va kasbiy tafakkurini rivojlantiradi. Natijada shaxs o‘z faoliyatini ongli boshqaruvchi va uzluksiz o‘sishga intiluvchi mutaxassis sifatida shakllanadi.

5. Mustaqil ta’lim samaradorligini aniqlash

Mustaqil ta’lim samaradorligini aniqlash zamonaviy pedagogikada faqat yakuniy baho bilan cheklanmaydi. U shaxsning o‘quv faoliyatini ongli boshqarish darajasi, metakognitiv ko‘nikmalari, ichki motivatsiyasi va amaliy faoliyatdagi mustaqilligini kompleks baholashni nazarda tutadi. Ta’lim psixologiyasi nuqtai nazaridan, samaradorlik - bu faqat natija emas, balki o‘rganish jarayonidagi sifat o‘zgarishidir.

Avvalo, mustaqil ta’lim samaradorligi mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati orqali namoyon bo‘ladi. B. Zimmerman o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish nazariyasida shaxsning maqsad qo‘yishi, strategiya tanlashi va natijani tahlil qila olishi akademik muvaffaqiyatning asosiy omili ekanini ko‘rsatadi. Agar talaba murakkab topshiriqni bajarishda mustaqil strategiya ishlab chiqsa va natijasini asoslab bera olsa, bu mustaqil ta’limning real samaradorligidan dalolat beradi.

Ikkinchi ko‘rsatkich - metakognitiv ko‘nikmalar darajasi. J. Flavell metakognitsiyani shaxsning o‘z o‘rganish jarayonini nazorat qilish va baholash qobiliyati sifatida izohlaydi. Masalan, talaba loyiha tayyorlash jarayonida “Men maqsadga erishdimmi?”, “Qaysi strategiya samaraliroq bo‘ldi?” degan savollarni berib, faoliyatini qayta ko‘rib chiqsa, bu yuqori metakognitiv darajani bildiradi. Bunday talabalar odatda murakkab vazifalarda ham mustaqil ishlashga qodir bo‘ladi.

Uchinchi muhim omil - akademik motivatsiya. E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, ichki motivatsiya mustaqil faoliyat samaradorligini oshiradi. Agar talaba topshiriqni faqat baho uchun emas, balki kasbiy o‘sish ehtiyoji asosida bajarsa, mustaqil ta’lim samaradorligi yuqori bo‘ladi.

To‘rtinchi ko‘rsatkich - amaliy topshiriqlarda ijodkorlik. Tadqiqotlarda ijodkorlik yangi g‘oya ishlab chiqish va muammoni noodatiy hal qilish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Masalan, pedagogika talabasi “Sinfda konfliktni boshqarish” mavzusida loyiha ishlab chiqayotganda innovatsion metod taklif etsa yoki real vaziyatga mos modellashtirish yaratsa, bu mustaqil ta’lim samaradorligining yuqori darajasini ko‘rsatadi.

Beshinchi ko‘rsatkich - refleksiv tahlil sifati. D. Schön refleksiv amaliyot nazariyasida professional rivojlanish refleksiya orqali yuz berishini asoslab bergan. Talaba o‘z faoliyatini chuqur tahlil qila olsa, kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, rivojlanish strategiyasini belgilasa, bu mustaqil ta’limning sifatli natijasidir.

Mustaqil ta’lim samaradorligini oshirish va aniqlashda formativ baholash muhim vosita hisoblanadi. P. Blak va D. Uilyam tadqiqotlarida formativ baholash o‘quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilashi ko‘rsatilgan. Formativ baholashning asosiy elementi - fikr-mulohaza. Sifatli feedback talabaning kuchli tomonlarini ko‘rsatadi, kamchiliklarni aniqlaydi va keyingi rivojlanish yo‘nalishini belgilaydi. Masalan, loyiha ishiga berilgan yozma izoh “Dalillash kuchli, lekin metodologiya aniqlashtirilishi kerak” tarzida bo‘lsa, talaba keyingi ishida aynan shu jihatni takomillashtiradi.

Monitoring vositalari sifatida bir nechta amaliy mexanizmlar qo‘llaniladi. Portfolio talabaning o‘sish dinamikasini ko‘rsatadi. Unda loyiha ishlari, refleksiya yozuvlari, baholash varaqalari jamlanadi. Oraliq refleksiya hisobotlari talabaning ma’lum davr ichidagi rivojlanishini aniqlashga xizmat qiladi. O‘z-o‘zini baholash varaqalari esa talabaning mas’uliyat hissini oshiradi va akademik avtonomiyasini mustahkamlaydi.

Amaliy misol sifatida, pedagogika talabalariga semestr boshida loyiha topshirig‘i beriladi. Yakunda baholash rubrikasi asosida loyiha quyidagi indikatorlar

bo‘yicha baholanadi: maqsad aniqligi, metodik asoslanganlik, ijodkorlik, refleksiya sifati. Shuningdek, talaba o‘z faoliyati bo‘yicha yozma tahlil topshiradi. Bu ikki tomonlama baholash - tashqi - mustaqil ta’lim samaradorligini kompleks aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, mustaqil ta’lim samaradorligini aniqlash ko‘p omilli va tizimli jarayondir. Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, metakognitiv ko‘nikmalar, ichki motivatsiya, ijodkorlik va refleksiv tahlil darajasi uning asosiy ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Formativ baholash, sifatli feedback, portfoliolar va monitoring mexanizmlari esa mustaqil ta’limni tasodifiy jarayondan ilmiy asoslangan va boshqariladigan pedagogik tizimga aylantiradi. Bu esa pedagogik mahoratni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mustaqil ta’lim pedagogik mahoratni shakllantirishning muhim omilidir. U talabaning akademik avtonomiyasini rivojlantiradi, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi, refleksiya madaniyatini shakllantiradi hamda uzluksiz kasbiy rivojlanish asosini yaratadi. Mustaqil ta’limni ilmiy asosda, tizimli va monitoring asosida tashkil etish pedagogik jarayonning sifatini oshiradi.

Nazorat savollari

1. Mustaqil ta’lim tushunchasini izohlang.
2. Mustaqil ta’limning pedagogik mahorat shakllanishidagi o‘rni nimada?
3. Konstruktivizm nazariyasi mustaqil ta’limni qanday izohlaydi?
4. Self-regulated learning modeli bosqichlarini tushuntiring.
5. Mustaqil ta’limni tashkil etishning asosiy shakllari qaysilar?
6. Loyiha asosidagi mustaqil ta’limning afzalliklari nimada?
7. O‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari nimalardan iborat?
8. Vaqtni boshqarish mustaqil ta’limda qanday ahamiyatga ega?
9. Refleksiya nima va u qanday shakllarda amalga oshiriladi?
10. O‘z-o‘zini baholash pedagogik rivojlanishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
11. Formativ baholash mustaqil ta’limni qanday qo‘llab-quvvatlaydi?
12. Portfolioning mustaqil ta’limdagi roli nimada?
13. Mustaqil ta’lim samaradorligini qanday mezonlar orqali aniqlash mumkin?

14. Metakognitsiya tushunchasini izohlang.

15. Mustaqil ta’limning kelajakdagi pedagogik faoliyat bilan bog‘liqligini tushuntiring.

3.2. O‘qituvchi pedagogik faoliyatida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish

Reja:

1. Raqamli pedagogika asoslari
2. Kompyuter texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari
3. Elektron ta’lim resurslari va platformalar
4. Interaktiv taqdimot va multimedia vositalari
5. Raqamli xavfsizlik va pedagog etikasi

Tayanch so‘z va iboralar: *raqamli pedagogika, AKT, multimedia o‘qitish, konstruktiv moslashuv, aralash ta’lim, masofaviy ta’lim, raqamli kompetensiya, kognitiv yuklama, raqamli gigiyena, kiberxavfsizlik, akademik halollik.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Zamonaviy ta’lim jarayonida kompyuter texnologiyalari o‘qituvchining kasbiy faoliyatini samarali tashkil etish, o‘quvchilarni faol jalb qilish va ta’lim sifatini oshirishning muhim vositasiga aylandi. Raqamli pedagogika nafaqat texnik vositalardan foydalanishni, balki ularni didaktik maqsadga muvofiq qo‘llashni nazarda tutadi. Elektron resurslar, LMS platformalari, multimedia vositalari va interaktiv dasturlar ta’lim jarayonini individuallashtirish, differensial yondashuvni amalga oshirish va monitoringni kuchaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda pedagog etikasi, ma’lumotlar xavfsizligi va akademik halollik tamoyillariga rioya qilish zarur.*

1. Raqamli pedagogika asoslari

Raqamli pedagogika- bu ta’lim jarayonida kompyuter va raqamli texnologiyalarni shunchaki “qo‘llash” emas, balki didaktik maqsad, o‘quv faoliyati va baholash bilan uyg‘un holda loyihalash, tashkil etish va boshqarish nazariyasi hamda amaliyotidir. Boshqacha aytganda, texnologiya darsga “bezatish” uchun kiritilmaydi; u o‘quvchi faoliyatini faollashtirish, o‘rganishni chuqurlashtirish, monitoringni kuchaytirish va shaxsiylashtirish kabi aniq pedagogik vazifani bajarishi kerak. UNESCO o‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyalarini tavsiflar ekan, texnologiyadan foydalanish faqat texnik ko‘nikma emasligini, u ta’lim siyosati, o‘quv dasturi, baholash, pedagogika, sinf va maktabni boshqarish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanish bilan bog‘liq kompleks kompetensiyalar tizimi ekanini ko‘rsatadi.

Raqamli pedagogikaning nazariy tayanchi sifatida bir nechta ilmiy yo‘nalishlar ajralib turadi. Avvalo, konstruktivizm g‘oyasi bo‘yicha bilim tayyor holda “berilmaydi”, balki o‘quvchi tomonidan faol idrok, tajriba, muhokama va refleksiya

orqali “quriladi”. Shu bois raqamli vositalar o‘quvchini passiv tomoshabindan faol ishtirokchiga aylantirsa, u didaktik jihatdan o‘zini oqlaydi. Bu yerda J. Biggsning konstruktiv moslashuv konsepsiyasi juda amaliy mezon beradi: dars maqsadi qanday bo‘lsa, raqamli faoliyat (masalan, simulyatsiya, muhokama forumi, loyiha, test) ham aynan o‘sha maqsadni “ishlatib” berishi, baholash esa shu faoliyat natijasini o‘lchashi zarur. Masalan, maqsad “tahlil qilish” bo‘lsa, oddiy slayd ko‘rsatish yetmaydi: talaba/tarbiyalanuvchi raqamli muhitda ma’lumotni solishtirishi, dalil keltirishi, xulosa chiqarishi kerak (masalan, forumda dalillangan post yozish, konseptual xarita tuzish, simulyatsiya natijasini tahlil qilish).

Ikkinchi muhim tayanch - multimedia o‘qitish va kognitiv yuklama nazariyasi. Mayerning multimedia o‘qitish g‘oyasida o‘quvchining diqqat va ishchi xotirasi cheklanganligi sababli raqamli material ortiqcha “shovqin” (keraksiz animatsiya, haddan tashqari matn, bir vaqtning o‘zida ko‘p element) bilan berilsa, aqliy yuklama oshib, tushunish pasayishi mumkin. Shuning uchun raqamli pedagogika “ko‘proq effekt” tamoyiliga emas, “maqsadga xizmat qiladigan dizayn” tamoyiliga tayanadi. Masalan, murakkab jarayonni animatsiya bilan ko‘rsatish foydali, ammo har bir slaydga ortiqcha ovoz effektlari, uzun matn va bezaklar qo‘shilsa, diqqat chalg‘iydi; buning o‘rniga qisqa segmentlar, asosiy tushunchalarni ajratib ko‘rsatish, rasm-matn uyg‘unligi va keraksiz elementlarni kamaytirish maqsadga muvofiq.

Raqamli pedagogika “o‘qituvchi nimani bilishi kerak?” degan savolga ham aniq javob beradi. Yevropa Komissiyasining “O‘qituvchilar uchun raqamli kompetensiya” doirasida o‘qituvchi raqamli kompetensiyasi faqat texnika bilan ishlash emas, balki raqamli resurslar bilan ishlash, raqamli o‘qitish va o‘rganish jarayonini tashkil etish, raqamli baholash, o‘quvchini qo‘llab-quvvatlash (differensial yondashuv), o‘quvchilarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga olishi ko‘rsatiladi. Shu bilan uyg‘un ravishda zamonaviy ta’lim natijalari orasida ma’lumotlar savodxonligi va raqamli savodxonlik tobora muhimlashayotganini ta’kidlaydi. Bu fikr raqamli pedagogikaning mohiyatini kengaytiradi: o‘qituvchi nafaqat texnologiyadan foydalanadi, balki o‘quvchini raqamli muhitda tanqidiy fikrlashga, axborotni tekshirishga, xavfsiz va mas’uliyatli ishlashga o‘rgatadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun raqamli pedagogika alohida ahamiyatga ega, chunki bu yo‘nalish talabalari kelajakda inson bilan ishlaydi: muloqot, motivatsiya, ijtimoiy-emotsional qo‘llab-quvvatlash, konfliktni boshqarish kabi vazifalarni bajaradi. Raqamli muhitda esa bu vazifalar yangi shaklga kiradi: masalan, LMSdagi (o‘quv jarayonini boshqarish tizimi) forumda “hurmatli muloqot” qoidalarini saqlash, onlayn konsultatsiyada emotsional holatni sezish, raqamli baholashda adolat va shaffoflikni ta’minlash, shaxsiy ma’lumotlar bilan ehtiyotkor ishlash. Shu bois raqamli pedagogika psixologik sezgirlik, kommunikativ kompetensiya, hamda metakognitiv boshqaruv bilan bevosita bog‘lanadi.

Amaliy misol sifatida, dars maqsadi “talabalarda tarbiyaviy vaziyatni tahlil qilish va qaror qabul qilish” bo‘lsa, raqamli pedagogika buni quyidagicha tashkil etishi mumkin: o‘qituvchi LMSga 2-3 ta real keys (vaziyat) joylaydi, talabalar guruhlarda hujjatli hamkorlik orqali yechim variantlarini ishlab chiqadi, so‘ng forumda dalillangan munozara qiladi, yakunda rubrika asosida o‘z-o‘zini baholash va refleksiya yozadi. Bu yerda texnologiya - maqsadga xizmat qiladigan vosita: u hamkorlikni, dalillashni, monitoringni va refleksiyani kuchaytiradi. UNESCOning O‘zbekistonda raqamli ta’limni rivojlantirish va o‘qituvchilarni raqamli ko‘nikmalar bilan qo‘llab-quvvatlashga doir tashabbuslari ham aynan “texnika + kompetensiya + metodika” uyg‘unligini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli pedagogika - bu “kompyuter qo‘llash” emas, balki raqamli muhitda ta’limni ilmiy asosda loyihalash madaniyatidir. U maqsad-faoliyat-baholash uyg‘unligini, kognitiv yuklamani boshqarishni, o‘quvchini faol va hamkor subyektga aylantirishni, raqamli kompetensiya va raqamli madaniyatni tarbiyalashni, psixologik xavfsiz va etik muhitni ta’minlashni talab qiladi. Shu mezonlar asosida tashkil etilgan raqamli dars texnologiyani “moda” uchun emas, ta’lim sifati uchun ishga soladi.

2. Kompyuter texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari

Kompyuter texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari pedagogika va psixologiya yo‘nalishida ayniqsa keng ko‘lamli mazmunga ega, chunki bu yo‘nalishda

texnologiya faqat “axborotni uzatish” emas, balki shaxs rivojlanishini kuzatish va tahlil qilish, psixologik jarayonlarni modellashtirish, tarbiyaviy vaziyatlarni xavfsiz muhitda sinab ko‘rish, refleksiya va o‘z-o‘zini baholashni kuchaytirish kabi vazifalarni ham bajaradi. Zamonaviy yondashuvlarda texnologiya “maqsad uchun vosita” tamoyiliga bo‘ysunadi: raqamli vosita dars maqsadi, o‘quv faoliyati va baholash mezonlari bilan uyg‘unlashgandagina kutilgan natija beradi. Shu ma’noda, o‘qituvchining raqamli kompetensiyasi nafaqat texnik ko‘nikma, balki didaktik va psixologik qarorlar qabul qila olish malakasidir; bu fikr UNESCOning o‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyalari doirasida ham alohida urg‘ulanadi.

Pedagogika va psixologiya fanlarida motivatsiya, emotsional intellekt, ijtimoiy rol, shaxs rivojlanish bosqichlari, kognitiv jarayonlar, munosabatlar dinamikasi kabi ko‘plab tushunchalar abstrakt bo‘lgani uchun kompyuter texnologiyalarining *birinchi kuchli didaktik imkoniyati - vizualizatsiyadir*. Grafik model, konseptual xarita, infografika, animatsiya va interaktiv sxemalar talabaning “ko‘z oldida” tizim yaratishiga yordam beradi: masalan, Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi”ni (o‘qituvchi yordamida bajariladigan zona va mustaqil bajariladigan zona) oddiy diagrammada ko‘rsatish talabaning nazariy farqni tezroq anglashiga xizmat qiladi; Piagetning bosqichlarini vaqt chizig‘i va tipik kognitiv vazifalar bilan birga berish esa bosqichlarning amaliy belgilarini “tutib olish”ni osonlashtiradi. Bunda muhim psixologik shart bor: vizual material ko‘paygani sari tushunish avtomatik oshmaydi, aksincha noto‘g‘ri dizayn ortiqcha aqliy yuklama keltirib chiqarishi mumkin. Kognitiv yuklama nazariyasida o‘quvchining ishchi xotirasi cheklanganligi, shuning uchun axborotni tuzilmali, ortiqcha bezaksiz, maqsadga yo‘naltirilgan tarzda berish zarurligi ko‘rsatiladi; Swellerning klassik ishlari aynan shu nuqtani ilmiy asoslaydi. Shu sabab, masalan, “motivatsiya nazariyalari” mavzusida slaydlarga ortiqcha rasm va effekt qo‘shish o‘rniga, bitta “taqqoslovchi jadval” (ichki/tashqi motivatsiya, ehtiyojlar, rag‘bat, o‘zini anglash) va bitta real keys (talabaning o‘qishga munosabati o‘zgarishi) bilan ishlash didaktik jihatdan ancha samarali bo‘ladi.

Ikkinchi katta imkoniyat - individual o‘qitish va psixologik differensial yondashuvni qo‘llab-quvvatlashdir. Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari

kelajakda turli xarakter, turli ehtiyoj va turli qobiliyatga ega bolalar yoki talabalar bilan ishlaydi; demak, ularning o‘zlari ham o‘qish jarayonida differensial tajribani his qilishi muhim. LMS va raqamli topshiriqlar banki orqali bir mavzuning bir necha murakkablik darajasini berish, “tayanch” va “kengaytirilgan” yo‘nalishlar yaratish, qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlovchi resurslarni (izohli video, qisqa konspekt, misollar to‘plami) biriktirish mumkin. Masalan, “pedagogik konflikt” mavzusida bir guruh talabalarga konfliktni tahlil qilish uchun qisqa kuzatuv varaqasi berilsa, tayyorroq talabalarga Thomas-Kilmann uslublari bilan bog‘lab mini-tadqiqot topshirig‘i berilishi mumkin; bu differensial tashkil etish talabaning o‘z imkoniyatiga mos “o‘sish nuqtasi”ni topishiga xizmat qiladi. Bu yondashuv o‘zbek metodik adabiyotlarida ham pedagogik texnologiyalar va mahoratning muhim sharti sifatida - maqsadga muvofiqlik, jarayonni loyihalash va shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyillari orqali bayon etiladi.

Uchinchi imkoniyat - tezkor baholash, fikr-mulohaza va psixologik diagnostikani kuchaytirishdir. Raqamli testlar, onlayn so‘rovnomalar, refleksiya shakllari va rubrikalar yordamida o‘qituvchi “faqat natija”ni emas, balki o‘rganish jarayonini kuzatadi: talaba qayerda qiynaldi, qaysi tushunchada xato qildi, qaysi kompetensiya sust, qaysi biri o‘smoqda. Formativ baholash bo‘yicha klassik tadqiqotlarda muntazam va mazmunli feedback o‘quv natijalarini oshirishi ko‘rsatib berilgan; bunda baholash “jazolash” emas, “rivojlantirish” mexanizmi sifatida ishlaydi. Pedagogika-psixologiya kontekstida bu juda amaliy: masalan, talabalarga “muloqot uslubi” bo‘yicha mini-test berilib, darhol natijaga izoh (qaysi uslub qaysi vaziyatda samarali, qaysi ibora konfliktni kuchaytiradi) qaytarilsa, talaba o‘zini anglash (metakognitsiya) va kasbiy sezgirlikni rivojlantiradi. Shuningdek, diagnostika masalasida etik me’yorlar muhim: so‘rovnoma natijalarini oshkor qilmaslik, talaba shaxsini “yorliqlamaslik”, baholashni rivojlantiruvchi tavsiya bilan yakunlash kabi qoidalar pedagogik etikaga mos bo‘lishi kerak.

To‘rtinchi imkoniyat - simulyatsiya va pedagogik vaziyatlarni modellashtirishdir. Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida ko‘p kompetensiyalar “faqat o‘qib” emas, aynan mashq va tajriba orqali shakllanadi: ota-ona bilan suhbat, sinfda konfliktni yumshatish, rag‘batlantirish va intizomni uyg‘un tutish,

maslahatchilik (konsultatsiya) jarayonida savol berish texnikasi va hokazo. Raqamli muhit bu vaziyatlarni xavfsiz, boshqariladigan va takrorlanadigan tarzda yaratishga yordam beradi: masalan, “ota-ona tajovuzkor ohangda gapirdi” degan ssenariy bo‘yicha talaba bir necha variant javoblarni sinab ko‘radi, so‘ng guruh bilan muhokamada qaysi javoblar muloqotni yumshatgani, qaysi javoblar keskinlikni oshirgani tahlil qilinadi. Bunday simulyatsiya nafaqat metodik, balki psixologik effekt beradi: empatiya kuchayadi, hissiy boshqaruv mashq qilinadi, refleksiya orqali xulosa mustahkamlanadi.

Beshinchi imkoniyat - masofaviy hamkorlik va refleksiv muloqotni rivojlantirishdir. Forum, videokonferensiya, umumiy hujjat muharriri, onlayn “doira suhbati” kabi formatlar talabalarda hamkorlik madaniyatini, argumentlashni, tinglashni, kelishuvga kelishni va professional muloqot me’yorlarini shakllantiradi. Bu yo‘nalishda “O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish uchun xalqaro model” kabi kompetensiya doiralari o‘qituvchining raqamli muhitda o‘quvchini jalb qilish, hamkorlikni tashkil etish, baholashni raqamli qo‘llab-quvvatlash, resurslarni tanlash va yaratish kabi qirralarini tizimli ko‘rsatadi. Masalan, “demokratik tarbiya” mavzusida talabalarga guruhiy loyiha berilib, umumiy hujjatda “tadbir ssenariysi + psixologik asos + baholash mezonlari” birgalikda ishlab chiqilsa, jarayonning o‘zi ham tarbiyaviy tajribaga aylanadi: mas’uliyat taqsimlanadi, liderlik va muvofiqlashtirish ko‘nikmalari paydo bo‘ladi, o‘zaro hurmat va murosa madaniyati mustahkamlanadi.

Shu o‘rinda o‘quv qo‘llanma talabi nuqtai nazaridan eng muhim xulosa shuki: kompyuter texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari vizualizatsiya, individual yondashuv, formativ baholash, simulyatsiya, hamkorlik va refleksiya orqali pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun kasbiy tayyorgarlikni kuchaytiradi. Biroq texnologiya hech qachon “o‘zi” natija bermaydi: natija didaktik dizayn (maqsad-faoliyat-baholash uyg‘unligi), psixologik sezgirlik (motivatsiya, emotsional holat, qo‘llab-quvvatlovchi muhit), hamda etik mas’uliyat (maxfiylik, adolat, kamsitmaslik) bilan belgilanadi. Shu sababli kompyuter texnologiyalaridan

foydalanish - bu avvalo o‘qituvchining pedagogik mahorati va pedagog-psixologik madaniyatining amaliy ko‘rinishidir.

3. Elektron ta’lim resurslari va platformalar

Elektron ta’lim resurslari - bu ta’lim mazmunini raqamli shaklda taqdim etuvchi, o‘qitish va o‘rganishni qo‘llab-quvvatlovchi materiallar va vositalar majmuasidir. Bunga raqamli darslik va qo‘llanmalar, video-ma’ruzalar, audio-podkastlar, prezentatsiyalar, interaktiv topshiriqlar, testlar, simulyatsiyalar, onlayn forumlar, refleksiya varaqalari, elektron portfel kabi shakllar kiradi. UNESCO ta’riflarida ham “o‘qishni yengillashtiruvchi material va vositalar” sifatida learning resources keng talqin qilinadi; raqamli ta’lim esa texnologiyalar va resurslar yordamida o‘qitish-o‘rganish jarayonini tashkil etishni anglatadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun elektron resurslar ayniqsa dolzarb, chunki bu yo‘nalishda ko‘plab tushunchalar (motivatsiya, ijtimoiy rol, kognitiv jarayon, shaxs rivojlanishi, tarbiya modeli) nazariy va abstrakt bo‘ladi; raqamli resurslar esa ularni vizualizatsiya, keys orqali tahlil, diagnostik so‘rovnoma va refleksiv yozuv orqali “ko‘rinadigan” va “his qilinadigan” holatga keltiradi. Masalan, “sinfdagi konflikt” mavzusida talabalarga qisqa video-vaziyat berilib, so‘ng platformada “konflikt sabablarini aniqlash + yechim strategiyasi” bo‘yicha yozma tahlil topshirilishi mumkin. Bu yerda elektron resurs faqat kontent emas, balki talabaning tahlil va metakognitsiya ko‘nikmalarini ishga tushiradigan didaktik mexanizm vazifasini bajaradi.

Elektron resurslarning samarali ishlashi ko‘pincha ularni jamlaydigan va jarayonni boshqaradigan platformaga bog‘liq bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, LMS o‘qituvchi uchun “boshqaruv paneli” bo‘lib xizmat qiladi: kurs tuzilmasini yaratish, material joylash, topshiriq berish, muddat belgilash, baholash mezonlarini (rubrika) biriktirish, natijalarni ko‘rish, analitika orqali faollik va o‘zlashtirishni kuzatish imkonini beradi. OECD tahlillarida ham LMS va boshqa raqamli vositalar ta’lim tizimi va muassasa darajasida jarayonni boshqarish (vazifalar, baholash, kuzatuv, ekotizim) uchun muhim instrumentlar sifatida ko‘rsatiladi.

Amaliyotda keng tarqalgan platformalarga Moodle, Google Classroom, Canvas, Microsoft Teams kabi tizimlar kiradi. Masalan, Moodle o‘zini “ta’lim platformasi/LMS” sifatida ta’riflab, kurslarni yaratish va onlayn o‘qishni tashkil etishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

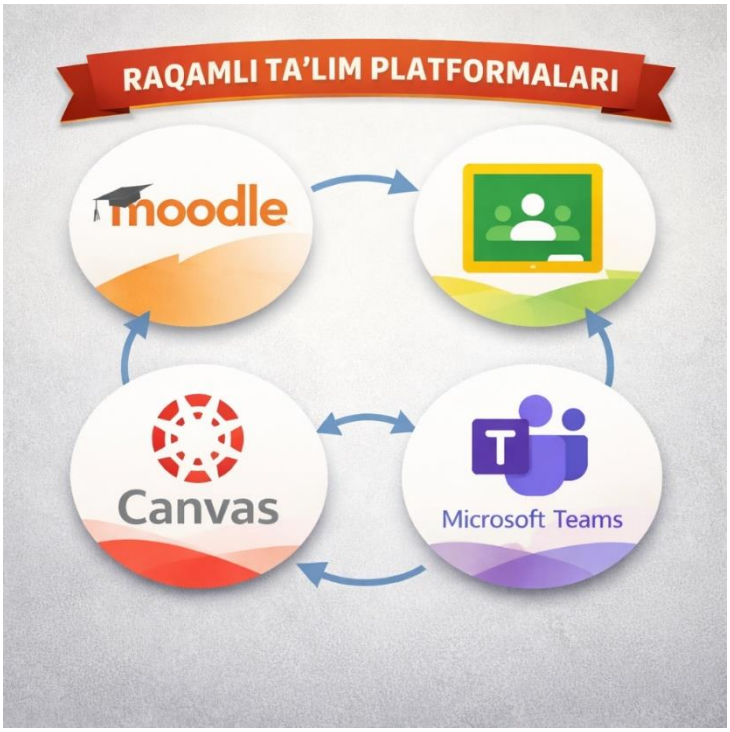

Google Classroom esa sinfni boshqarish, topshiriqlarni tarqatish, aloqa va tashkilotchilikni soddalashtirish kabi vazifalarni markazlashtirishga yo‘naltirilgan “markaziy hub” sifatida taqdim etiladi. Canvas platformasi ham LMS sifatida kurs, topshiriq, muhokama va analitika orqali o‘qitish-o‘rganishni bir joyda birlashtirishni ta’kidlaydi. Microsoft Teams for Education muhitida esa “Assignments” orqali topshiriqni yig‘ish va baholash jarayoni yo‘lga qo‘yiladi.

Elektron resurslar va platformalar masofaviy ta’lim hamda aralash ta’lim modellari bilan bevosita bog‘liq. Aralash ta’limni oddiy “onlaynni qo‘shib qo‘yish” emas, balki auditoriya (yuzma-yuz) va onlayn tajribalarni maqsadga muvofiq integratsiya qilish sifatida izohlovchi klassik yondashuv Garrison va Kanuka ishlarida aniq bayon qilingan. Shuning uchun pedagog-psixolog tayyorlovida aralash ta’lim modeli juda qulay: nazariy blok (masalan, “tarbiya texnologiyasi”) video va o‘qish materiallari orqali asinxron o‘rganiladi; auditoriyada esa munozara, keys tahlili, rolli

o‘yin, refleksiya kabi faol metodlar bajariladi. Bu yondashuv talabaning “bilim”ini “kasbiy harakat”ga aylantiradi.

Elektron platformalarning yana bir kuchli tomoni - baholash, monitoring va fikr-mulohazani tizimli yo‘lga qo‘yishidir. Masalan, talaba mustaqil topshiriqni LMS orqali topshiradi; o‘qituvchi rubrika (mezonga asoslangan jadval) bo‘yicha baholaydi va yozma izoh beradi; tizim esa bu natijalarni saqlab, talabaning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatadi. Bu jarayon pedagogika va psixologiya yo‘nalishida ayniqsa muhim: talaba nafaqat “to‘g‘ri javob”ni, balki o‘zining kasbiy fikrlashi qanday shakllanayotganini kuzatadi (refleksiya), o‘z-o‘zini baholashni o‘rganadi, o‘quv maqsadlarini qayta rejalashtiradi. Shuningdek, platformadagi forum va izohlar talabaning kommunikativ kompetensiyasini ham tarbiyalaydi: hurmatli muloqot, dalil keltirish, etik me’yorlarni saqlash, muhokama madaniyatini o‘zlashtirish.

Biroq elektron resurs va platforma “o‘zi” bilan natija bermaydi: didaktik samaradorlik kontent sifati, topshiriq dizayni, baholash mezonlarining aniqligi, psixologik xavfsiz muhit va akademik halollik talablariga rioya qilishga bevosita bog‘liq. Shu sababli o‘qituvchi resurslarni tanlashda “qaysi platforma kuchli?”dan ko‘ra, “mazkur resurs mening maqsadim, faoliyatim va baholashimni qanday kuchaytiradi?” degan savolni markazga qo‘yishi kerak. Ana shunda elektron ta’lim resurslari va platformalar pedagogik mahoratni oshiradigan real didaktik tizimga aylanadi.

4. Interaktiv taqdimot va multimedia vositalari

Interaktiv taqdimot va multimedia vositalari zamonaviy pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular o‘quv materialini jonlantirish, murakkab tushunchalarni soddalashtirish hamda o‘quvchini faol o‘rganish jarayoniga jalb etish imkonini beradi. Multimedia (video, animatsiya, audio, infografika, interaktiv slaydlar) bir vaqtning o‘zida ko‘rish va eshitish kanallariga ta’sir ko‘rsatadi, bu esa axborotni qabul qilish va qayta ishlash samaradorligini oshiradi.

R. Mayerning multimedia o‘qitish nazariyasiga ko‘ra, inson miyasi axborotni ikki asosiy kanal - vizual (ko‘rish) va verbal (eshitish) kanal orqali qabul qiladi. Agar taqdimot mazmuni shu kanallar o‘rtasida muvofiqlashtirilsa, o‘rganish jarayoni

samaraliroq kechadi. Mayer tamoyillarida quyidagilar alohida ta’kidlanadi: ortiqcha bezak va elementlardan qochish, matn va tasvir uyg‘unligi, materialni qisqa segmentlarga bo‘lib berish hamda tasvir va izohni bir vaqtda taqdim etish. Bu yondashuv Swellerning aqliy yuklama nazariyasi bilan hamohang bo‘lib, ortiqcha axborot o‘quvchining e’tiborini chalg‘itishini ko‘rsatadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida multimedia vositalari ayniqsa muhim, chunki bu fanlarda ko‘plab nazariy tushunchalar mavjud. Masalan, Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari yoki Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” diagramma va animatsiya orqali tushuntirilganda talabalar mavzuni yaxlitroq anglaydilar. Psixologik jarayonlarni (xotira, motivatsiya, hissiy reaktsiya) sxematik tasvirlash nazariy bilimni amaliy tahlil bilan bog‘laydi.

Interaktiv taqdimotlar (masalan, savol-javob qo‘shilgan slaydlar, real vaqt rejimida ovoz berish, fikr bildirish oynalari) o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. J. Dyui ta’limni faol tajriba jarayoni sifatida talqin qilgan bo‘lsa, zamonaviy tadqiqotlar ham o‘quvchining faol ishtiroki o‘zlashtirish darajasini oshirishini tasdiqlaydi. Interaktiv elementlar o‘quvchini fikrlashga, javob izlashga va o‘z pozitsiyasini shakllantirishga undaydi.

Masalan, dars yakunida Kahoot yoki Quizizz kabi interaktiv test vositalari yordamida tezkor diagnostika o‘tkazish mumkin. Bunday vositalar gamifikatsiya (o‘yin elementlarini qo‘llash) asosida ishlaydi va talabalar orasida sog‘lom raqobat hamda motivatsiyani kuchaytiradi. Shu bilan birga, natijalar avtomatik ravishda ko‘rsatiladi, bu esa o‘qituvchiga darhol feedback berish va tushunilmagan jihatlarni aniqlash imkonini beradi.

Infografika va konseptual xaritalar ham multimedia vositalarining muhim shakli hisoblanadi. Masalan, “Pedagogik mahorat komponentlari” mavzusida infografika tuzish talabalarga tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rishga yordam beradi. Bu esa assotsiativ tafakkurni rivojlantiradi va bilimni tizimlashtiradi.

Multimedia vositalarini qo‘llashda pedagog etikasi va didaktik maqsadga muvofiqlik muhim ahamiyatga ega. Har bir animatsiya yoki video aniq maqsadga xizmat qilishi kerak; aks holda u diqqatni chalg‘ituvchi elementga aylanadi. Qisqa,

mazmunli va maqsadga yo‘naltirilgan segmentlar asosida tashkil etilgan interaktiv taqdimot pedagogik mahoratning ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Interaktiv taqdimot va multimedia vositalari ta’lim jarayonini jonlantiradi, murakkab tushunchalarni tushunarli qiladi, tezkor baholash va refleksiyani ta’minlaydi hamda o‘quvchini faol o‘rganish subyektiga aylantiradi. Biroq ularning samaradorligi o‘qituvchining metodik savodxonligi, psixologik sezgirligi va maqsadga yo‘naltirilgan rejalashtirishiga bog‘liq. Raqamli vosita pedagogik maqsadga xizmat qilgandagina haqiqiy didaktik qiymat kasb etadi.

5. Raqamli xavfsizlik va pedagog etikasi

Raqamli muhitda o‘qituvchi faqat “texnologiyani ishlata oladigan” mutaxassis emas, balki o‘quvchi va talabalarga xavfsiz, qonuniy va axloqiy raqamli xatti-harakatni o‘rgatuvchi hamda namuna bo‘luvchi shaxs sifatida ham maydonga chiqadi. Shuning uchun raqamli xavfsizlik (kiberxavfsizlik) va pedagogik etika masalalari pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun ayniqsa muhim: bu yo‘nalish bitiruvchisi kelajakda inson bilan ishlaydi, demak, shaxsiy ma’lumot, ishonch, maxfiylik, psixologik xavfsizlik va adolat mezonlari doimo ustuvor bo‘ladi.

Avvalo, *shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish pedagogning kasbiy mas’uliyatidir.* Raqamli ta’limda (LMS, messenjerlar, onlayn testlar, videodarslar) o‘quvchi/talabaning ismi, aloqa raqami, baholari, o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, ayrim holatlarda esa oilaviy yoki psixologik tavsifga yaqin ma’lumotlar ham raqamli iz ko‘rinishida saqlanib qoladi. Mamlakatimizda ham shaxsga doir ma’lumotlar bilan ishlash huquqiy asosda tartibga solingan bo‘lib, “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonun bu sohadagi umumiy talablarni belgilaydi. Shu sababli o‘qituvchi oddiy amaliy qoidalarga qat’iy amal qilishi zarur: guruh chatlariga baholarni ommaviy tashlamaslik, talabaning shaxsiy vaziyatini (oila, sog‘liq, muammolar) ruxsatsiz muhokama qilmaslik, video-yozuv yoki suratni tarqatishdan oldin rozilik masalasini aniqlashtirish, login-parollarni himoyalash, umumiy kompyuterlarda akkauntdan chiqishni unutmaslik. Masalan, “kim necha oldi”ni guruhga yozish tez va qulaydek tuyuladi, lekin bu talabaning sha’ni va maxfiyligiga ta’sir qiladi; buning o‘rniga LMS

orqali individual ko‘rinadigan natija va shaxsiy feedback berish etik va xavfsizroq yechim bo‘ladi.

Ikkinchi muhim masala - akademik halollik. Raqamli muhitda plagiat, nusxa ko‘chirish, “tayyor ish”ni yuklash, sun’iy ravishda natijani oshirish kabi xatarlar kuchayadi. Shuning uchun halollikni faqat “taqiqlar ro‘yxati” sifatida emas, balki o‘qitish madaniyati sifatida shakllantirish lozim: topshiriqni shunday loyihalash kerakki, u talabaning shaxsiy fikri, tahlili va refleksiyasini talab qilsin (masalan, “nazariyani ko‘chirib yoz” emas, “nazariyani real vaziyatga qo‘llab yechim taklif qil” kabi). Yevropa Akademik Halollik Tarmog‘i (ENAI) tavsiyalarida akademik halollik faqat plagiatni aniqlash emas, balki butun akademik hamjamiyatning qadriyatlari, siyosati va ta’limiy choralari bilan qo‘llab-quvvatlanishi kerakligi urg‘ulanadi. Amaliy misol: agar talaba referat topshirsa, “manba ko‘rsatish talabi + iqtibosni ajratish qoidasi + qisqa refleksiya (‘men nimani angladim?’)”ni majburiy qilish plagiat riskini kamaytiradi va o‘rganishni chuqurlashtiradi.

Uchinchi yo‘nalish - mualliflik huquqi va ochiq resurslardan to‘g‘ri foydalanish. Internetdagi har bir matn, rasm, video “hammaniki” degani emas. O‘qituvchi taqdimot, video yoki kurs kontentini tayyorlayotganda mualliflikni hurmat qilishi, ruxsat etilgan litsenziyalarga e’tibor berishi, manbani aniq ko‘rsatishi zarur. Bu nafaqat huquqiy masala, balki pedagogik tarbiya hamdir: talaba “muallif mehnatini qadrlash” va “intellektual halollik”ni o‘qituvchining amaliy namunasidan o‘rganadi. Masalan, prezentatsiyadagi infografika ostida kichik “Manba: …” yozuvi yoki slayd oxirida “Foydalanilgan resurslar” berilishi oddiy, ammo kuchli tarbiyaviy ta’sirga ega.

To‘rtinchi yo‘nalish - kiberxavfsizlik. Ta’limda aldov xatlari, zararli havolalar, soxta “test/sertifikat” saytlar, akkaunt buzilishi, begona shaxsning darsga kirib qolishi kabi xatarlar uchraydi. O‘qituvchi minimal kiberhigiyena ko‘nikmalarini amalda qo‘llashi va o‘rgatishi kerak: kuchli parol va ikki bosqichli tasdiqlash, noma’lum havolani ochmaslik, umumiy Wi-Fida ehtiyotkorlik, fayllarni antivirus tekshiruvi, ruxsatsiz dasturlarni o‘rnatmaslik. Masalan, talabalarga “Google Form natijasi chiqdi” degan noma’lum link kelganda, avval domenni tekshirish, rasmiy kanal bilan

solishtirish, shubhali bo‘lsa guruhda ogohlantirish - bu ham raqamli tarbiya elementidir.

Beshinchi, va eng keng tushuncha - raqamli fuqarolik madaniyati hamda raqamli etika. Bu tushuncha o‘quvchi-talabani internetda mas’uliyatli, hurmatli, qonuniy va xavfsiz xatti-harakatga o‘rgatishni anglatadi. UNESCO raqamli davrda fuqarolik ta’limi va mas’uliyatli ishtirok masalasini o‘qituvchi yo‘riqnomalari doirasida yoritib, raqamli muhitda ongli, mas’uliyatli va ishtirokchi fuqaroni tarbiyalash zarurligini ta’kidlaydi. Yevropa Kengashining Digital Citizenship Education qo‘llanmasida ham raqamli faoliyatning ko‘p qirrali (huquq, xavfsizlik, etik muomala, ishtirok, farovonlik) domenlari borligi ko‘rsatiladi. ISTE esa raqamli fuqarolikni o‘quvchining texnologiyadan “xavfsiz, qonuniy va etik” foydalanishi bilan bog‘lab, standartlar darajasida talqin qiladi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida raqamli etika ayniqsa nozik: masalan, onlayn muhokamada kamsituvchi izohlar, “label” (tamg‘alash), kiberzo‘ravonlik, shaxsni omma oldida uyaltirish kabi holatlar psixologik xavfsizlikka zarar yetkazadi. Shu bois o‘qituvchi raqamli muhitda muloqot qoidalarini oldindan kelishib olishi, “hurmat kodeksi”ni joriy qilishi, nizolarni ommaviy jazo bilan emas, pedagogik-psixologik yondashuv bilan hal qilishi kerak. Masalan, forumda keskin bahs ketganda o‘qituvchi “shaxsga o‘tmaymiz, fikrni dalil bilan aytamiz, hurmat saqlaymiz” mezonlarini eslatib, bahsni “qadriyatlar muhokamasi”ga aylantirsa, bu real tarbiyaviy natija beradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli xavfsizlik va pedagog etikasi - bu alohida qoida emas, balki o‘qituvchining kundalik raqamli amaliyotida doimiy namoyon bo‘ladigan kasbiy madaniyatdir. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, akademik halollikni tarbiyalash, mualliflik huquqiga rioya qilish, kiberhigiyena va raqamli fuqarolik madaniyatini shakllantirish pedagogik mahoratning zamonaviy mezoniga aylanmoqda. Texnologiya maqsad emas - u ta’limiy, tarbiyaviy va psixologik xavfsiz muhitni kuchaytiradigan didaktik vosita bo‘lgandagina haqiqiy qiymat kasb etadi.

Nazorat savollari

1. Raqamli pedagogika tushunchasini izohlang.
2. Konstruktiv moslashuv raqamli ta’limda qanday qo‘llaniladi?
3. Multimedia o‘qitish nazariyasining asosiy tamoyillarini sanang.
4. Kognitiv yuklama nima va u raqamli darslarda qanday hisobga olinadi?
5. LMS tizimining vazifalari nimalardan iborat?
6. Aralash ta’lim modelining afzalliklarini tushuntiring.
7. Virtual laboratoriyaning didaktik ahamiyati nimada?
8. Interaktiv testlar o‘quv jarayonida qanday rol o‘ynaydi?
9. Raqamli kompetensiya tarkibiy qismlarini ayting.
10. Formativ baholashni LMS orqali qanday tashkil etish mumkin?
11. Multimedia vositalarini noto‘g‘ri qo‘llash qanday oqibatlarga olib keladi?
12. Raqamli xavfsizlik nima?
13. Akademik halollik tushunchasini izohlang.
14. Digital citizenship nimani anglatadi?
15. Kompyuter texnologiyalarini pedagogik maqsadga moslashtirish tamoyillarini tushuntiring.

3.3.O‘qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish

Reja:

1. Pedagogik mehnatni rejalashtirish
2. Vaqt menejmenti va ish unumdorligi
3. Pedagogik monitoring va tahlil
4. Hujjatlar bilan ishlash madaniyati
5. O‘z faoliyatini baholash va takomillashtirish

Tayanch so‘z va iboralar: *pedagogik mehnat, ilmiy tashkil etish, rejalashtirish, strategik va operativ reja, konstruktiv moslashuv, vaqt menejmenti, ustuvorlik, samaradorlik, monitoring, pedagogik diagnostika, refleksiya, professional rivojlanish, ish unumdorligi, mehnat gigiyenasi, kasbiy charchash (burnout), hujjatlashtirish, portfoliolar, ichki audit.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Ushbu mavzu o‘qituvchi faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish masalalarini yoritadi. Unda pedagogik mehnatni samarali rejalashtirish, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, resurslardan oqilona foydalanish, ta’lim natijalarini monitoring qilish hamda o‘z faoliyatini tahlil va takomillashtirish yo‘llari bayon etiladi. Shuningdek, o‘qituvchining kasbiy barqarorligi, ish unumdorligi va ta’lim sifatini oshirishda ilmiy yondashuvning ahamiyati tushuntiriladi.*

1. Pedagogik mehnatni rejalashtirish

Pedagogik mehnatni rejalashtirish o‘qituvchi faoliyatini ilmiy-tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishning bosh mexanizmi hisoblanadi. Rejalashtirish deganda o‘qituvchi dars va tarbiyaviy ishlar uchun maqsad-mazmun-metod-vosita-baholash zanjirini oldindan puxta o‘ylab, ularni o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda pedagogik jarayonni loyihalashi tushuniladi. Bunday yondashuv pedagogik faoliyatni “tasodifiy ishlash”dan chiqarib, uni nazorat qilinadigan, prognoz qilinadigan va tahlil qilinadigan jarayonga aylantiradi. Ayniqsa pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun bu masala dolzarb: kelajak pedagog nafaqat dars o‘tadi, balki o‘quvchi shaxsining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadigan psixologik omillarni ham hisobga oladi; demak, reja faqat “mavzu va vaqt taqsimoti” emas, balki motivatsiya, ehtiyoj, qiyinchilik, individual farqlar, sinf iqlimi kabi jihatlarni ham qamrab olgan kasbiy hujjatdir.

Rejalashtirishning ilmiy asoslaridan biri - konstruktiv moslashuv g‘oyasidir. J. Biggs ta’kidlaganidek, ta’lim natijalari (kutilgan kompetensiyalar), o‘qitish faoliyati

va baholash mezonlari bir-biriga mos kelmasa, dars “ko‘p ish qilinadigan”, ammo natijasi sust bo‘lgan jarayonga aylanadi. Biggsning mazkur konsepsiyasi o‘qituvchidan avval nimaga erishamiz? (natija), keyin qanday erishamiz? (faoliyat), so‘ng qanday isbotlaymiz? (baholash) savollarini ketma-ket qo‘yishni talab etadi. Masalan, dars maqsadi “talaba tarbiyaviy vaziyatni tahlil qila olsin” bo‘lsa, reja faqat ma’ruza bilan tugamasligi kerak; reja ichida albatta keys tahlili, munozara, vaziyatli topshiriq va yakunda kriterial baholash bo‘lishi zarur. Bu yondashuv psixologik jihatdan ham asosli: talaba faol tahlil jarayonida bilimni “tayyor” qabul qilmaydi, balki uni faol konstruksiya qiladi, shuning uchun o‘zlashtirish chuqurlashadi.

Rejalashtirishda keng qo‘llanadigan yana bir ilmiy tayanch - Bloom taksonomiyasidir. Taksonomiya o‘quv maqsadlarini oddiy “bilish-tushunish” darajasidan “qo‘llash-tahlil-baholash-yaratish” darajasiga bosqichma-bosqich olib chiqishni tavsiya etadi. Amaliyotda bu shuni anglatadiki, reja tuzayotganda o‘qituvchi:

- minimal zarur bilimlarni belgilaydi;
- keyin shu bilimlar asosida tahliliy vazifani qo‘yadi;
- yakunda talabaning mustaqil xulosasi va refleksiyasini rejalashtiradi. Masalan, “pedagogik konflikt” mavzusida: avval konflikt turlari va sabablari (bilish), keyin real holatni tahlil qilish (tahlil), so‘ng yechim strategiyasini asoslab berish (baholash/yaratish). Bunday rejalashtirish pedagogika-psixologiya yo‘nalishida ayniqsa kerak, chunki mazkur yo‘nalish talabasidan nazariyani real vaziyatda ko‘ra olish va kasbiy qaror qabul qilish talab etiladi.

Zamonaviy didaktikada rejalashtirishning samarali modeli sifatida “orqadan loyihalash” ham e’tirof etiladi: avval yakuniy natija va baholash dalillari belgilanadi, keyin dars jarayoni (bosqichlar, topshiriqlar, resurslar) shunga mos quriladi. Bu yondashuv o‘qituvchini “mavzuni o‘tib berish” logikasidan “natijaga erishish” logikasiga olib o‘tadi. UNESCOning ta’lim sifati va o‘qituvchi tayyorgarligi bo‘yicha qo‘llanmalari ham rejalashtirish va baholash uyg‘unligini ta’kidlab, o‘qituvchining “instruction planning” ko‘nikmasi sifat standartlarining ajralmas qismi ekanini ko‘rsatadi.

Pedagogik rejalashtirish faqat dars bilan cheklanmaydi. O‘qituvchi mehnatini ilmiy tashkil etishda u odatda uch darajada rejalashtiradi: strategik (yillik), taktik (chorak/modul), operativ (kunlik/dars). Strategik reja o‘quv yili davomida qanday kompetensiyalar shakllanishi, qaysi yirik bo‘limlar, qanday nazorat turlari bo‘lishini belgilaydi; taktik reja - bo‘lim/modul doirasida mavzular ketma-ketligi, amaliy mashg‘ulotlar, mustaqil ishlar va oraliq baholashni aniqlashtiradi; operativ reja esa darsning aniq ssenariysi, vaqt taqsimoti, savol-topshiriqlar, kutiladigan qiyinchiliklar va differensial yordamni rejalaydi. Bu yondashuv rus pedagogik maktabida ham tizimli asoslangan: V.A. Slastenin va hammualliflar pedagogik jarayonni loyihalashda maqsadga yo‘naltirilganlik va tizimlilikni muhim tamoyil sifatida ko‘rsatadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi kontekstida rejalashtirishning muhim jihati - psixologik diagnostika va individual yondashuvni reja ichiga kiritishdir. Masalan, semestr boshida qisqa diagnostik so‘rov (motivatsiya, o‘qish uslubi, qiyinchiliklar), dars jarayonida mikro-refleksiya (“men bugun nimani angladim?”), modul yakunida portfolioga asoslangan xulosa - bular rejalashtirishning “ilmiy”ligini oshiradi. Milliy adabiyotlarida ham darsni rejalashtirish va olib borish metodikasi, darsning bosqichlari, natijaga yo‘naltirilgan yondashuv yoritiladi (masalan, “Umumiy pedagogika” darsliklarida darsni rejalashtirish bo‘yicha ko‘rsatmalar berilgan).

Misol sifatida, “Kasbiy etika” mavzusini o‘tayotgan o‘qituvchi rejasini quyidagicha ilmiy asosda qurishi mumkin: dars maqsadi - talaba etik dilemma vaziyatlarini tahlil qila oladi; faoliyat - kichik guruhda keys, munozara, rolli o‘yin; baholash - rubrika: dalillash, etik mezon, empatiya, qaror asoslanganligi; monitoring - dars oxirida 3 savolli refleksiya va keyingi darsga tuzatish reja. Bunda reja nafaqat darsni “o‘tish”, balki talabaning kasbiy tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik mehnatni rejalashtirish - o‘qituvchining kasbiy barqarorligi, samaradorligi va ta’lim sifati uchun tayanch poydevordir. Ilmiy reja o‘qituvchiga maqsadni aniq ko‘rish, resurslarni oqilona taqsimlash, psixologik omillarni hisobga olish, baholashni shaffof qilish va natijaga erishish jarayonini boshqarish imkonini beradi. Rejalashtirishning kuchi shundaki, u o‘qituvchini “ko‘p ishlash” emas, balki “to‘g‘ri ishlash” madaniyatiga olib keladi.

2. Vaqt menejmenti va ish unumdorligi

Zamonaviy o‘qituvchi faoliyati ko‘p qatlamli: dars o‘tish, darsga tayyorgarlik, o‘quvchilar ishini tekshirish, tarbiyaviy tadbirlar, ota-onalar bilan muloqot, jamoa yig‘ilishlari, hujjat yuritish va doimiy o‘z ustida ishlash. Xalqaro kuzatuvlar ham o‘qituvchining ish vaqti tarkibida faqat “dars soati” emas, balki rejalashtirish, tekshirish va turli qo‘shimcha vazifalar katta ulushni egallashini ko‘rsatadi. Masalan, OECDning TALIS ma’lumotlarida o‘qituvchilar ish vaqtining sezilarli qismi darsga tayyorgarlik va o‘quvchi ishlarini tekshirish kabi darsdan tashqari faoliyatlarga to‘g‘ri kelishi qayd etiladi. Shu sababli vaqt menejmenti (vaqtni boshqarish) o‘qituvchining shunchaki “qulay odati” emas, balki kasbiy salomatlik va ta’lim sifatini ushlab turadigan ilmiy-amaliy kompetensiya sifatida qaraladi.

Vaqt menejmentining asosiy g‘oyasi - ishni ko‘paytirish emas, ishga egalik qilish: ya’ni vazifalarni boshqariladigan tizimga solish, ustuvorliklarni aniq ko‘rish, diqqatsiz “mayda ishlar” oqimi ichida muhim maqsadlarni yo‘qotmaslikdir. D. Allenning “Vazifalarni aniq qilish” yondashuvi aynan shuni taklif qiladi: vazifalarni ongda “aylantirib yurish” stressni kuchaytiradi, ularni tashqi tizimga (ro‘yxat, kalendar, doska, ilova) chiqarish esa aqliy yukni kamaytirib, bajarishni osonlashtiradi. O‘qituvchi amaliyotida bu juda oddiy ko‘rinadi: “tekshiraman” degan umumiy niyat o‘rniga “8A sinf daftarlarini tekshirish (20 daqiqa)”, “5 ta topshiriqqa rubrika yozish (30 daqiqa)” kabi aniq va o‘lchanadigan vazifalarga ajratish ishni tezlashtiradi va cho‘zilish (prokrastinatsiya)ni kamaytiradi.

S. Coveyning “muhim-shoshilinch” matritsasi esa o‘qituvchi mehnatida eng ko‘p uchraydigan muammo - shoshilinch, lekin muhim bo‘lmagan ishlar bosimi (tezkor yozishmalar, “hozir kerak” hujjatlar, mayda topshiriqlar) sababli muhim, lekin shoshilinch bo‘lmagan ishlar (dars sifatini oshirish, tahlil, refleksiya, metodik tayyorgarlik, sog‘liq) orqaga surilib ketishini ko‘rsatadi. O‘qituvchi uchun “II-kvadrant” (muhim, shoshilinch emas) - darsni yaxshilash, baholash mezonlarini aniqlashtirish, tarbiyaviy ishlarni rejali qilish, kasbiy o‘qish, sog‘lom uyqu va tiklanish kabi jarayonlardir. Aynan shu blok doimiy ravishda “qirqilib” ketsa, qisqa muddatda ishlar ko‘payib ketadi, uzoq muddatda esa kasbiy charchash xavfi ortadi.

Vaqtni boshqarishning amaliy qoidalari o‘qituvchi ish unumdorligini oshirish bilan birga, psixologik barqarorlikni ham qo‘llab-quvvatlaydi:

1) Ustuvorlikni aniq belgilash (maqsadga bog‘lash). Har bir haftada 2-3 ta “eng muhim natija”ni (masalan: “2 ta dars uchun interaktiv topshiriq tayyorlash”, “1 ta tarbiyaviy tadbir ssenariysi”, “baholash rubrikasini yangilash”) yozib qo‘yish kerak. Qolgan mayda vazifalar shu yirik maqsadlarga xizmat qilsa - bajariladi, xizmat qilmasa - keyinga qoldiriladi yoki soddalashtiriladi. Bu yondashuv “ko‘p ishladim” emas, “muhim natijaga erishdim” madaniyatini yaratadi.

2) Vaqtni bloklash va “tayyorgarlik-tekshirish” ishlarini paketlash. O‘qituvchi ishida eng ko‘p vaqt “o‘tishlar”da ketadi: bugun 10 daqiqa tekshirdim, keyin to‘xtadim, keyin yana boshladim… Natijada ish cho‘ziladi. Buning o‘rniga “tekshirish bloki” (masalan, seshanba 16:00-17:00) va “tayyorgarlik bloki” (dushanba 18:00-19:00) kabi bir xil turdagi vazifalarni bir joyga jamlash unumdorlikni oshiradi. OECD hisobotlarida ham darsga tayyorgarlik va tekshirish o‘qituvchi ishining katta ulushi ekani ko‘rsatiladi, demak bularni “tasodifiy” emas, bloklab boshqarish mantiqan to‘g‘ri.

3) Rejalashtirilgan tanaffus va tiklanish (mehnat gigiyenasi). Uzluksiz ishlash samaradorlikni ko‘paytirmaydi: charchoq ortsa, xatolar ko‘payadi, baholash sifati pasayadi, muloqotda keskinlik kuchayadi. Tadqiqotlar o‘qituvchilarda stress va burnout (kasbiy charchash) yuqori uchrashini ko‘rsatadi; buni kuchaytiradigan omillardan biri - uzoq davom etadigan yuklama va tiklanishning yetishmasligi. Shu sababli “tanaffusni rejalash” - dangasalik emas, kasbiy barqarorlik texnologiyasidir: masalan, 50 daqiqa ish + 10 daqiqa tanaffus, yoki 90 daqiqalik chuqur ish + 15 daqiqalik tiklanish.

4) Ortiqcha byurokratik yuklamani kamaytirish va soddalashtirish. Hammasini “ideal” darajada qilish o‘qituvchini tez charchatadi. Masalan, har bir darsga 30 slayd tayyorlash shart emas: ba’zan 5-7 ta asosiy slayd + muhokama savollari ko‘proq natija beradi. Tekshirishda ham “hammasini batafsil yozish” o‘rniga rubrika va shablon fikr-mulohazalar (feedback) ishlatish vaqtni tejaydi, baholashni bir xil mezonga keltiradi.

5) Delegatsiya va hamkorlik. O‘qituvchi hamma narsani yolg‘iz qilsa, vaqt ham, energiya ham tez tugaydi. Masalan, sinf “tadbir jamoasi”ni tuzib, rollarni taqsimlash (boshlovchi, dizayn, axborot, tartib) orqali tarbiyaviy ishlar ham tarbiyaviy natija beradi, ham o‘qituvchi vaqtini tejaydi. Bu pedagogika-psixologiya nuqtai nazaridan ham to‘g‘ri: o‘quvchilarda mas’uliyat, hamkorlik, tashabbus rivojlanadi.

6) Raqamli vositalardan oqilona foydalanish. Kalendar (haftalik bloklar), “to-do” ro‘yxat, rubrika shablonlari, tayyor feedback banki, elektron testlar - bular vaqtni tejaydi. Biroq raqamli vosita “ko‘payib ketib”, o‘qituvchini yana chalg‘itmasligi kerak: maqsad - soddalik va barqaror tizim.

Amaliy misol: o‘qituvchi yakshanba kuni 25 daqiqa “haftalik reja” qiladi:

-3 ta muhim natijani yozadi;

- dars tayyorgarligi uchun 2 ta blok, tekshirish uchun 2 ta blok ajratadi;

- ota-ona bilan muloqot va hujjatlar uchun alohida 30-40 daqiqalik “ma’muriy blok” belgilaydi;

- o‘zini rivojlantirish (1 maqola/1 video) uchun 20-30 daqiqa qo‘yadi. Natijada hafta davomida ish “o‘z-o‘zidan kelib qoladigan” jarayon emas, boshqariladigan tizimga aylanadi.

Vaqt menejmenti o‘qituvchining ish unumdorligini oshirish bilan birga, kasbiy salomatligini ham himoya qiladi. Vazifalarni aniq qilish, ustuvorlikni to‘g‘ri tanlash, ishni bloklash, tiklanishni rejalash, soddalashtirish, delegatsiya va raqamli vositalarni maqsadga xizmat qildirish - bular o‘qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishning amaliy tayanchlaridir.

3. Pedagogik monitoring va tahlil

Pedagogik monitoring - bu ta’lim-tarbiya jarayonini muntazam kuzatish, ishonchli ma’lumot to‘plash, tahlil qilish va shu tahlil asosida o‘qitishni takomillashtirishga qaratilgan boshqaruviy-didaktik jarayondir. U oddiy “nazorat”dan farq qiladi: nazorat ko‘pincha natijani qayd etish bilan cheklansa, monitoring jarayonni ham, natijani ham ko‘radi va eng muhimi, o‘qituvchiga “qanday tuzatish kiritaman?” degan qarorga kelishga yordam beradi. Zamonaviy baholash konsepsiyalarida sinf ichidagi formativ baholash (ya’ni o‘rganishni qo‘llab-quvvatlovchi baholash) o‘quv

yutuqlarini oshirishga kuchli ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlanadi - buni Black va Uilyamning sinf baholashi bo‘yicha mashhur tahlillari aniq asoslaydi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalari uchun monitoringning ahamiyati ikki karra: bir tomondan, u kelajak o‘qituvchiga dars sifatini boshqarish instrumentlarini beradi; ikkinchi tomondan, pedagog-psixologik qarash nuqtai nazaridan monitoring o‘quvchi rivojlanish dinamikasi, motivatsiya, ijtimoiy-emotsional holat kabi “ko‘rinmas” omillarni ham aniqlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda ta’limda data-driven (ma’lumotga asoslangan) yondashuv kuchaygani, o‘quv jarayonini raqamli izlar (LMS faoliyati, topshiriq bajarish trayektoriyasi, test natijalari) orqali tahlil qilish yo‘nalishi - learning analytics va educational data mining - monitoringning zamonaviy kengaytmasi sifatida qaralmoqda.

Monitoringni ilmiy asosda tashkil etish odatda quyidagi mantiqiy zanjirda quriladi:

maqsadni aniqlash → mezon va indikatorlarni belgilash → ma’lumot yig‘ish → tahlil va talqin → pedagogik tuzatish (intervensiya) → qayta monitoring.

Bu yondashuv baholashni “yakuniy hukm”dan “rivojlantiruvchi boshqaruv”ga o‘tkazadi. Dastur yoki faoliyatni baholash modeliga tayanilganda esa monitoring yanada tizimli bo‘ladi.

Amaliy jihatdan o‘qituvchi monitoringni uch darajada olib borishi mumkin. *Birinchi daraja* - sinf ichidagi mikro-monitoring: dars jarayonida qisqa savollar, “tezkor test”, “chiqish bileti”, mini-refleksiya, kuzatuv varaqasi orqali o‘quvchi tushungan-tushunmaganini aniqlash. Masalan, yangi mavzudan so‘ng 3 ta qisqa diagnostik savol beriladi: agar sinfning yarmi 2-savolda adashsa, demak muammo aynan shu tushunchada - o‘qituvchi shu joyni boshqa misol, ko‘rgazma yoki muammoli vaziyat bilan qayta tushuntiradi. *Ikkinchi daraja* - mavzu/modul darajasidagi monitoring: rubrika asosida topshiriqlarni baholash, portfel (portfolio) tahlili, oraliq nazorat natijalarini “xatolar xaritasi” sifatida ko‘rish (qaysi kompetensiya sust, qaysi ko‘nikma yetishmayapti). *Uchinchi daraja* - chorak/semestr/yillik monitoring: umumiy dinamika, sinf iqlimi, tarbiyaviy ishlar natijasi, individual o‘quvchi rivojlanish trayektoriyasini tahlil qilish.

Monitoringda eng ko‘p xatolik - faqat bitta manbaga suyanish. Ilmiy yondashuvda “triangulyatsiya” (uch manbali tekshiruv) foydali: masalan, test natijalari, darsdagi kuzatuv, o‘quvchi refleksiyasi yoki portfeli. Raqamli muhitda esa bularni LMS loglari va topshiriq bajarish statistikasi bilan boyitish mumkin; biroq bunday ma’lumotlar ham pedagogik talqinni talab qiladi - “kam faollik” har doim “bilmaslik” emas, ba’zan tashvish, motivatsiya pasayishi yoki tashqi omillar bo‘lishi mumkin.

Pedagogik monitoringning psixologik qiymati shundaki, u o‘qituvchiga faqat “kim nechchi oldi?” degan savolni emas, “nima uchun shunday bo‘ldi?” degan savolni ham ochadi. Masalan, bir sinfda topshiriqlar bajarilishi sust bo‘lsa, tahlil quyidagi gipotezalar bo‘yicha yuritilishi mumkin:

- vazifa darajasi o‘quvchi imkoniyatiga mos emas;
- mezonlar noaniq;
- teskari aloqa kechikmoqda;
- sinf iqlimi xavfsiz emas (xato qilishdan qo‘rqish);
- motivatsiya tashqi bosimga bog‘lanib qolgan. Shunda tuzatish chorasi ham “ko‘proq nazorat” emas, balki mezonlarni aniqlashtirish, kichik qadamli topshiriqlar, tezkor feedback, hamkorlikdagi ish, refleksiya texnikalari bo‘lishi mumkin. Aynan sinf baholashini takomillashtirishning o‘quv natijalariga ijobiy ta’siri haqidagi dalillar ham shu mantiqqa borib taqaladi.

Milliy ta’lim amaliyotida ham diagnostika vositalarini ishlab chiqish va ularni doimiy qo‘llash zarurligi, ta’lim sifatini oshirishda muntazam tahlil va hamkorlikning ahamiyati ta’kidlanadi (mahalliy ilmiy-uslubiy manbalarda bu yo‘nalish kuchayib bormoqda). Shu sababli pedagogik monitoringni “qo‘shimcha yuk” emas, balki darsni yengillashtiradigan, xatoni erta ko‘rsatadigan, natijani barqaror qiladigan ilmiy boshqaruv mexanizmi deb ko‘rish maqsadga muvofiq.

4. Hujjatlar bilan ishlash madaniyati

Pedagogik faoliyatda hujjatlar bilan ishlash madaniyati - bu o‘qituvchining dars va tarbiya jarayonini aniq hujjatlashtirish, ma’lumotlarni tartibli saqlash, o‘z vaqtida yangilash, ishonchli tahlil qilish va mas’uliyat bilan taqdim etish ko‘nikmalaridir. U

faqat “qog‘ozbozlik” emas, balki ta’lim sifati va boshqaruvining zarur sharti: dars rejalari, dars ishlanmalari, baholash natijalari, tarbiyaviy ish rejasi, kuzatuv va tahlil materiallari tizimli yuritilganda o‘qituvchi o‘z faoliyatini ilmiy asosda boshqara oladi. Xalqaro hujjat yuritish (records management) yondashuvlarida ham yozuvlar va ma’lumotlarni yaratish, qayd etish, saqlash hamda ulardan maqsadga muvofiq foydalanish tashkilot samaradorligi uchun tayanch omil sifatida qaraladi; masalan, ISO 15489 standarti yozuvlarni boshqarishda siyosat, mas’uliyat, monitoring va doimiy tahlil tamoyillarini belgilaydi.

Hujjatlar bilan ishlash madaniyati, avvalo, *aniqlik va mezonlilikni talab qiladi.* Masalan, dars ishlanmasi faqat mavzuni yozib qo‘yishdan iborat bo‘lmasligi kerak: maqsad (kompetensiya), kutiladigan natija, metodlar, resurslar, baholash mezonlari va dars oxiridagi refleksiya elementlari bir-biri bilan uyg‘un bo‘lsa, bu hujjat o‘qituvchiga keyingi darsni takomillashtirish uchun “ishchi xarita” bo‘lib xizmat qiladi. Xuddi shuningdek, baholash jurnali yoki qaydnoma “baho qo‘yilgan daftar” emas: unda o‘quvchi rivojlanish dinamikasi, tipik xatolar, qayta o‘qitish ehtiyoji, individual yordam shakllari kabi tahliliy ma’lumotlar aks etganda hujjat monitoring vositasiga aylanadi.

Ikkinchi muhim jihat - tizimlilik va standartlash. O‘qituvchi hujjatlarni “har xil papkalarda” emas, yagona mantiq asosida yuritsa (masalan, yil→chorak→mavzu→dars; baholash→rubrikalar→feedback; tarbiya→tadbir rejasi→hisobot→refleksiya), vaqt tejaladi va xatolar kamayadi. Bu o‘rinda raqamli vositalar katta imkon beradi: elektron jurnal, LMS (o‘quv jarayonini boshqarish tizimi), bulutli saqlash (Google Drive/OneDrive kabi), shablon va rubrika banki - bularning barchasi hujjatlashtirishni tezlashtiradi, izchillikni saqlaydi, “yo‘qolib qolish” xavfini kamaytiradi. Shu bilan birga, ko‘plab mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchi vaqti cheklangan resurs; hujjatlar ko‘payib ketishi o‘qituvchining asosiy vazifasi - ta’lim berishdan chalg‘itmasligi uchun hujjatlashtirish oqilona va maqsadga bo‘ysungan bo‘lishi lozim. OECD o‘qituvchi vaqtini samarali taqsimlash masalasini aynan tizim darajasidagi muhim resurs sifatida ko‘taradi.

Uchinchi jihat - mas’uliyat va pedagogik etika. Hujjat yuritishda shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlash (o‘quvchi bahosi, individual rivojlanish kartasi, oilaviy ma’lumotlar, psixologik kuzatuv natijalari) ehtiyotkorlikni talab qiladi: maxfiylik, faqat xizmat zarurati doirasida foydalanish, ruxsatsiz tarqatmaslik, manbani ko‘rsatish (akademik halollik) kabi talablar hujjat madaniyatining ajralmas qismidir. Ayniqsa pedagog-psixologik yo‘nalishda o‘qiydigan talaba uchun hujjat - bu “ma’lumot” emas, balki inson sha’ni va ishonchi bilan bog‘liq mas’uliyat ekanini anglash muhim.

Amaliy misol sifatida: o‘qituvchi dars yakunida LMS orqali 3 savolli mini-test o‘tkazadi, tizim natijani darhol ko‘rsatadi; o‘qituvchi “eng ko‘p xato qilingan savol”ni belgilab, ertangi dars rejasiga 7 daqiqalik qayta tushuntirish blokini kiritadi, kuchli o‘quvchilar uchun esa murakkabroq topshiriqni biriktiradi. Natijada hujjatlashtirish (test natijasi + qayd + tuzatish rejasi) real pedagogik qarorga aylanadi. Yoki tarbiyaviy tadbir bo‘yicha: “maqsad-shakl-ishtirok-refleksiya-xulosa” shabloni asosida hisobot yuritilsa, keyingi tadbirlar sifati ortadi, chunki o‘qituvchi “nima ishladi, nima ishlamadi?” degan savolga dalil bilan javob topadi.

Xulosa qilib aytganda, hujjatlar bilan ishlash madaniyati o‘qituvchining kasbiy intizomi va pedagogik mahoratini ko‘rsatadigan indikatorlardan biridir: u rejalashtirishni aniq qiladi, monitoringni kuchaytiradi, ta’lim sifatini boshqarishga yordam beradi, raqamli vositalar orqali ishni yengillashtiradi va eng muhimi - etik me’yorlar hamda mas’uliyatni amalda ta’minlaydi. ISO 15489 singari xalqaro tamoyillar ham hujjatlarni boshqarishda aynan shu - tizim, mas’uliyat va monitoring uyg‘unligini asosiy mezon sifatida ko‘rsatadi.

5. O‘z faoliyatini baholash va takomillashtirish

O‘qituvchining o‘z faoliyatini baholashi va takomillashtirishi pedagogik mahoratning eng “tirik” qismidir, chunki u kasbiy o‘sishni tasodifiy tajribalar ketma-ketligidan chiqarib, maqsadli va boshqariladigan jarayonga aylantiradi. Aslida, pedagogik faoliyat doimo o‘zgaruvchan sinf tarkibi, o‘quvchilarning psixologik holati, motivatsiyasi, ijtimoiy muhit, o‘quv dasturi talablari va baholash mezonlari tez-tez yangilanib boradi. Shuning uchun o‘qituvchi “bir marta o‘rgandim - doim ishlaydi” yondashuvida qolsa, samaradorlik asta-sekin pasaya boshlaydi; aksincha, o‘z

faoliyatini muntazam tahlil qiladigan pedagog tajribani bilimga aylantiradi, bilimni esa amaliy yechimga. Ta’lim psixologiyasi nuqtai nazaridan bu jarayon o‘qituvchining metakognitiv (o‘z fikrlashini va qarorlarini boshqarish) hamda refleksiv (tajribani tahlil qilib xulosa chiqarish) kompetensiyalariga tayanadi: pedagog “Men qanday o‘qitdim?” kabi umumiy savol bilan cheklanmay, “Qaysi metod qaysi o‘quvchi guruhida nima sababdan ishladi yoki ishlamadi?” degan aniq savollarni qo‘yadi va javobni dalil asosida izlaydi. D. Shön refleksiv amaliyot g‘oyasida professional o‘sish aynan amaliyot ustida muntazam fikrlash orqali yuz berishini ta’kidlab, refleksiyani dars jarayonining o‘zida tezkor tahlil qilish (harakat jarayonida) va darsdan keyin chuqur tahlil qilish (harakatdan keyin) sifatida izohlaydi; bu yondashuv o‘qituvchiga bir vaqtning o‘zida ham “hozir”ni boshqarish, ham “keyingi safar”ni yaxshilash imkonini beradi.

O‘z faoliyatini baholashning eng samarali yo‘li “taassurot”ga emas, kriteriy (mezon)ga tayangan tahlilga quriladi. Chunki taassurot ko‘pincha selektiv bo‘ladi: o‘qituvchi faqat eng faol o‘quvchilarning javobini eslab qolishi, jim o‘tirganlar esa “hammasi tushundi” degan noto‘g‘ri xulosaga olib kelishi mumkin. Mezonli yondashuv esa pedagogdan “nima o‘lchanadi?” va “qanday dalil bilan?” degan savollarga javob berishni talab qiladi. Masalan, o‘qituvchi darsda o‘quvchi faolligini oshirmoqchi bo‘lsa, faollikni “shovqin ko‘paydi” deb emas, aniq indikatorlar bilan ko‘radi: savol-javobda qatnashganlar ulushi, guruh ishida rollarning adolatli taqsimlanganligi, qisqa yozma refleksiyalarda fikrlarning dalillanganligi, chiqish qog‘ozi javoblarida tushunish chuqurligi kabi ko‘rsatkichlar asos bo‘ladi. So‘ng bu dalillar maqsad bilan solishtiriladi: masalan, bugungi dars maqsadi “tahlil qilish” bo‘lgan bo‘lsa, o‘quvchilar javobida “sababi-dalili-xulosasi” bor-yo‘qligi tekshiriladi. Shu tarzda tahlil o‘qituvchini “faoliyat”dan “samaradorlik”ga olib chiqadi, ya’ni “men dars o‘tdim” emas, “o‘quvchi qanday o‘rgandi va nega shunday bo‘ldi” degan professional qarash shakllanadi.

O‘zini baholashning qulay va tizimli shakllaridan biri pedagogik portfeldir. Portfelni oddiy “hujjatlar papkasi” deb tushunish xato: portfelning qiymati materiallarning ko‘pligida emas, dalil va tahlilning uyg‘unligidadir. Pedagogik portfel

odatda dars ishlanmalari, metodik materiallar, rubrikalar, o‘quvchi ishlari namunasi, fikr-mulohazalar, kuzatuv natijalari, o‘z tahlili va rivojlanish rejasini jamlaydi, lekin ularning har biri “nega shu material?” va “bu nimani ko‘rsatadi?” degan izoh bilan mustahkamlanadi. Masalan, o‘qituvchi “interaktiv metodlar samaradorligini oshirdim” demoqchi bo‘lsa, portfelga faqat klaster rasmini emas, aynan klasterdan keyingi o‘quvchi refleksiyalari, baholash mezoni, xatolar xaritasi va keyingi darsda kiritilgan tuzatishlar ham kiritiladi. Shunda portfel o‘qituvchining o‘sish trajektoriyasini ko‘rsatadigan kasbiy “dalillar tizimi”ga aylanadi.

Takomillashtirishning muhim manbalaridan yana biri - teskari aloqa va hamkasbiy tahlildir. O‘qituvchi o‘z faoliyatini ko‘pincha ichkaridan turib baholaydi, ichkaridan esa ayrim jihatlar ko‘rinmay qolishi tabiiy. Shu sababli darsni video/audio yozuvga olib tahlil qilish, mentor yoki hamkasb bilan birgalikda kuzatuv o‘tkazish, o‘quvchilar fikrini o‘rganish pedagogik o‘sishda kuchli “oyna” vazifasini bajaradi. Bu yerda psixologik muhim tamoyil shuki: tahlilning maqsadi ayb topish emas, o‘sish nuqtasini aniqlashdir. Masalan, hamkasb kuzatuv varag‘ida “savol berish strategiyasi”ni baholaydi: o‘qituvchi ko‘proq yopiq savol berayaptimi yoki ochiq savolmi, savolga javob berish uchun “kutish vaqti” yetarlimi, javobni chuqurlashtiradigan qayta savol bormi. Natijada o‘qituvchi keyingi darsda bitta aniq o‘zgarish kiritadi: masalan, savoldan keyin 3-5 soniya pauza qilish va kam gapiradigan o‘quvchilarni ham qo‘llab-quvvatlab jalb etish. Bunday kichik, ammo maqsadli o‘zgarishlar muntazam yig‘ilib, katta samaraga aylanadi.

O‘z faoliyatini takomillashtirish jarayonini pedagogik “tajriba” sifatida ko‘rish ham foydali. Ya’ni o‘qituvchi biror metodni sinab ko‘rsa, u metodni “yoqdi-yoqmadi” mezonida emas, “qaysi sharoitda, qaysi o‘quvchi guruhida, qaysi maqsad uchun” ishladi degan ilmiy savollar asosida baholaydi. Bu yondashuv oddiy refleksiyani “tadqiqotga yaqin refleksiya”ga ko‘taradi. Masalan, o‘qituvchi formativ baholashni kuchaytirishni maqsad qilsa, ikki hafta davomida exit-ticket joriy qiladi, rubrika asosida qisqa yozma feedback beradi, keyin o‘quvchi xatolarini mavzu bo‘yicha guruhlaydi va qayta o‘qitish bloklarini rejalashtiradi. Bu jarayon natija bilan o‘lchanadi: faqat baho o‘sgani uchun emas, balki xatolarning turi kamaygani,

o‘quvchilar javobida dalillash kuchaygani, darsdagi ishtirok kengaygani uchun. Aynan shu yerda uzluksiz kasbiy rivojlanishning mazmuni ochiladi: Uzluksiz kasbiy rivojlanish- kursda qatnashishning o‘zi emas, kursdan olingan g‘oya amaliyotga o‘tishi, amaliyot natijasi esa dalil bilan tasdiqlanishidir. Shuning uchun kasbiy o‘sishning “ko‘rinadigan” belgisi - o‘qituvchining darsida real o‘zgarish va o‘quvchi natijasida ijobiy siljish paydo bo‘lishidir.

O‘zini baholash va takomillashtirish siklini yanada aniqroq tushunish uchun uni “reja → amaliyot → dalil → tahlil → tuzatish” zanjiri sifatida ko‘rish mumkin. Bu zanjirning har bir bo‘g‘ini psixologik jihatdan ham muhim: reja - motivatsiya va maqsadning aniqligi; amaliyot - ijro va sinfni boshqarish; dalil - e’tiborni faktga yo‘naltirish; tahlil - metakognitsiya va refleksiya; tuzatish - o‘zini boshqarish va kasbiy iroda. Masalan, o‘qituvchi “o‘quvchilar mustaqil fikrini oshiraman” desa, bu juda umumiy. Uni aniq maqsadga aylantirsa - “har darsda kamida 30% o‘quvchi ‘sababi-dalili-xulosasi’ bilan javob beradi” - dalil ham, tahlil ham aniq bo‘ladi. Keyin o‘qituvchi metodik o‘zgarish kiritadi: ochiq savollar, kichik guruhda muhokama, dalil talab qiladigan rubrika, yakunda refleksiya. So‘ng natija o‘lchanadi, kamchilik ko‘rilsa tuzatish kiritiladi. Mana shu muntazam sikl o‘qituvchini kasbiy barqarorlikka olib keladi: u o‘z ishini “tasodifiy yuklama” emas, boshqariladigan professional tizim sifatida his qiladi.

Nihoyat, o‘zini baholash va takomillashtirishning yana bir muhim tomoni bor: u kasbiy charchashning (burnout) oldini olishga ham yordam beradi. Chunki burnout ko‘pincha “men ishlayapman, lekin natijani ko‘rmayapman” hissi, ortiqcha yuklama va nazoratsiz stressdan kuch oladi. Refleksiya va dalilga tayangan tahlil esa o‘qituvchiga kichik yutuqlarni ham ko‘rsatadi, resursni to‘g‘ri taqsimlashga undaydi, “hammasini birdan” emas, “bitta aniq o‘zgarish” strategiyasini beradi. Masalan, o‘qituvchi bir oyda hamma narsani o‘zgartirish o‘rniga, faqat bitta kompetensiyani kuchaytirishga e’tibor qaratadi: savol berish sifati, feedback tezligi yoki dars strukturasi. Bu yondashuv real va barqaror o‘sishni ta’minlaydi.

Nazorat savollari

1. Pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etish nimani anglatadi?
2. Rejalashtirishning strategik va operativ darajalari nimadan iborat?
3. Konstruktiv moslashuv tamoyili.
4. Vaqt menejmenti pedagog uchun nega muhim?
5. Ustuvorlikni aniqlash usullarini izohlang.
6. Kasbiy charchashning sabablari nimalardan iborat?
7. Pedagogik monitoring nima va u qanday bosqichlardan iborat?
8. Diagnostika va monitoring o‘rtasidagi farqni tushuntiring.
9. Hujjatlar bilan ishlash madaniyati nimani anglatadi?
10. Elektron hujjatlashtirishning afzalliklari nimalardan iborat?
11. Refleksiv amaliyot nima?
12. O‘zini baholash pedagogik mahoratni qanday rivojlantiradi?
13. Pedagogik portfelning ahamiyati nimada?
14. Ilmiy tashkil etilgan mehnat ta’lim sifatiga qanday ta’sir qiladi?
15. O‘qituvchi faoliyatini takomillashtirishning samarali usullarini sanang.

III-bob bo‘yicha test savollari

1. Mustaqil ta’limning asosiy maqsadi nima?

A) Faqat referat yozish

B) Talabaning bilimni mustaqil rejalashtirishi va nazorat qilishi

C) Nazoratni kuchaytirish

D) Dars soatini qisqartirish

2. Self-regulated learning (o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish) modeli nechta asosiy bosqichdan iborat?

A) 2

B) 3

C) 4

D) 5

3. Metakognitsiya nima?

A) Faqat yodlash jarayoni

B) O‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish

C) Nazorat ishi

D) Tashqi baholash

4. Portfolio mustaqil ta’limda qanday vazifani bajaradi?

A) Faqat diplom saqlaydi

B) Talabaning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatadi

C) Faqat baho qo‘yadi

D) Hujjat almashtiradi

5. Formativ baholashning asosiy xususiyati nima?

A) Faqat yakuniy baho qo‘yish

B) O‘rganish jarayonini qo‘llab-quvvatlash

C) Nazoratni kuchaytirish

D) Faqat testdan iborat bo‘lish

6. Raqamli pedagogika nimani anglatadi?

A) Faqat kompyuterdan foydalanish

B) Texnologiyani didaktik maqsadga muvofiq qo‘llash

C) Faqat onlayn dars

D) Faqat slayd tayyorlash

7. Kognitiv yuklama nazariyasi nimani ta’kidlaydi?

A) Axborotni ko‘paytirish zarurligini

B) Ishchi xotiraning cheklanganligini

C) Faqat audio materialni

D) Faqat vizual materialni

8. LMS (Learning Management System) ning asosiy vazifasi nima?

A) Faqat video ko‘rsatish

B) O‘quv jarayonini boshqarish

C) Nazoratni bekor qilish

D) Darsni qisqartirish

9. Aralash ta’lim modeli nimani birlashtiradi?

A) Faqat test va imtihonni

B) An’anaviy va onlayn ta’limni

C) Faqat masofaviy ta’limni

D) Faqat mustaqil ishni

10. Multimedia vositalaridan samarali foydalanishning asosiy sharti nima?

A) Ko‘p animatsiya qo‘shish

B) Didaktik maqsadga mos dizayn

C) Ko‘p rang ishlatish

D) Matnni ko‘paytirish

11. Akademik halollik nimani anglatadi?

A) Faqat testdan o‘tish

B) Plagiatdan qochish va manbani ko‘rsatish

C) Bahoni oshirish

D) Hujjat topshirish

12. Digital citizenship (raqamli fuqarolik) nimani anglatadi?

A) Internetdan cheklangan foydalanish

B) Raqamli muhitda mas’uliyatli va etik xatti-harakat

C) Faqat texnik bilim

D) Faqat ijtimoiy tarmoqdan foydalanish

13. Pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etish nimaga tayanadi?

A) Tasodifiy tajribaga

B) Tizimli rejalashtirish va monitoringga

C) Faqat buyruqqa

D) Faqat nazoratga

14. Strategik reja odatda qaysi davrni qamrab oladi?

A) Bir darsni

B) Bir kunni

C) O‘quv yilini

D) Bir soatni

15. Vaqt menejmentining asosiy vazifasi nima?

A) Ishni ko‘paytirish

B) Ustuvorlikni aniqlash va samaradorlikni oshirish

C) Dam olishni kamaytirish

D) Nazoratni kuchaytirish

16. Burnout (kasbiy charchash) asosan nimadan kelib chiqadi?

A) Rejalashtirishdan

B) Ortacha yuklama va dam olish yetishmasligidan

C) Portfolio tuzishdan

D) Refleksiyadan

17. Pedagogik monitoringning asosiy maqsadi nima?

A) Jazolash

B) Ta’lim jarayonini tahlil qilish va takomillashtirish

C) Faqat nazorat qilish

D) Hujjat to‘ldirish

18. CIPP modeli nimani baholaydi?

A) Faqat natijani

B) Sharoit, resurs, jarayon va natijani

C) Faqat jarayonni

D) Faqat testni

19. Pedagogik portfel nimani ko‘rsatadi?

A) Faqat diplomlarni

B) O‘qituvchining kasbiy rivojlanish dalillarini

C) Faqat baholarni

D) Faqat hisobotni

20. O‘qituvchi faoliyatini takomillashtirishning to‘g‘ri ketma-ketligi qaysi?

A) Nazorat - jazolash - hisobot

B) Reja - amaliyot - monitoring - tahlil - tuzatish

C) Ma’ruza - test - baho

D) Faqat kuzatish

IV-BOB. HAMKORLIK VA KASBIY RIVOJLANISH

Ushbu bob pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishi, refleksiv faoliyati va hamkorlikka asoslangan pedagogik konsepsiyalarni o‘z ichiga oladi. Refleksiya tushunchasi, o‘zini tahlil qilish usullari, kasbiy o‘sish strategiyalari va o‘z-o‘zini rivojlantirish modeli pedagogik mahoratni takomillashtirish mexanizmi sifatida ko‘rib chiqiladi. Hamkorlik pedagogikasining nazariy asoslari, subyekt-subyekt munosabatlari, demokratik ta’lim muhiti va jamoaviy faoliyatni tashkil etish masalalari keng yoritiladi. Shuningdek, pedagogning tyutorlik, fasilitatorlik, mentorlik va konsultativ rollari zamonaviy ta’lim sharoitida muhim kasbiy funksiyalar sifatida tahlil qilinadi.

4.1. O‘qituvchi pedagogik faoliyatida kasbiy refleksiyaning o‘rni

Reja:

1. Refleksiya tushunchasi va turlari
2. Pedagogik o‘zini tahlil qilish usullari
3. Kasbiy o‘sish strategiyalari
4. Refleksiya va innovatsiya
5. O‘z-o‘zini rivojlantirish modeli

Tayanch so‘z va iboralar: *Refleksiya, refleksiv amaliyot, metakognitsiya (o‘z fikrlashini boshqarish), pedagogik tahlil, dalilga asoslangan yondashuv, professional rivojlanish, innovatsion faoliyat, kasbiy kompetensiya, monitoring, o‘zini o‘zi baholash, uzluksiz kasbiy rivojlanish, pedagogik portfel.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mazkur mavzu o‘qituvchining kasbiy faoliyatida refleksiyaning (o‘z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilishning) o‘rni va ahamiyatini yoritadi. Refleksiya pedagogik mahoratni shakllantirishning asosiy mexanizmi bo‘lib, u o‘qituvchiga o‘z metodlari, qarorlari va natijalarini tanqidiy tahlil qilish, xatolarni aniqlash, samarali strategiyalarni mustahkamlash hamda innovatsion yondashuvlarni joriy etish imkonini beradi. Mavzuda refleksiya turlari, o‘zini tahlil qilish usullari, kasbiy o‘sish strategiyalari va o‘z-o‘zini rivojlantirish modeli tizimli yoritiladi.*

1. Refleksiya tushunchasi va turlari

Refleksiya - bu shaxsning o‘z faoliyati, qarorlari, tajribasi va ularning natijalarini ongli ravishda tahlil qilish jarayonidir. Pedagogik faoliyatda refleksiya oddiy “men dars o‘tdim” degan faktni qayd etish emas, balki “nega aynan shu metodni tanladim?”, “bu qaror o‘quvchilarga qanday ta’sir ko‘rsatdi?”, “qaysi jihat samarali bo‘ldi, qaysi

biri takomillashtirilishi kerak?” kabi savollarga dalil asosida javob izlashdir. Shu ma’noda refleksiya o‘qituvchini tajriba to‘plovchi ijrochidan o‘z amaliyotini ongli boshqaruvchi professionalga aylantiradi.

Refleksiya tushunchasi pedagogik va psixologik adabiyotlarda keng yoritilgan. J. Dyui refleksiv fikrlashni muammoni hal qilish jarayonida shubha va izlanish orqali asosli xulosa chiqarish sifatida talqin qilgan. Unga ko‘ra, refleksiya - bu shaxsning tajribani qayta ko‘rib chiqishi va uni mantiqiy tahlil asosida baholashidir. D. Schön esa “refleksiv amaliyot” nazariyasida professional faoliyatning murakkabligi sharoitida o‘qituvchi tezkor va ongli qaror qabul qilishi lozimligini ta’kidlaydi. U refleksiyani harakat jarayonidagi refleksiya va harakatdan keyingi refleksiyaga ajratadi Birinchi tur dars davomida yuzaga kelgan vaziyatga tezkor moslashishni anglatadi; masalan, o‘quvchilar mavzuni tushunmayotganini sezgan o‘qituvchi tushuntirish uslubini o‘zgartiradi yoki qo‘shimcha vizual vosita qo‘llaydi. Ikkinchi tur esa dars yakunida faoliyatni chuqur tahlil qilishni bildiradi; masalan, o‘qituvchi vaqt taqsimotini yoki savol berish strategiyasini yozma ravishda ko‘rib chiqadi va keyingi dars uchun tuzatish rejasini ishlab chiqadi.

Ta’lim psixologiyasida refleksiya metakognitsiya bilan bevosita bog‘liq. *Metakognitsiya* - bu shaxsning o‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish qobiliyatidir. J. Flavell metakognitsiyani bilish jarayoni ustidan nazorat o‘rnatish sifatida izohlaydi. O‘qituvchi o‘z metodini tanlashda, savol berish uslubini o‘zgartirishda yoki baholash mezonini aniqlashda metakognitiv jarayonlarni ishga soladi. Masalan, o‘qituvchi dars davomida o‘quvchilarning faolligi pasayganini kuzatib, “Bu usul qiziqish uyg‘otmayapti” degan xulosaga keladi va interaktiv topshiriq kiritadi - bu harakat jarayonidagi refleksiya namunasidir. Darsdan so‘ng esa u “Qaysi bosqichda diqqat pasaydi?” yoki “Savollarim yopiq shaklda bo‘ldimi?” degan savollar asosida chuqur tahlil olib boradi - bu harakatdan keyingi refleksiya hisoblanadi.

Rus pedagogik an’analarida ham refleksiya pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. V.A. Slastenin pedagogik faoliyatni tizimli tahlil qilish o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishini ta’kidlaydi. I.P. Podlasiy esa

pedagogik refleksiyani ta’lim sifatini boshqarishning ichki mexanizmi sifatida baholaydi. O‘zbek pedagogikasida ham o‘z ustida ishlash, o‘zini tarbiyalash g‘oyasi muhim o‘rin tutadi. Abdulla Avloniy “tarbiya avvalo muallimning o‘zidan boshlanadi” degan fikr orqali refleksiyaning axloqiy va kasbiy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Refleksiyaning yana bir muhim turi - *prospektiv refleksiya*, ya’ni kelajak faoliyatni oldindan rejalashtirish va ehtimoliy natijalarni prognoz qilishdir. Bu tur o‘qituvchining pedagogik tafakkurini strategik darajada rivojlantiradi. Masalan, o‘qituvchi yangi mavzuni boshlashdan oldin “Qaysi noto‘g‘ri tasavvurlar paydo bo‘lishi mumkin?” yoki “Qaysi metod bu guruh uchun samaraliroq?” degan savollarni qo‘yadi. Bu yondashuv tasodifiylikni kamaytiradi va faoliyatni ilmiy asosda tashkil etishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, refleksiya pedagogik mahoratning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u tajribani ongli ravishda tahlil qilish, xatolarni aniqlash, samarali strategiyalarni mustahkamlash va yangi yondashuvlarni joriy etish imkonini beradi. Refleksiyasiz pedagogik tajriba oddiy takrorlanishga aylanadi; refleksiya esa uni rivojlanishga yo‘naltirilgan professional tajribaga aylantiradi. O‘qituvchi o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilgan taqdirdagina kasbiy barqarorlikka erishadi va ta’lim sifatini izchil oshirib boradi.

2. Pedagogik o‘zini tahlil qilish usullari

Pedagogik o‘zini tahlil qilish - bu o‘qituvchining o‘z faoliyatini dalillarga tayangan holda o‘rganishi, natijalarni baholashi va keyingi faoliyatni takomillashtirishga yo‘naltirilgan ongli jarayondir. Zamonaviy pedagogika va ta’lim psixologiyasida o‘zini tahlil qilish refleksiv amaliyotning markaziy komponenti sifatida qaraladi. D. Schön refleksiv pedagog faoliyatini tahlil qilishni professional o‘sishning asosiy mexanizmi deb hisoblaydi, J. Dyui esa tajribani tahlil qilmasdan rivojlanish mumkin emasligini ta’kidlaydi. Shu bois pedagogik o‘zini tahlil qilish subyektiv taassurot emas, balki mezon va dalillarga asoslangan tizimli faoliyat bo‘lishi lozim.

Avvalo, refleksiya kundaligi pedagogik o‘zini tahlil qilishning eng sodda, ammo samarali vositasidir. Darsdan so‘ng 5-10 daqiqa ajratib, o‘qituvchi qisqa yozma tahlil

olib boradi: “Qaysi bosqich muvaffaqiyatli bo‘ldi?”, “Qaysi metod o‘quvchilarni faol jalb qildi?”, “Qaysi qismda vaqt yetishmadi?”, “Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” kabi savollar asosida fikr yuritadi. Psixologik tadqiqotlar yozma refleksiya fikrni tartibga solishini va kasbiy tafakkurni chuqurlashtirishini ko‘rsatadi. Bu jarayon metakognitiv nazoratni kuchaytiradi, ya’ni o‘qituvchi o‘z fikrlash va qaror qabul qilish jarayonini anglay boshlaydi.

Video-tahlil pedagogik o‘zini baholashning yanada chuqur shaklidir. Dars jarayonini yozib olib, nutq madaniyati, savol berish strategiyasi, tana tili, vaqt taqsimoti va o‘quvchi bilan muloqotni kuzatish o‘qituvchiga tashqi ko‘z bilan qarash imkonini beradi. Ko‘pincha o‘qituvchi o‘z nutqida ortiqcha so‘zlar yoki juda tez gapirish kabi jihatlarni sezmaydi; video esa aniq dalil beradi. Masalan, o‘qituvchi savol bergach darhol javobni o‘zi aytib qo‘yishi mumkinligini tahlil orqali aniqlaydi va “kutish vaqti”ni (3-5 soniya pauza) oshirishga qaror qiladi. Bu kichik o‘zgarish o‘quvchi faolligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Pedagogik portfel o‘zini tahlil qilishni tizimli shaklga keltiradi. Portfel - bu o‘qituvchining dars ishlanmalari, metodik ishlari, baholash mezonlari, o‘quvchi ishlari namunalari, feedbacklar va o‘z refleksiv izohlarini jamlagan dalillar to‘plamidir. Uning asosiy qiymati hujjatlarni yig‘ishda emas, balki ularni tahlil qilish va xulosa chiqarishdadir. Masalan, o‘qituvchi bir necha oy davomida yozma ishlarni tahlil qilib, o‘quvchilarda bir xil xato takrorlanayotganini aniqlaydi. Bu esa metodni qayta ko‘rib chiqish zaruratini ko‘rsatadi. Portfel kasbiy rivojlanishning ko‘rinadigan xaritasini yaratadi.

O‘quvchi fikrini o‘rganish ham pedagogik o‘zini tahlil qilishning muhim usullaridan biridir. Anonim so‘rovnomalar yoki qisqa refleksiya savollari orqali o‘quvchilar darsning tushunarliligi, qiziqarli jihatlari va qiyinchiliklari haqida fikr bildiradilar. Masalan, “Bugungi darsda sizga nima qiyin bo‘ldi?” yoki “Qaysi topshiriq sizni o‘ylashga majbur qildi?” kabi savollar o‘qituvchiga o‘quvchi nuqtai nazarini ko‘rsatadi. Bu usul subyektiv bahodan ko‘ra real teskari aloqani ta’minlaydi.

Hamkasbiy kuzatuv esa professional muloqot va hamkorlikni rivojlantiradi. O‘qituvchi va hamkasb oldindan mezon belgilaydi (masalan, savol berish sifati yoki

o‘quvchi ishtiroki), darsni kuzatadi va keyin birgalikda tahlil qiladi. Bu jarayon tanqid qilish emas, balki o‘sish nuqtalarini aniqlashga xizmat qilishi kerak. Tajriba almashish pedagogik madaniyatni oshiradi va o‘qituvchini izolyatsiyadan chiqaradi.

Dalilga asoslangan yondashuv pedagogik o‘zini tahlil qilishning asosiy tamoyilidir. Masalan, o‘qituvchi “o‘quvchi faolligi past” degan umumiy xulosadan ko‘ra, savol-javobda qatnashganlar ulushi, yozma refleksiya sifati, guruh ishida rollar taqsimoti kabi aniq ko‘rsatkichlarni belgilasa, tahlil yanada ishonchli bo‘ladi. Bu yondashuv baholashni ob’ektivlashtiradi va tasodifiy xulosalarni kamaytiradi.

Umuman olganda pedagogik o‘zini tahlil qilish - refleksiya kundaligi, video-tahlil, portfel, o‘quvchi fikri va hamkasbiy kuzatuv kabi usullar orqali amalga oshiriladigan tizimli va dalilga tayangan jarayondir. U o‘qituvchining kasbiy mahoratini oshiradi, xatolarni aniqlash va tuzatishga yordam beradi hamda ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. O‘z faoliyatini muntazam tahlil qilgan pedagoggina innovatsion va samarali faoliyat yurita oladi.

3. Kasbiy o‘sish strategiyalari

Kasbiy o‘sish (kasbiy rivojlanish) o‘qituvchining “ko‘proq bilish” istagidan emas, balki refleksiv tahlil orqali aniqlangan real ehtiyojlardan boshlanadi. Ya’ni o‘qituvchi o‘z amaliyotiga qarab: “Men qaysi kompetensiyada kuchliman?”, “Qaysi vaziyatlarda qiynalaman?”, “O‘quvchilarning natijasi va psixologik holatiga nima ko‘proq ta’sir qilyapti?” degan savollarni qo‘yadi va shundan kelib chiqib maqsadli rivojlanish yo‘lini tanlaydi. Ta’lim psixologiyasi nuqtai nazaridan bunday yondashuv metakognitsiya (o‘z fikrlashini boshqarish) va o‘zini-o‘zi boshqarish mexanizmlariga tayangan bo‘lib, kasbiy o‘sishni tasodifiy tajriba emas, rejalashtirilgan va nazorat qilinadigan jarayonga aylantiradi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda uzluksiz kasbiy rivojlanish samarali bo‘lishi uchun u bir martalik kurs bilan cheklanmasligi, amaliyotga yaqin, davomli, hamkorlikka asoslangan va natijasi tekshiriladigan (monitoring qilinadigan) bo‘lishi kerakligi ta’kidlanadi. Shuning uchun kasbiy o‘sish strategiyalari odatda bir nechta yo‘nalishni birlashtiradi: bilimni yangilash, amaliyotni sinash, dalil to‘plash, tahlil qilish va qayta takomillashtirish.

Kasbiy o‘sishning eng an’anaviy, ammo to‘g‘ri tashkil etilsa samarali shakli - malaka oshirish kurslari va seminarlardir. Biroq kurslar haqiqiy natija berishi uchun o‘qituvchi u yerdan olingan g‘oyani o‘z darsiga “ko‘chirib qo‘yish” bilan kifoyalanmaydi: aniq maqsad tanlaydi, kichik sinov o‘tkazadi, natijani kuzatadi va keyin moslashtiradi. Masalan, o‘qituvchi “o‘quvchi savollarga qisqa javob beryapti, dalillash past” degan muammoni aniqlasa, kursda o‘rgangan savol berish strategiyalarini (yuqori darajali savollar, “nega?”, “qanday dalil?”, “qaysi shartda?” kabi savollar) bir hafta davomida sinab ko‘radi, keyin o‘quvchilarning yozma javoblari va munozaradagi ishtirokini taqqoslab ko‘radi.

Ikkinchi kuchli yo‘nalish - professional o‘rganish hamjamiyatlari. Bunda o‘qituvchilar “yakka-yolg‘iz ishlash”dan chiqib, umumiy muammo atrofida hamkorlikda ishlaydilar: maqsad qo‘yadilar, darsni birgalikda rejalaydilar, natijani tahlil qiladilar. Professional o‘rganish hamjamiyatlarining psixologik qiymati shundaki, unda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ijobiy professional identifikatsiya, konstruktiv fikr-mulohaza va tajriba almashish kuchayadi; bu esa kasbiy charchash xavfini kamaytirishi ham mumkin. Masalan, “darsda passiv o‘quvchilar ko‘p” muammosi bo‘lsa, professional o‘rganish hamjamiyatlari doirasida har bir o‘qituvchi bitta interaktiv usulni sinaydi (jamoaviy ish, munozara, rol o‘ynash), keyin dalillar asosida qaysi usul kimga va qaysi mavzuda ko‘proq mos kelishini muhokama qiladi.

Kasbiy o‘sishning ilmiy poydevori - ilmiy-metodik adabiyotlarni o‘rganish va uni amaliyot bilan bog‘lashdir. Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun bu ayniqsa muhim: o‘qituvchi nafaqat metodni, balki uning psixologik mexanizmini (motivatsiya, kognitiv yuklama, ijtimoiy-emotsional fon, guruh dinamikasi) ham tushunib qo‘llaydi. Masalan, o‘qituvchi “o‘quvchilar tez chalg‘iydi” muammosini ko‘rsa, u kognitiv yuklama nazariyasi va multimedia tamoyillari bilan tanishib, dars materialini soddalashtiradi: ortiqcha matnni kamaytiradi, vizualni maqsadli qiladi, segmentlarga bo‘ladi, asosiy tushunchalarni “tayanch signal”lar bilan ajratadi. Natijada nafaqat “chiroyli slayd”, balki psixologik jihatdan yengil qabul qilinadigan taqdimot paydo bo‘ladi.

Kasbiy o‘sishda juda samarali yo‘l - tajriba almashish, mentoring va coaching. Mentorlikda tajribali pedagog yosh o‘qituvchiga yo‘l-yo‘riq beradi; coachingda esa ko‘proq savol-javob va tahlil orqali o‘qituvchining o‘zi yechim topishiga yordam beriladi. Masalan, mentor dars kuzatadi va “o‘quvchilar savolga javob berishdan qo‘rqyapti” muammosini sezsa, birgalikda sinfda psixologik xavfsiz muhit yaratish usullarini rejalashtiradi: xatoga “o‘sish signali” sifatida munosabat, ijobiy feedback, kichik guruhda fikr aytish, keyin umumiy muhokama. Bu yondashuv ta’lim psixologiyasidagi motivatsiya va o‘ziga ishonch g‘oyalari bilan uyg‘un.

Shuningdek, kasbiy o‘sishni kuchli tezlashtiradigan strategiya -amaliy tadqiqot va darsni hamkorlikda o‘rganish kabi yondashuvlardir. Bunda o‘qituvchi o‘z sinfini “tirik laboratoriya” sifatida ko‘radi: muammo qo‘yadi, aralashuv kiritadi, natijani o‘lchaydi va xulosa qiladi. Masalan, “munozarada faqat 5-6 nafar talaba gapiradi” degan muammo bo‘lsa, o‘qituvchi 2 hafta “avval yozma fikr → juftlikda muhokama → keyin umumiy munozara” ketma-ketligini sinaydi va natijani ishtirokchilar ulushi hamda yozma dalillash sifati orqali taqqoslaydi. Bu yondashuv refleksiya va monitoringni birlashtirgani uchun CPDning eng “ilmiy” ko‘rinishlaridan biridir.

Kasbiy o‘sishning muhim tamoyili - kichik, ammo tizimli o‘zgarishlar kiritishdir. Chunki katta islohotlar ko‘pincha barqaror bo‘lmaydi; kichik o‘zgarish esa odatga aylanadi. Masalan, o‘qituvchi birinchi haftada faqat “savol berish”ni yaxshilaydi (ochiq savollar, pauza, dalil so‘rash), ikkinchi haftada “formativ baholash”ni kuchaytiradi, uchinchi haftada “differensial topshiriq”ni joriy etadi. Har bir bosqichda u dalil to‘playdi va tahlil qiladi. Shu tarzda refleksiya “o‘ylab qo‘yish” emas, aniq amaliy qarorga olib keladigan kasbiy mexanizmga aylanadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun kasbiy o‘sish strategiyalarining yana bir o‘ziga xos jihati shundaki, o‘qituvchi o‘z amaliyotini faqat “bilim berish” mezoni bilan emas, balki o‘quvchilarning psixologik farovonligi, ijtimoiy-emotsional rivojlanishi, motivatsiyasi va sinf iqlimi kabi ko‘rsatkichlar bilan ham kuzatadi. Masalan, o‘qituvchi konfliktlar kamayganini, o‘quvchilar bir-birini ko‘proq tinglay boshlaganini yoki “xato qilishdan qo‘rqish” pasayganini ham tarbiyaviy-pedagogik

natija sifatida qayd etadi. Bu esa kasbiy o‘sishning “ta’lim + tarbiya + psixologik muhit” birligida shakllanishini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, kasbiy o‘sish strategiyalari refleksiya orqali aniqlangan ehtiyojga tayangan holda tanlanadi va quyidagi siklga xizmat qiladi: muammo → maqsad → o‘rganish (kurs/adabiyot/hamjamiyat) → sinov → dalil → tahlil → takomillashtirish. Eng samarali o‘qituvchi - doimo o‘rganuvchi, o‘z amaliyotini dalil bilan tekshiruvchi va kichik, lekin muntazam o‘zgarishlar orqali o‘z mahoratini oshirib boruvchi pedagogdir.

4. Refleksiya va innovatsiya

Innovatsiya pedagogik amaliyotda “yangi narsa qilish”ning o‘zi emas, balki ta’lim-tarbiya natijasini yaxshilash maqsadida yangilikni ongli tanlash, moslashtirish, sinab ko‘rish va natija asosida barqaror joriy etish jarayonidir. Shu ma’noda refleksiya innovatsiyaning ichki “dvigateli” hisoblanadi: o‘qituvchi avval mavjud holatni tahlil qiladi, muammoni aniq qo‘yadi, keyin yangilikni ehtiyojga mos tanlaydi va natijani dalil bilan tekshiradi. Agar refleksiya bo‘lmasa, innovatsiya ko‘pincha modaga ergashish, tashqi talabni bajarish yoki “shunchaki yangilik uchun yangilik” darajasida qolib ketadi.

Refleksiv yondashuv innovatsiyani uchta savolga tayaydi: Nima muammo?, Nega muammo?, Qanday yechim ishlaydi va qaysi sharoitda?. Masalan, o‘qituvchi “darsda faqat 5-6 nafar o‘quvchi faol, qolganlar passiv” degan holatni sezsa, bu shunchaki taassurot emas, refleksiya uchun diagnostik signal bo‘ladi. U dalil to‘playdi: savol-javobda qatnashganlar ulushi, guruh ishida rollar taqsimoti, qisqa yozma fikrlar natijalari. Shundan so‘ng o‘qituvchi yangilik tanlaydi: masalan, munozara, kichik guruhli ish, rol o‘ynash kabi interaktiv metodlar. Biroq refleksiv pedagog bu metodni “hamma ishlatayapti” degani uchun emas, balki muammoga mos deb topgani uchun joriy etadi; keyin natijani qayta o‘lchab, qaysi bosqichda o‘zgarish bo‘lganini tahlil qiladi.

Refleksiya innovatsiyada “moslashtirish” (adaptatsiya) bosqichini ham kuchaytiradi. Chunki pedagogik yangiliklar tayyor retsept emas: har bir sinfning psixologik iqlimi, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, motivatsiyasi, tajriba darajasi va

hatto sinfdagi ijtimoiy munosabatlar ham metodning ishlashiga ta’sir qiladi. Shuning uchun o‘qituvchi innovatsiyani joriy etganda, uni sharoitga mos “qayta loyihalaydi”. Masalan, munozara metodini olaylik: agar sinfda “xato qilishdan qo‘rqish” kuchli bo‘lsa, o‘qituvchi munozarani darhol katta auditoriyada emas, avval juftlikda yoki kichik guruhda boshlaydi, so‘ng umumiy muhokamaga o‘tadi; baholashni esa jazolovchi emas, qo‘llab-quvvatlovchi formativ yondashuvda tashkil etadi. Bu yerda refleksiya psixologik xavfsizlikni (psixologik jihatdan o‘zini erkin his etish) yaratishning ham amaliy vositasiga aylanadi.

Rus pedagogik an’analarida ham refleksiya va yangilanish o‘rtasidagi bog‘liqlik keng yoritilgan. Masalan, V.A. Slastenin pedagogik faoliyatni takomillashtirishda “tizimlilik” va “maqsadga yo‘naltirilgan tahlil”ni asosiy shart sifatida ko‘rsatadi: yangilik faqat rejaga, mezonga va tahlilga tayanib joriy etilganda natija beradi. I.P. Podlasiy esa pedagogik diagnostika va monitoringni ta’lim sifatini boshqarishning muhim mexanizmi sifatida talqin qiladi: bu yondashuvda innovatsiya “nimadir o‘zgardi” degan fikr bilan emas, balki kuzatuv, tahlil va tuzatish choralariga tayangan holda baholanadi. Kan-Kalikning pedagogik muloqotga oid qarashlarida ham yangilikning “kommunikativ” tomoni muhim: yangi metodni qo‘llashda o‘qituvchining nutqi, ohangi, savol berish uslubi va muloqot madaniyati o‘quvchi faolligini belgilovchi omil bo‘lib qoladi - demak, innovatsiya ko‘pincha texnik emas, kommunikativ va psixologik o‘zgarishdan boshlanadi.

Innovatsion qarorlar refleksiya orqali “dalilga tayangan” tus oladi. Buni oddiy misolda ko‘rish mumkin: o‘qituvchi an’anaviy ma’ruza usulida o‘quvchilar charchab qolayotganini sezdi. Refleksiya natijasida u muammoni “o‘quvchi diqqatining pasayishi” deb aniqlaydi va sababni qidiradi: mazmun haddan tashqari zichmi, taqdimot ortiqcha matnlimi, topshiriqlar bir xilmi, o‘zaro ta’sir kammi? Agar muammo kognitiv yuklama bilan bog‘liq bo‘lsa, u multimedia materialni Mayer tamoyillari asosida soddalashtiradi: ortiqcha elementlarni kamaytiradi, asosiy g‘oyani segmentlarga bo‘ladi, matn-tasvir uyg‘unligini ta’minlaydi, pauza va faol topshiriqlarni kiritadi. Agar muammo motivatsiyada bo‘lsa, u vazifalarni ma’noli kontekst bilan bog‘laydi, tanlov elementini qo‘shadi, o‘quvchi avtonomiyasini

oshiradi. Natijada innovatsiya “interaktiv qildim” degan umumiy bayon emas, aniq psixologik mexanizmga tayangan maqsadli o‘zgarishga aylanadi.

Refleksiya innovatsiyaning “barqarorlashuvi”ni ham ta’minlaydi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab yangiliklar dastlab qiziqarli ko‘rinadi, lekin nazorat va tahlil bo‘lmasa tez so‘nadi. Refleksiv pedagog esa yangilikni kichik qadamlar bilan joriy etadi.. Har bosqichda u natijani tekshiradi, kamchilikni ko‘radi, moslashtiradi. Guskeyning kasbiy rivojlanish mantiqiga yaqin tarzda, o‘qituvchi o‘zgarishning foydasini natijada ko‘rgach, yangilikka munosabati mustahkamlanadi va innovatsiya odatga aylanadi.

Shunday qilib, refleksiya va innovatsiya o‘zaro bog‘langan yagona jarayon: refleksiya muammoni aniqlaydi, innovatsiya yechim beradi; refleksiya yechimni moslashtiradi, innovatsiya amaliyotni yangilaydi; refleksiya natijani tekshiradi, innovatsiya barqarorlashadi. Refleksiv pedagog uchun yangilik - “trend” emas, balki ehtiyoj → maqsad → dalil → tahlil → takomillashtirish zanjirida shakllanadigan ongli kasbiy qarordir.

5. O‘z-o‘zini rivojlantirish modeli

O‘qituvchining o‘z-o‘zini rivojlantirishi pedagogik mahoratning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Chunki pedagogik faoliyat “bir marta o‘rganib qo‘yiladigan” kasb emas: sinf tarkibi, o‘quvchilarning psixologik holati, ta’lim mazmuni, texnologiyalar va jamiyat talablari doim yangilanib boradi. Shu sababli o‘z-o‘zini rivojlantirish o‘qituvchining shaxsiy xohishiga bog‘liq tasodifiy jarayon emas, balki boshqariladigan, dalillarga tayangan va refleksiya bilan mustahkamlanadigan kasbiy sikl sifatida tashkil etilishi kerak. Ta’lim psixologiyasi nuqtai nazaridan bu jarayon metakognitsiya (o‘z fikrlashini anglash va boshqarish) hamda o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmlariga tayanadi: o‘qituvchi o‘z faoliyatini rejalaydi, nazorat qiladi, baholaydi va tuzatadi.

Amaliy jihatdan o‘z-o‘zini rivojlantirishni qulay va tushunarli shaklda tasvirlaydigan model - Maqsad → Amaliyot → Dalil → Refleksiya → Takomillashtirish siklidir. Ushbu sikl o‘qituvchining kasbiy o‘sishini “xohishga” emas, “natija va isbot”ga bog‘lab qo‘yadi: pedagog nimani o‘zgartirmoqchi ekanini

aniq aytadi, qanday usulni sinashini belgilaydi, o‘zgarish bo‘lgan-bo‘lmaganini dalil bilan tekshiradi va keyingi qadamni ongli rejalashtiradi. Bu yondashuv o‘qituvchining kasbiy barqarorligini (stressga chidamlilik, ishga qoniqish, ichki motivatsiya) kuchaytiradi, chunki u “nima ishlaydi, nima ishlamaydi”ni tushunadi va o‘z amaliyotini nazorat qila boshlaydi.

Siklning birinchi bosqichi - maqsadni aniqlash. Maqsad umumiy (“darsimni yaxshilayman”) bo‘lsa, rivojlanish ham noaniq bo‘lib qoladi. Shuning uchun maqsad o‘lchanadigan va aniq bo‘lishi muhim: masalan, “o‘quvchi faolligini oshirish”, “savol berish sifatini yaxshilash”, “formativ baholashni kuchaytirish”, “sinfda psixologik xavfsizlikni oshirish”. Bu yerda konstruktiv moslashuv g‘oyasi ham muhim: maqsad, o‘qitish faoliyati va baholash uyg‘unlashgandagina real o‘zgarish yuz beradi. Masalan, maqsad “tanqidiy fikrlashni faollashtirish” bo‘lsa, faqat ma’ruza qilish yetarli emas - dalillashni talab qiladigan savollar, munozara, keys tahlili va yozma refleksiya kabi faoliyatlar rejalashtiriladi.

Ikkinchi bosqich - amaliyot: tanlangan metodni sinfda qo‘llash. Bu yerda o‘qituvchi “hammasini birdan o‘zgartirish”dan ko‘ra, kichik, boshqariladigan o‘zgarishlarni tanlasa natija barqarorroq bo‘ladi. Masalan, o‘qituvchi faollikni oshirish uchun bir haftada bitta usulni joriy etadi: kichik guruhlar, rol o‘ynash yoki “savol-javob zanjiri”. Psixologik jihatdan bu yondashuv o‘qituvchida “men buni uddalay olaman” degan kasbiy ishonchni kuchaytiradi, chunki u kichik muvaffaqiyatlarni tezroq ko‘radi.

Uchinchi bosqich - dalil yig‘ish. Ilmiy asoslangan o‘zini rivojlantirishning farqi shundaki, o‘qituvchi faqat shaxsiy taassurotga tayanmaydi. Dalil sifatida kichik test natijalari, “exit-ticket” javoblari, guruh ishlari mahsuli, kuzatuv varaqalari, audio/video yozuvlar, o‘quvchi fikr-mulohazalari, portfel materiallari olinishi mumkin. Formativ baholash bo‘yicha tadqiqotlar ham o‘qituvchi va o‘quvchiga tezkor fikr-mulohaza beradigan dalil tizimi o‘rganishni kuchaytirishini ko‘rsatadi. Masalan, o‘qituvchi interaktiv metod joriy qilgach, dars oxirida 2 ta savol bilan chiqish kartasi tarqatadi: “Bugun nimani tushunding?”, “Qaysi joy qiyin bo‘ldi?” - bu kichik dalil keyingi darsni to‘g‘ri rejalashga xizmat qiladi.

To‘rtinchi bosqich - refleksiya. Bu yerda o‘qituvchi dalillarni maqsad bilan solishtiradi va “nega bunday bo‘ldi?” degan sababiy tahlilga o‘tadi. Schön refleksiyani dars jarayonida tezkor moslashish va darsdan keyingi chuqur tahlil sifatida ko‘rsatadi. Refleksiya savollari oddiy bo‘lishi mumkin, lekin aniq bo‘lishi kerak: “Qaysi bosqichda faollik oshdi?”, “Qaysi savollar o‘quvchini o‘ylantirdi?”, “Kimlar chetda qoldi va nega?”, “Menimcha ishlagan narsa dalil bilan tasdiqlandimi?” Masalan, o‘qituvchi ko‘radi: guruh ishida faollik oshgan, lekin umumiy muhokamada yana o‘sha 5-6 nafar o‘quvchi gapirgan. Refleksiya natijasida u keyingi darsda “avval yozma fikr → keyin juftlik → so‘ng umumiy muhokama” ketma-ketligini tanlaydi; bu ijtimoiy-psixologik jihatdan ham “xato qilishdan qo‘rqish”ni kamaytiradi.

Beshinchi bosqich - takomillashtirish. Refleksiya faqat “xulosa” bo‘lib qolmasligi kerak; u albatta qarorga olib kelishi lozim. Takomillashtirish bosqichida o‘qituvchi metodni moslashtiradi, mezonlarni aniqlashtiradi yoki yangi vosita qo‘shadi. Masalan, agar maqsad faollik bo‘lsa, u guruh ishida rollarni aniq belgilaydi (moderator, yozuvchi, taqdimotchi), baholash rubrikasini kiritadi va “barchaning ovozi eshitilishi” tamoyilini qo‘llaydi. Yoki agar muammo vaqt yetishmasligi bo‘lsa, o‘qituvchi dars strukturasini qayta tuzadi: qisqa kirish, faol topshiriq, qisqa refleksiya. Bu bosqichda o‘qituvchi o‘zgarishning natijasini qayta kuzatib boradi, ya’ni sikl boshidan yana davom etadi.

O‘z-o‘zini rivojlantirish modeli pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun alohida ahamiyatga ega, chunki bo‘lajak pedagog-psixolog nafaqat darsni o‘tadi, balki sinf iqlimi, motivatsiya, ijtimoiy-emotsional holat, konfliktlar va tarbiyaviy vaziyatlar bilan ham ishlaydi. Masalan, o‘qituvchi “sinfda konfliktlar ko‘paydi” degan muammoni ko‘rsa, maqsadni “hamkorlik madaniyatini kuchaytirish” deb qo‘yadi, amaliyotda “hurmat kodeksi” va dialogik doira suhbatini joriy etadi, dalil sifatida konfliktlar soni va o‘quvchilar refleksiyasini yig‘adi, refleksiya qiladi va keyingi bosqichni (mediatsiya elementlari, rol o‘ynash, empatiya mashqlari) bilan takomillashtiradi. Shu tariqa o‘z-o‘zini rivojlantirish o‘qituvchini “tajriba orttiruvchi” emas, “tajribani ongli boshqaruvchi” mutaxassisga aylantiradi.

Yakuniy xulosa shuki, Maqsad → Amaliyot → Dalil → Refleksiya → Takomillashtirish modeli o‘qituvchining kasbiy o‘sishini ilmiy asosga qo‘yadi: u metodik qarorlarni tasodifiy emas, ehtiyoj va dalilga tayanib qabul qilishga o‘rgatadi. Bunday refleksiv va dalillarga tayangan rivojlanish o‘qituvchining pedagogik mahoratini mustahkamlaydi, ish unumdorligini oshiradi va eng muhimi - o‘quvchi rivojlanishiga real ta’sir ko‘rsatadigan barqaror o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Nazorat savollari

1. Refleksiya tushunchasi nimani anglatadi?
2. Harakat jarayonidagi va harakatdan keyingi refleksiya o‘rtasidagi farq?
3. Metakognitsiya refleksiya bilan qanday bog‘liq?
4. Refleksiya pedagogik mahoratga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
5. Pedagogik o‘zini tahlil qilishning 5 ta usulini sanang.
6. Refleksiya kundaligining afzalligi nimada?
7. Video-tahlil pedagogik o‘sishga qanday yordam beradi?
8. Pedagogik portfel nima va uning vazifasi qanday?
9. Uzluksiz kasbiy rivojlanish (CPD) tushunchasini izohlang.
10. Professional o‘rganish hamjamiyati nima?
11. Refleksiya innovatsion faoliyat bilan qanday bog‘liq?
12. O‘z-o‘zini rivojlantirish modeli bosqichlarini tushuntiring.
13. Dalilga asoslangan refleksiya nima?
14. Refleksiya jarayonida qanday xatolar uchrashi mumkin?
15. Refleksiv pedagogning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

4.2. Hamkorlik pedagogikasining konseptual g‘oyalari

Reja:

1. Hamkorlik pedagogikasi mohiyati
2. Subyekt-subyekt munosabatlari
3. Demokratik ta’lim muhiti
4. Jamoaviy faoliyatni tashkil etish
5. Hamkorlik pedagogikasining samaradorligi

Tayanch so‘z va iboralar: *Hamkorlik pedagogikasi, subyekt-subyekt munosabati, dialogik muloqot, demokratik ta’lim muhiti, ijtimoiy konstruktivizm, kooperativ o‘qitish, o‘zaro bog‘liqlik, individual mas’uliyat, refleksiya, ijtimoiy kompetensiya, empatiya, fasilitatsiya, jamoaviy qaror qabul qilish.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Hamkorlik pedagogikasi - bu ta’lim jarayonini o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi teng huquqli, o‘zaro hurmat va muloqotga asoslangan hamkorlik munosabatlari asosida tashkil etish konsepsiyasidir. Ushbu mavzuda hamkorlik pedagogikasining mohiyati, nazariy asoslari va amaliy tamoyillari yoritiladi. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi subyekt-subyekt munosabatlari, demokratik ta’lim muhiti, dialogik muloqot va jamoaviy faoliyatni tashkil etish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, hamkorlik pedagogikasining akademik muvaffaqiyat, ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar va ichki motivatsiyaga ta’siri ko‘rib chiqiladi.*

1. Hamkorlik pedagogikasi mohiyati

Hamkorlik pedagogikasi - bu ta’lim jarayonini o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi teng huquqli, o‘zaro hurmat va dialogga asoslangan munosabatlar asosida tashkil etish konsepsiyasidir. U XX-asrning ikkinchi yarmida insonparvar pedagogika, demokratik ta’lim va ijtimoiy-konstruktivistik nazariyalar ta’sirida shakllandi. Ushbu yondashuv ta’limni bir tomonlama axborot uzatish jarayoni emas, balki ijtimoiy o‘zaro ta’sir va hamkorlik orqali bilimni birgalikda qurish jarayoni sifatida talqin etadi.

Hamkorlik pedagogikasining nazariy ildizlari, avvalo, John Dyuining tajribaga asoslangan ta’lim g‘oyalarida namoyon bo‘ladi. Dyui ta’limni hayotiy faoliyat bilan bog‘lash, o‘quvchini faol ishtirokchi sifatida ko‘rish va sinfni kichik demokratik jamiyat sifatida tashkil etish zarurligini ta’kidlagan. Uning fikricha, bilim faqat tayyor shaklda berilmaydi, balki ijtimoiy tajriba jarayonida o‘zlashtiriladi. Bu g‘oya hamkorlik pedagogikasining ijtimoiy asosini tashkil etadi.

Shuningdek, Lev Vygotskyning ijtimoiy-konstruktivizm nazariyasi hamkorlik pedagogikasining psixologik poydevorini belgilaydi. Vygotskiy “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasini ilgari surib, o‘quvchi murakkab vazifani mustaqil bajara olmasada, malakaliroq sherik yoki o‘qituvchi ko‘magida muvaffaqiyatli hal qila olishini isbotlagan. Demak, rivojlanish ijtimoiy muloqot va hamkorlik jarayonida yuz beradi. Bu yondashuv hamkorlik pedagogikasida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni markaziy o‘ringa qo‘yadi.

Hamkorlik pedagogikasining muhim konseptual manbalaridan yana biri -Paulo Freirening dialogik ta’lim konsepsiyasidir. Freire an’anaviy “bank modeli”ni tanqid qilib, ta’limni bir tomonlama axborot yuklash emas, balki dialog va tanqidiy tafakkur orqali ongni uyg‘otish jarayoni sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, o‘quvchi passiv qabul qiluvchi emas, balki hamkor va muallifdir.

Hamkorlik pedagogikasining mohiyati quyidagi tamoyillar orqali ifodalanadi:

- o‘zaro hurmat va ishonch;
- faol va teng muloqot;
- umumiy maqsadga yo‘naltirilganlik;
- qarorlarni birgalikda qabul qilish;
- mas’uliyatni taqsimlash;
- refleksiv tahlil va o‘zaro baholash.

Mazkur yondashuvda o‘qituvchi bilimning yagona manbai emas, balki jarayonni tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi fasilitator sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi esa faol subyekt sifatida fikr bildiradi, savol beradi, muhokamada ishtirok etadi va o‘z xulosalarini shakllantiradi.

Masalan, pedagogika darsida “Demokratik tarbiya modeli” mavzusi o‘rganilayotgan bo‘lsa, an’anaviy usulda o‘qituvchi tayyor ma’lumotni bayon qiladi. Hamkorlik pedagogikasida esa talabalar kichik guruhlarga bo‘linib, turli manbalarni tahlil qiladi, o‘z modeli va tavsiyalarini ishlab chiqadi hamda natijani umumiy muhokamada himoya qiladi. Bu jarayonda bilim birgalikda quriladi, muloqot va tanqidiy fikrlash rivojlanadi.

Zamonaviy tadqiqotlar hamkorlik asosidagi o‘qitish akademik natijalarni oshirish bilan birga, ijtimoiy kompetensiya, empatiya va kommunikativ madaniyatni rivojlantirishini ko‘rsatadi. Ijtimoiy-psixologik jihatdan esa hamkorlik modeli ichki motivatsiyani kuchaytiradi, o‘ziga ishonchni oshiradi va sinfda psixologik xavfsizlikni ta’minlaydi.

Shunday qilib, hamkorlik pedagogikasi ta’lim jarayonini insonparvar, demokratik va ijtimoiy faol modelga aylantiradi. U bilimni tayyor mahsulot sifatida emas, balki o‘zaro ta’sir jarayonida yaratiladigan ijtimoiy konstruksiya sifatida ko‘radi. Bu esa pedagogik jarayonni samarali, barqaror va shaxs rivojlanishiga yo‘naltirilgan tizimga aylantiradi.

2. Subyekt-subyekt munosabatlari

Subyekt-subyekt munosabati hamkorlik pedagogikasining markaziy g‘oyasi bo‘lib, unda o‘qituvchi va o‘quvchi (talaba) ta’lim-tarbiya jarayonida faol ishtirokchi, fikri va qadri hurmat qilinadigan shaxs sifatida ko‘riladi. Bunday yondashuv “o‘qituvchi - buyruq beruvchi, o‘quvchi - ijrochi” tarzidagi biryoqlama modeldan farqli ravishda, muloqot va hamkorlikka tayangan demokratik, insonparvar pedagogik aloqani shakllantiradi. Dialogga asoslangan ta’lim g‘oyasi P. Freire tomonidan “bank modeli”ga (o‘quvchini go‘yoki “bo‘sh idish” deb bilib, bilimni “quyish”ga) qarshi qo‘yiladi: u ta’limni o‘quvchini fikrlashga, savol berishga va ma’noni birgalikda qurishga undaydigan muammoli-dialogik jarayon sifatida talqin qiladi.

Subyekt-subyekt munosabatlarining psixologik poydevori shundaki, shaxs rivojlanishi ko‘pincha ijtimoiy muloqot va hamkorlikdagi tajriba orqali sodir bo‘ladi. Dialogik yondashuvda o‘quvchi fikri “to‘g‘ri-noto‘g‘ri” degan keskin baholash bilan emas, avvalo “nima uchun shunday o‘ylayapti?” degan tahlil bilan qabul qilinadi. Dialog nazariyasi doirasida M. Baxtin qarashlarida ham shaxsning o‘zini anglashida “boshqa ovoz” (boshqaning nuqtai nazari) bilan uchrashuv, ya’ni muloqotiy tafakkur muhimligi ta’kidlanadi: inson fikri ko‘pincha qarama-qarshi yoki muqobil fikrlar bilan dialogda boyiydi. Shu sababli subyekt-subyekt munosabati o‘quvchini passiv tinglovchidan fikrlovchi, tanlov qiluvchi va mas’uliyat oluvchi shaxsga aylantiradi.

Amaliy pedagogik nuqtai nazardan subyekt-subyekt munosabatlari bir nechta aniq belgilar orqali namoyon bo‘ladi. *Birinchidan, hurmat va psixologik xavfsizlik*: o‘quvchi savol bergani yoki xato qilgani uchun kamsitilmaydi; aksincha, xato “o‘sish nuqtasi” sifatida ko‘riladi. *Ikkinchidan, tanlov va ovoz:* o‘quvchiga topshiriq formati, faoliyat usuli, dalillash yo‘li bo‘yicha kamida kichik tanlov beriladi (masalan, “esse yoki taqdimot”, “keys tahlili yoki munozara”). *Uchinchidan, hamkorlikda ma’no qurish:* o‘qituvchi tayyor javobni “yakuniy haqiqat” sifatida bermaydi, balki savollar tizimi, dalil keltirish, muhokama va xulosa chiqarish orqali o‘quvchini o‘zi kashf etishga olib boradi. *To‘rtinchidan, adolat va shaffoflik:* baholash mezonlari oldindan tushuntiriladi, o‘quvchi o‘z natijasini mezon bilan solishtira oladi; bu esa ishonchni kuchaytiradi.

Subyekt-subyekt munosabati o‘quvchi motivatsiyasiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ta’lim psixologiyasida o‘quvchi o‘zini qadrlangan va eshitilgan his qilsa, unda o‘qishga nisbatan ichki rag‘bat kuchayishi, mas’uliyatli xulq-atvor va mustaqil boshqaruv ko‘nikmalari yaxshiroq rivojlanishi qayd etiladi. O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi doirasida R. Ryan va E. Deci sinfda uchta asosiy psixologik ehtiyoj - avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik - qondirilganda o‘quv faoliyati barqarorroq va ichki motivatsiyaga yaqinroq bo‘lishini ko‘rsatadi; subyekt-subyekt munosabatlari aynan shu ehtiyojlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, o‘qituvchi “Buni shunday qilasan, tamom” demasdan, “Qaysi yechimni tanlaysan va nima uchun?” deb so‘rasa, o‘quvchi avtonomiya va mas’uliyatni his qiladi; keyin dalil bilan tushuntirsa, kompetentlik mustahkamlanadi; sinfda hurmatli muloqot bo‘lsa, aloqadorlik kuchayadi.

Bunday munosabatlarni o‘quv jarayonida ko‘rinadigan, oddiy amaliy misollar orqali ham tasvirlash mumkin. Masalan, baholash mezonlarini birgalikda ishlab chiqish: o‘qituvchi “munozarada 10 ball” deb e’lon qilish o‘rniga, talabalarga “sifatli munozara mezonlari nimalar?” degan savol beradi (dalil keltirish, boshqani tinglash, qarshi fikrga hurmat, xulosa chiqarish). So‘ng mezonlar kelishiladi va rubrika shakllantiriladi. Natijada talaba bahoni “o‘qituvchining kayfiyati” emas, kelishilgan kriteriy natijasi sifatida qabul qiladi; adolat hissi kuchayadi, nizolar kamayadi, o‘zini-

o‘zi baholash ko‘nikmasi shakllanadi. Yoki dars boshida “bugun qaysi savol sizni ko‘proq qiynaydi?” degan mini-so‘rov o‘tkazilib, mavzuning bir qismi talabalarning real ehtiyojiga moslab ajratilsa, bu ham subyekt-subyekt aloqani mustahkamlaydi.

Shu bilan birga, subyekt-subyekt munosabatlari “cheksiz erkinlik” degani emas. U pedagogik talabchanlik va insonparvarlik muvozanatini talab qiladi: hurmatli muloqot, aniq qoida, vaqt va vazifa chegaralari saqlanadi, faqat bu jarayon zo‘ravonlik, kamsitish yoki biryoqlama bosim orqali emas, balki kelishuv, izoh, dalillash va mas’uliyatni bo‘lishish orqali boshqariladi. Ya’ni o‘qituvchi yetakchi rolini yo‘qotmaydi: u maqsadni belgilaydi, jarayonni fasilitatsiya qiladi, psixologik muhitni himoya qiladi va natijaga olib boradi. Subyekt-subyekt munosabatining kuchi ham shunda: u o‘quvchini shaxs sifatida ulug‘laydi, lekin ayni paytda o‘quv intizomi va ta’lim maqsadini ham barqaror ushlab turadi.

3. Demokratik ta’lim muhiti

Demokratik ta’lim muhiti - bu ochiq muloqot, erkin fikr almashish, o‘zaro hurmat va psixologik xavfsizlikka asoslangan pedagogik makondir. Bunday muhitda o‘quvchi shunchaki bilim oluvchi emas, balki fikr bildiruvchi, savol beruvchi va qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etuvchi faol subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Demokratik ta’lim modeli ta’limni buyruqbozlik va qat’iy ierarxiyaga asoslangan tizimdan ko‘ra, hamkorlik va mas’uliyatga tayangan ijtimoiy jarayon sifatida talqin etadi.

Demokratik ta’lim muhitining nazariy asoslari insonparvar pedagogika va ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarga borib taqaladi. John Dyui ta’limni demokratik jamiyatning modeli sifatida ko‘rib, sinfni kichik ijtimoiy hamjamiyat deb ta’riflagan. Uning fikricha, o‘quvchi fikrini erkin ifoda eta oladigan va muhokamada qatnashadigan sinf muhitigina haqiqiy demokratik ta’limni ta’minlaydi.

Ta’lim psixologiyasida psixologik xavfsizlik tushunchasi alohida o‘rin tutadi. Bu atama o‘quvchining xato qilishdan qo‘rqmasligi, fikrini erkin ayta olishi va baholanishdan qo‘rqmasdan savol bera olishini anglatadi. Ichki motivatsiya nazariyasini ishlab chiqqan Edward Deci va Richard Ryan tadqiqotlarida shaxsning avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari qondirilganda ichki

motivatsiya kuchayishi isbotlangan. Demokratik muhit aynan shu uch ehtiyojni qo‘llab-quvvatlaydi: o‘quvchi o‘z fikrini bildiradi (avtonomiya), muvaffaqiyatini his qiladi (kompetentlik), sinf jamoasida qadrli ekanini sezadi (aloqadorlik).

Rus pedagogika maktabida ham demokratik muhitning ahamiyati alohida ta’kidlangan. V.A. Slastenin pedagogik jarayonni shaxsga yo‘naltirilgan tizim sifatida ko‘rib, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hurmat va hamkorlikni samarali ta’limning muhim sharti deb hisoblagan. Bizda ham inson qadr-qimmati va hurmat g‘oyasi ustuvor bo‘lib, ta’lim jarayonida adolat va muloqot muhim qadriyat sifatida qaraladi.

Demokratik ta’lim muhitini yaratish bir qator aniq pedagogik mexanizmlarni talab etadi. *Avvalo, sinf bilan birgalikda “hurmat kodeksi” yoki “sinf qoidalari”ni ishlab chiqish muhimdir.* Bu jarayon o‘quvchilarda javobgarlik va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Qoidalar yuqoridan buyruq tarzida emas, balki kelishuv asosida belgilansa, ularni bajarish motivatsiyasi yuqori bo‘ladi.

Ikkinchidan, ochiq savol-javob va dialogik muloqot muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchi yopiq savollardan ko‘ra, tahlil va dalillashni talab qiluvchi savollarni qo‘llasa, o‘quvchilar tanqidiy fikrlashga o‘rganadilar. Masalan, “Nima uchun bunday deb o‘ylaysiz?”, “Boshqa nuqtai nazar bo‘lishi mumkinmi?” kabi savollar demokratik muhitni mustahkamlaydi.

Uchinchidan, konstruktiv fikr-mulohaza muhim omildir. Demokratik muhitda baholash jazolash vositasi emas, rivojlanish vositasi sifatida qo‘llaniladi. O‘qituvchi “xato qilding” demasdan, “Bu yerda dalilingni kuchaytirish mumkin” kabi yo‘naltiruvchi fikr bildiradi. Bu o‘quvchida o‘ziga ishonchni saqlab qoladi va o‘sishga undaydi.

To‘rtinchidan, teng ishtirok tamoyili ta’minlanishi zarur. Dars jarayonida faqat faol va kuchli o‘quvchilar emas, barcha o‘quvchilar ishtirok etishi uchun sharoit yaratiladi. Masalan, kichik guruhli munozara, yozma refleksiya yoki anonim so‘rovnoma orqali har bir o‘quvchining ovozi eshitilishi mumkin.

Misol sifatida munozara darsini ko‘rib chiqish mumkin. Agar o‘qituvchi faqat “to‘g‘ri javob”ni qadrlasa, o‘quvchilar xato qilishdan qo‘rqadi. Demokratik muhitda

esa dalillangan fikr, muqobil nuqtai nazar va asoslangan munozara qadrlanadi. Bu esa tanqidiy fikrlash, mantiqiy asoslash va hurmatli muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

4. Jamoaviy faoliyatni tashkil etish

Hamkorlik pedagogikasining amaliy ifodasi, avvalo, jamoaviy faoliyatni to‘g‘ri va ilmiy asosda tashkil etishda namoyon bo‘ladi. *Jamoaviy faoliyat* - bu o‘quvchilarning umumiy maqsad sari birgalikda harakat qilishi, o‘zaro muloqot va mas’uliyat asosida bilimni hamkorlikda egallash jarayonidir. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kooperativ (hamkorlikdagi) o‘qitish modeli samarali o‘qitish strategiyalaridan biri sifatida tan olinadi.

Kooperativ o‘qitish nazariyasining asosiy ishlab chiquvchilari bo‘lgan David U. Jonson va Roger T. Jonson tadqiqotlarida jamoaviy faoliyat akademik natijalarni oshirishi, o‘quvchilarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishi hamda o‘zaro hurmatni mustahkamlashi ilmiy asoslangan. Ularning meta-tahlillari shuni ko‘rsatadiki, to‘g‘ri tashkil etilgan kooperativ faoliyat individual o‘qitishga nisbatan yuqori natija beradi.

Jamoaviy faoliyatning samaradorligi bir nechta asosiy tamoyillarga bog‘liq. *Birinchi tamoyil - ijobiy o‘zaro bog‘liqlik.* Bu shuni anglatadiki, guruh a’zolarining muvaffaqiyati bir-biriga bog‘liq bo‘ladi: vazifa umumiy bo‘lib, har bir a’zoning hissasi yakuniy natijaga ta’sir qiladi. Masalan, loyiha ishida har bir talaba ma’lum bo‘lim uchun mas’ul bo‘lsa, loyiha muvaffaqiyati barcha a’zolarning faoliyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Ikkinchi tamoyil - individual mas’uliyat. Jamoada ishlash “yashirinish” imkonini bermasligi kerak. Har bir o‘quvchi o‘z vazifasini bajarishi va natijasi uchun javob berishi zarur. Bu tamoyil mas’uliyat hissini kuchaytiradi va faol ishtirokni ta’minlaydi.

Uchinchi tamoyil - o‘zaro yordam va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash. Jamoaviy faoliyat jarayonida o‘quvchilar bir-biriga tushuntiradi, maslahat beradi va muammoni birgalikda hal qiladi. Ta’lim psixologiyasida bu jarayon ijtimoiy o‘rganish mexanizmi sifatida talqin etiladi. Ijtimoiy konstruktivizmga ko‘ra, bilim muloqot va hamkorlik jarayonida shakllanadi.

To‘rtinchi tamoyil - refleksiya. Guruh faoliyati yakunida natija va jarayon tahlil qilinadi: “Nima yaxshi bo‘ldi?”, “Qanday qiyinchiliklar yuz berdi?”, “Keyingi safar nimani o‘zgartirish mumkin?” Bunday tahlil o‘quvchilarda metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Jamoaviy faoliyatni tashkil etishda o‘qituvchining roli muhimdir. U vazifani aniq va tushunarli shaklda qo‘yadi, rollarni taqsimlaydi, vaqtni belgilaydi va jarayonni nazorat qiladi. Masalan, kichik guruhli loyiha ishlanmasida quyidagi rollar belgilanadi: rahbar (jarayonni boshqaradi), yozuvchi (natijani rasmiylashtiradi), tahlilchi (ma’lumotni qayta ishlaydi), taqdimotchi (yakuniy natijani himoya qiladi). Bu yondashuv har bir o‘quvchini faol ishtirok etishga undaydi va ijtimoiy kompetensiyani rivojlantiradi.

Misol tariqasida pedagogika fanida “Demokratik sinf modeli” mavzusida loyiha ishini ko‘rib chiqish mumkin. Talabalar guruhlarga bo‘linib, turli manbalarni tahlil qiladi, model ishlab chiqadi va yakunda uni himoya qiladi. Bu jarayonda ular muloqot qiladi, muqobil fikrlarni solishtiradi, qaror qabul qiladi va dalillaydi. Natijada nafaqat nazariy bilim mustahkamlanadi, balki hamkorlik, liderlik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Rus pedagogika adabiyotlarida ham jamoaviy faoliyatning ahamiyati ta’kidlanadi. V.A. Slastenin jamoaviy o‘qitish jarayonini shaxsni ijtimoiylashtirish vositasi sifatida ko‘rib, o‘zaro muloqot va hamkorlikni ta’limning muhim omili deb baholagan. O‘zbek pedagogik an’analarida jamoa va hamkorlik qadriyatlari tarixan muhim tarbiyaviy tamoyil sifatida shakllangan. Milliy tarbiya tizimida shaxs hech qachon jamiyatdan ajratilgan holda qaralmagan; aksincha, u jamoa ichida kamol topuvchi, ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanuvchi mavjudot sifatida talqin etilgan. Shu bois o‘zbek pedagogik tafakkurida “birlik”, “hamjihatlik”, “mehr-oqibat”, “kattaga hurmat, kichikka izzat” kabi qadriyatlar nafaqat axloqiy, balki didaktik mazmunga ham ega bo‘lgan.

Xalq pedagogikasida “hashar”, “mahalla”, “ustoz-shogird” an’analari jamoaviylikning amaliy ko‘rinishidir. Masalan, hashar jarayonida har bir inson umumiy maqsad yo‘lida o‘z hissasini qo‘shadi; bu esa ijtimoiy mas’uliyat, o‘zaro

yordam va birdamlikni mustahkamlaydi. Ustoz-shogird tizimi esa bilim va tajribani hamkorlik asosida o‘tkazish modelidir: ustoz yo‘naltiradi, shogird faol ishtirok etadi, jarayon muloqot va amaliy tajribaga tayanadi.

Sharq mutafakkirlari asarlarida ham jamoaviylik g‘oyasi aks etgan. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida insoniylik, mehr va hamjihatlik jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida talqin qilinadi. Abu Nasr Farobiy “Fozil shahar” konsepsiyasida komil jamiyatni o‘zaro hamkorlik va adolat asosida qurilgan tizim sifatida tasvirlaydi. Bu qarashlar pedagogik jarayonda ham jamoaviylik va hamkorlikni muhim qadriyat sifatida ko‘rsatadi.

XX-asr o‘zbek pedagogik tafakkurida ham jamoa tarbiyasi muhim o‘rin egallagan. Abdulla Avloniy ta’lim-tarbiya jarayonida jamoaning tarbiyaviy ta’sirini alohida ta’kidlab, inson kamoloti jamiyat bilan uzviy bog‘liqligini qayd etgan. Uning fikricha, shaxsning ma’naviy shakllanishi ijtimoiy muhit va o‘zaro munosabatlar orqali ro‘y beradi.

Zamonaviy o‘zbek ta’lim tizimida ham jamoaviy loyihalar, guruhli topshiriqlar, sinf kengashlari va mahalla bilan hamkorlikdagi tarbiyaviy tadbirlar jamoaviylik qadriyatining davomiyligini ko‘rsatadi. Masalan, o‘quvchilarni guruhlarga bo‘lib loyiha asosida ishlash, sinf bilan birgalikda qoidalar ishlab chiqish yoki maktab miqyosida ijtimoiy aksiyalar o‘tkazish - bularning barchasi milliy pedagogik an’anadagi hamkorlik tamoyillarining zamonaviy ko‘rinishidir.

Shunday qilib, o‘zbek pedagogik an’analarida jamoa va hamkorlik qadriyatlari nafaqat madaniy meros, balki ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi ijtimoiy-pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Bu qadriyatlar bugungi hamkorlik pedagogikasi g‘oyalari bilan uyg‘unlashib, shaxsni ijtimoiy faol, mas’uliyatli va hamjihatlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jamoaviy faoliyatni ilmiy asosda tashkil etish hamkorlik pedagogikasining amaliy mexanizmi hisoblanadi. U akademik muvaffaqiyatni oshirish bilan birga, ijtimoiy mas’uliyat, empatiya, kommunikativ madaniyat va liderlik sifatlarini shakllantiradi. To‘g‘ri tashkil etilgan jamoaviy faoliyat ta’lim jarayonini samarali va demokratik tizimga aylantiradi.

5. Hamkorlik pedagogikasining samaradorligi

Hamkorlik pedagogikasining samaradorligi, avvalo, uning o‘quvchini “yakka o‘rganayotgan individ” emas, balki ijtimoiy muloqot orqali bilim va qadriyatlarni quradigan shaxs sifatida ko‘rishida namoyon bo‘ladi. Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi nuqtai nazaridan bu yondashuvning kuchli tomoni shundaki, hamkorlikda o‘qitish bir vaqtning o‘zida ikkita natija qatlamini ta’minlaydi:

- akademik o‘zlashtirish va kognitiv rivojlanish;

- jtimoiy-emotsional yetuklik, muloqot madaniyati, empatiya va o‘zini tutish (xulq) ko‘nikmalarining shakllanishi. Hamkorlikda ishlash jarayonida talaba (yoki o‘quvchi) fikrini bayon qiladi, dalil keltiradi, boshqasini tinglaydi, kelishadi yoki asosli e’tiroz bildiradi - aynan shu jarayon “o‘rganishning psixologik mexanizmi”ni faollashtiradi: tushunchalar chuqurlashadi, xatolar ko‘rinadi, metakognitiv nazorat (o‘z fikrlashini kuzatish va boshqarish) kuchayadi.

Ilmiy tadqiqotlar hamkorlikdagi o‘qitishning ijobiy ta’sirini izchil tasdiqlaydi: meta-tahlillar hamkorlik, raqobat va individualistik sharoitlarni qiyoslab, hamkorlik modeli o‘quv yutuqlari bilan birga tengdoshlararo ijobiy munosabatlar va psixologik moslashuv ko‘rsatkichlarini ham yaxshilashini ko‘rsatadi. Xususan, erta o‘smirlik davrida hamkorlikdagi o‘qitish nafaqat baho va akademik natijalarni, balki sinfdoshlar bilan ijobiy aloqalarni ham kuchaytirishi qayd etilgan. Bu natijalar pedagogik jihatdan juda muhim: o‘quvchining darsga qiziqishi ko‘pincha “mavzu” bilan emas, sinfdagi ijtimoiy tajriba bilan ham belgilanadi; hamkorlik esa aynan shu tajribani sog‘lomlashtiradi.

Biroq hamkorlik pedagogikasi “o‘quvchilarni guruhga bo‘lib qo‘yish” bilangina samarali bo‘lib qolmaydi. Jonson va Jonson yondashuvida kooperativ o‘qitishning samaradorligi bir necha asosiy shartlar bajarilganda keskin oshishi ta’kidlanadi: ijobiy o‘zaro bog‘liqlik (hamma bir maqsadga ishlashi), individual mas’uliyat (har kimning hissasi o‘lchanishi), yuzma-yuz rag‘batlantiruvchi o‘zaro ta’sir (bir-birini o‘qitish), ijtimoiy ko‘nikmalarni maqsadli o‘rgatish va guruhiy refleksiya (jarayonni tahlil qilish). Masalan, “guruhli loyiha”da faqat “taqdimotchi” ishlashiga yo‘l qo‘yilsa, qolganlar passivlashadi va natija ham pasayadi; aksincha, rol va mezonlar aniq bo‘lsa

(tahlilchi, yozuvchi, moderator, dalillovchi), har bir talaba o‘z hissasini beradi, “erkin minib ketish” kamayadi va jamoa o‘rganishi kuchayadi.

Hamkorlikning ijtimoiy-emotsional samaradorligi ham aniq mexanizmlarga tayanadi. O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi bo‘yicha ichki motivatsiya, ayniqsa, “aloqadorlik” (jamoaga tegishlilik) ehtiyoji qondirilganda kuchayadi; hamkorlikda ishlash esa o‘quvchiga “men bu jamoaga kerakman” degan psixologik signalni beradi, bu esa qatnashuv va mas’uliyatni oshiradi. Shuningdek, hamkorlikdagi vazifalar jarayonida konfliktlar “bosim bilan bostirish” emas, muzokara, kelishuv va qoidaga tayanib hal etiladi; natijada tajovuzkorlik pasayishi va ijtimoiy moslashuv yaxshilanishi ehtimoli ortadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida hamkorlik pedagogikasi yana bir jihatdan juda foydali: u kelajak mutaxassisning kasbiy identifikatsiyasi (o‘zini “inson bilan ishlaydigan mutaxassis” sifatida anglash)ni erta bosqichdayoq shakllantiradi.

Masalan, “maktabda konfliktni boshqarish”, “ota-ona bilan muloqot”, “inklyuziv sinfda qo‘llab-quvvatlash” kabi mavzularda guruhli keys ishlanganda talaba nafaqat nazariyani eslaydi, balki real vaziyatni tahlil qiladi, pozitsiyalarni ajratadi, empatiya va dalillashni mashq qiladi. Bu, ayniqsa, dialogik yondashuv bilan birga qo‘llansa (doira suhbat, “konstruktiv feedback” qoidalari, yakuniy refleksiya), demokratik muhit va psixologik xavfsizlikni mustahkamlaydi.

Pedagogikamiz an’analarida ham jamoa va hamkorlik qadriyatlari tarbiya va ta’limning muhim tayanchi sifatida qaraladi: mahalla, ustoz-shogird, maslahat va kelishuv madaniyati kabi ijtimoiy institutlar bolani “yakka emas, jamoa bilan” ulg‘aytirish g‘oyasini kuchaytirib kelgan. Shu ma’noda hamkorlik pedagogikasi milliy tarbiyaviy qadriyatlar bilan ziddiyatga emas, aksincha, ularni zamonaviy didaktik mexanizmlar orqali tizimli shaklga keltirishga xizmat qiladi. O‘zbek tilidagi ilmiy-uslubiy manbalarda ham kichik guruhlarda hamkorlikda o‘qitish yondashuvlari va ularning amaliy jihatlari tilga olinadi.

Xulosa qilib aytganda, hamkorlik pedagogikasining samaradorligi uchta yo‘nalishda barqaror namoyon bo‘ladi:

-akademik natijalarni kuchaytiradi (chunki o‘quvchi “tushuntirish-dalillash-bahslashish” orqali chuqur o‘rganadi);

- ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantiradi (empatiya, tinglash, kelishuv, mas’uliyat);

-demokratik va psixologik xavfsiz muhitni mustahkamlaydi (xatodan qo‘rqmasdan fikr bildirish). Biroq bu natijalar avtomatik yuz bermaydi: hamkorlik maqsad, rol, mezon, individual mas’uliyat va refleksiya bilan puxta loyihalanganida u pedagogik mahoratning kuchli ko‘rsatkichiga aylanadi.

Nazorat savollari

1. Hamkorlik pedagogikasi nima?
2. Ushbu konsepsiyaning nazariy asoslari kimlar bilan bog‘liq?
3. Subyekt-subyekt munosabati nimani anglatadi?
4. Freirening dialogik ta’lim g‘oyasining mohiyati nimada?
5. Demokratik ta’lim muhitining asosiy belgilari qaysilar?
6. Psixologik xavfsizlik tushunchasini izohlang.
7. Jamoaviy faoliyatning 4 asosiy tamoyilini sanang.
8. Kooperativ o‘qitish nimasi bilan samarali?
9. Ijobiy o‘zaro bog‘liqlik nimani anglatadi?
10. Individual mas’uliyat qanday ta’minlanadi?
11. Hamkorlik pedagogikasi tanqidiy fikrlashga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
12. Hamkorlikda baholash qanday amalga oshiriladi?
13. Demokratik muhit ichki motivatsiyaga qanday ta’sir qiladi?
14. Hamkorlik pedagogikasining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
15. An’anaviy va hamkorlik pedagogikasi o‘rtasidagi farqlarni tushuntiring.

4.3. Pedagogning tyutorlik va fasilitatorlik faoliyati

Reja:

1. Tyutorlik tushunchasi va vazifalari
2. Fasilitatorlik faoliyatining mohiyati
3. Individual ta’lim yo‘nalishini qo‘llab-quvvatlash
4. Konsultativ va mentorlik faoliyati
5. Zamonaviy pedagogning yangi rollari

Tayanch so‘z va iboralar: *Tyutor (tutor), fasilitator (facilitator), mentorlik, konsultatsiya, individual ta’lim trayektoriyasi, refleksiya, coaching, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, o‘zini o‘zi boshqarish, ta’lim navigatsiyasi, professional rivojlanish.*

Mavzuning qisqa mazmuni: *Mazkur mavzuda pedagogning an’anaviy “bilim beruvchi” rolidan tashqari zamonaviy rollari - tyutor, fasilitator va mentor sifatidagi faoliyati yoritiladi. Tyutorlik o‘quvchining individual rivojlanish yo‘lini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bo‘lsa, fasilitatorlik ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va muloqotni boshqarishga xizmat qiladi. Mavzuda individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish, konsultativ yordam ko‘rsatish hamda pedagogning yangi professional rollari tahlil qilinadi.*

1. Tyutorlik tushunchasi va vazifalari

Tyutorlik - bu ta’lim jarayonida o‘quvchi yoki talabaning individual rivojlanish trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan pedagogik faoliyat turidir. Tyutor (tutor) an’anaviy ma’nodagi “ma’lumot beruvchi” emas, balki o‘quvchining maqsadini aniqlash, resurslarni tanlash, mustaqil o‘rganish strategiyasini ishlab chiqish va refleksiv tahlilni yo‘lga qo‘yishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi professional hamrohdir. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda tyutorlik shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning muhim mexanizmi sifatida talqin qilinadi.

Tyutorlik amaliyoti tarixan Yevropa oliy ta’lim tizimida, xususan University Oksford va Cambrige uniberistetlarida shakllangan. Bu yerda “tutorial system” talabaning kichik guruh yoki individual uchrashuvlar orqali murakkab ilmiy matnlarni tahlil qilishi, mustaqil fikrini himoya qilishi va ilmiy yozuv ko‘nikmasini rivojlantirishiga xizmat qiladi. Mazkur model talabaning intellektual mustaqilligini va tanqidiy tafakkurini shakllantirishda samarali vosita sifatida e’tirof etilgan.

Nazariy jihatdan tyutorlik konstruktivizm va o‘zini o‘zi boshqarish konsepsiyalariga tayangan. B. Zimmerman va P. Pintrich tadqiqotlarida ta’lim jarayonida rejalashtirish, monitoring va refleksiya bosqichlari muvaffaqiyatli o‘rganishning asosiy komponentlari sifatida ko‘rsatiladi. Tyutor aynan shu bosqichlarni tizimli yo‘lga qo‘yishga yordam beradi: talaba maqsad qo‘yadi, faoliyat rejasini tuzadi, natijani tahlil qiladi va keyingi bosqichni aniqlaydi. Shu tariqa tyutorlik metakognitiv ko‘nikmalarni - ya’ni o‘z fikrlashini anglash va boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tyutorning vazifalari ko‘p qirrali bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Individual maqsadni aniqlashga yordam berish. Tyutor suhbat va diagnostik savollar orqali talabaning qiziqishi, ehtiyoji va professional yo‘nalishini aniqlaydi. Masalan, pedagogika talabasi ilmiy izlanish mavzusini tanlashda tyutor bilan maslahatlashib, o‘zining qaysi sohada chuqurroq ishlashini belgilaydi.

O‘quv jarayonini rejalashtirish. Tyutor talaba bilan birgalikda semestr yoki loyiha rejasini tuzadi, bosqichma-bosqich maqsadlarni belgilaydi va resurslarni tavsiya etadi.

Refleksiya va o‘zini baholashni rivojlantirish. Tyutor muntazam suhbat orqali talabaning o‘z yutuq va kamchiliklarini tahlil qilishiga yordam beradi. Masalan, har oy yakunida “Qaysi ko‘nikma rivojlandi?”, “Qanday qiyinchilik yuzaga keldi?” kabi savollar muhokama qilinadi.

Motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash. Ta’lim psixologiyasida ichki motivatsiya muhim omil hisoblanadi. Tyutor o‘quvchining muvaffaqiyatini e’tirof etib, qiyinchiliklarni konstruktiv tahlil qiladi va maqsad sari intilishni rag‘batlantiradi.

Ta’lim resurslarini tavsiya etish va navigatsiya qilish. Zamonaviy axborot muhitida tyutor ishonchli manbalarni tanlash, ilmiy adabiyot bilan ishlash va raqamli platformalardan foydalanishda yo‘l ko‘rsatadi.

Tyutorlikning amaliy ahamiyati, ayniqsa, individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, bir talaba ilmiy-tadqiqotga moyil bo‘lsa, tyutor unga maqola yozish, konferensiyada qatnashish yoki ilmiy to‘garakka a’zo bo‘lishni tavsiya etadi; boshqa talaba esa amaliy pedagogik faoliyatga qiziqsa,

unga maktab amaliyoti yoki treninglarda ishtirok etish yo‘naltiriladi. Shu tariqa tyutorlik har bir shaxsning salohiyatini ochishga xizmat qiladi.

O‘zbek ta’lim tizimida ham tyutorlik elementlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Kredit-modul tizimida talabalarga akademik maslahatchi biriktirilishi, individual o‘quv rejalari tuzilishi va portfoliolar yuritilishi tyutorlik faoliyatining zamonaviy ko‘rinishidir. Bu jarayon shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillarini amalda qo‘llash imkonini beradi.

Umuman tyutorlik - bu pedagogning yangi professional roli bo‘lib, u o‘quvchini mustaqil, refleksiv va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Tyutor bilimni tayyor shaklda bermaydi, balki o‘quvchini bilimni izlash, tahlil qilish va ongli ravishda o‘zlashtirish jarayonida hamroh bo‘ladi. Shu jihatdan tyutorlik zamonaviy pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichidir.

2. Fasilitatorlik faoliyatining mohiyati

Fasilitatorlik faoliyati - bu o‘qituvchining “bilimni tayyor holda beruvchi” rolidan ko‘ra, o‘rganish jarayonini tashkil etuvchi va yengillashtiruvchi (jarayonni boshqaruvchi) roli ustuvor bo‘lgan pedagogik yondashuvdir. Bunda pedagogning asosiy vazifasi mavzuni “aytib berish” emas, balki talaba (yoki o‘quvchi)ni fikrlashga, muloqotga, izlanishga, xulosa chiqarishga olib kiradigan sharoit va mexanizmlarni yaratishdan iborat bo‘ladi. Insonparvar ta’lim g‘oyalarida o‘qituvchi “qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratuvchi” sifatida talqin qilinadi: o‘rganish samarasi shaxsning ichki faolligi kuchayganda va o‘z tajribasini ma’nolagandagina ortadi. Bu yondashuv K. Rojersning “o‘rganishni fasilitatsiya qilish” g‘oyasi bilan bevosita uyg‘un bo‘lib, unda pedagogning ishonchli, hurmatga asoslangan va xavfsiz muloqot muhiti yaratishi markaziy o‘rin tutadi.

Fasilitator pedagog, avvalo, jarayonga mas’ul bo‘lib, u guruhning ishlash tartibini belgilaydi, hammani teng eshittiradi, mavzudan chetga chiqishni oldini oladi, tortishuvni konstruktiv yo‘lga soladi va yakunda umumlashtirishga olib keladi. Masalan, “sinfda intizom” mavzusi muhokamasida fasilitator o‘qituvchi birgina “to‘g‘ri javob”ni izlamaydi, aksincha, talabalarga “Sizningcha, intizom buzilishining

sababi nimada?”, “Qaysi yechimlar qisqa muddatli, qaysilari uzoq muddatli natija beradi?”, “Bu yechim o‘quvchining qadr-qimmatiga qanday ta’sir qiladi?” kabi ochiq savollar berib, dalil keltirishga undaydi. Guruh javoblarida keskinlik kuchaysa, u “Pozitsiyani emas, muammoni muhokama qilaylik” qoidasi bilan jarayonni me’yorlashtiradi; “Men seni tushundim…” tarzidagi qayta ifodalash (parafraz) orqali ishtirokchilarning bir-birini eshitishini kuchaytiradi. Bunday amaliyot fasilitatsiyaning klassik vositalari - savol berish, tinglash, qayta ifodalash, muvozanatni saqlash, kelishuvga olib kelish - bilan izohlanadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi uchun fasilitatorlikning qadri shundaki, u faqat “metod” emas, balki kasbiy muloqot madaniyatidir: empatiya, aktiv tinglash, “men-xabar” (ayblamasdan fikr bildirish), refleksiya va guruh dinamikasini boshqarish kabi kompetensiyalar aynan fasilitatorlik amaliyotida shakllanadi. Shuning uchun amaliy mashg‘ulotlarda fasilitatorlikni rivojlantirish uchun quyidagi mashqlar samarali:

- 10-12 daqiqalik “mikromuhokama”ni (mini-seminar) boshqarish;
- “qiyin talaba / qiyin ota-ona” vaziyatini rolli o‘yin orqali muhokama qilish;
- keys-stadiyda “muammo-sabab-oqibat-yechim” zanjirini jamoa bo‘lib tuzish;
- yakunda 2-3 daqiqalik refleksiya: “Bugun nimani angladim?”, “Qaysi fikr meni o‘ylantirdi?”, “Ertaga amaliyotda nimani sinab ko‘raman?”. O‘zbek pedagogik manbalarida ham “pedagogik fasilitatsiya” ta’lim jarayonida hamkorlik, muloqot va shaxs faolligini kuchaytiruvchi vosita sifatida izohlanadi; bunda o‘qituvchi jarayonni boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi rolni egallashi ta’kidlanadi.

Fasilitatorlik faoliyatining muhim belgilariga quyidagilar kiradi: neytrallik (shaxsga emas, muammoga yo‘naltirish), teng ishtirok (dominant ishtirokchini yumshoq cheklash, sust ishtirokchini faollashtirish), psixologik xavfsizlik (xato qilishdan qo‘rqmaslik), konstruktiv fikr-mulohaza (tanqid emas, rivojlantiruvchi feedback), yakuniy umumlashtirish (xulosani guruhning o‘zi “aytib” qo‘yishi). Masalan, guruhda 1-2 talaba doim gapni egallab olsa, fasilitator “Keling, navbat bilan: avval jimroq qatnashganlar fikr bildiradi” qoidasi bilan tenglikni ta’minlaydi; yoki bahs shaxsiy tus olsa, “Siz aytayotgan fikrning dalili qaysi?” degan savol bilan

munozarani mantiqiy relsga qaytaradi. Ilmiy adabiyotlarda fasilitatorning aynan shunday “jarayon arxitekturasi”ni boshqarishi guruh samaradorligini oshiruvchi omil sifatida ko‘rsatiladi.

3. Individual ta’lim yo‘nalishini qo‘llab-quvvatlash

Individual ta’lim yo‘nalishini (individual ta’lim trayektoriyasini) qo‘llab-quvvatlash zamonaviy pedagogning tyutorlik va fasilitatorlik faoliyatidagi eng muhim vazifalardan biridir. Bu yondashuvning markazida “hamma uchun bir xil yo‘l” emas, balki har bir talaba (yoki o‘quvchi)ning qiziqishi, tayyorgarlik darajasi, o‘rganish sur’ati va psixologik ehtiyojlariga mos ravishda o‘rganish jarayonini moslashtirish g‘oyasi turadi. Bugun xalqaro ta’lim tadqiqotlarida ham ta’limni individuallashtirish (individual yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim) “tayyor kontentni shaxsga moslab berish” bilangina cheklanmasdan, talabaning o‘z o‘qishini ongli boshqarishi, o‘z maqsadini aniqlashi, resurs tanlashi, natijani tahlil qilishi va keyingi qadamni belgilashi bilan bog‘lanadi; ya’ni individual trayektoriya ko‘pincha “o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganish” kompetensiyasini shakllantirish orqali mustahkamlanadi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida individual trayektoriya ayniqsa dolzarb, chunki kelajakdagi mutaxassis “odam bilan ishlaydi”: demak, u nafaqat nazariy bilim, balki diagnostik fikrlash, empatiya, muloqot, refleksiya, muammoli vaziyatda qaror qabul qilish kabi kasbiy ko‘nikmalarni ham bosqichma-bosqich egallashi kerak bo‘ladi. Shuning uchun tyutor/fasilitator talabaning “bilim darajasi”ni emas, balki uning kasbiy rivojlanish ehtiyojini ham ko‘radi: masalan, kimdadir kommunikativ qiyinchilik kuchli bo‘lsa, kimdadir nazariy tahlil kuchli, ammo amaliy vaziyatni boshqarish sust bo‘lishi mumkin. Bunday farqlarni hisobga olish - individual trayektoriyaning psixologik asosi.

Individual yo‘nalishni qo‘llab-quvvatlash odatda 4-5 mantiqiy qadamda tashkil etiladi. *Birinchi qadam - diagnostika va maqsadni aniqlashtirish*: talabaning boshlang‘ich tayyorgarligi, qiziqishlari, o‘rganish uslubi, kuchli va rivojlantiriladigan jihatlari aniqlanadi (qisqa so‘rovnoma, mini-test, suhbat, portfel tahlili). *Ikkinchi qadam - maqsadni shaffof qo‘yish va reja tuzish:* “semestr oxirigacha pedagogik konfliktni boshqarish bo‘yicha 3 ta real keys yechimini ishlab chiqaman”, “refleksiya

kundaligini haftasiga 2 marta yuritaman” kabi o‘lchanadigan maqsadlar belgilanadi. *Uchinchi qadam - differensial topshiriqlar va resurslar:* tayyorgarligi yuqori talaba uchun murakkabroq tahliliy keys, qo‘shimcha yordamga muhtoj talaba uchun bosqichma-bosqich yo‘riqnoma, namunaviy yechim (namuna) va qisqa izohli videolar beriladi; bunda mazmun (nima o‘rganiladi), jarayon (qanday o‘rganiladi) va mahsulot/natija (nima bilan yakunlanadi)ni farqlash amaliy jihatdan juda qulay.

To‘rtinchi qadam - qo‘llab-quvvatlovchi “skafold” (bosqichma-bosqich tayanch) va hamkorlik: Vygotskiy g‘oyalariga tayangan holda talaba murakkab vazifani avval tyutor ko‘magi, keyin tengdoshlar bilan hamkorlik, so‘ng mustaqil bajarishga o‘tadi; masalan, “ota-ona bilan qiyin suhbat” mavzusida avval dialog skripti beriladi, keyin rolli o‘yin (fasilitatsiya) qilinadi, so‘ng talaba mustaqil konsultatsiya rejasini yozadi.

Beshinchi qadam - feedback, monitoring va refleksiya: talabaning rivojlanishi portfel, refleksiya kundaligi, rubrika asosidagi baholash, oraliq konsultatsiyalar orqali kuzatilib boradi; muhim jihat - feedback “xato topish” uchun emas, keyingi qadamni aniq ko‘rsatish uchun beriladi.)

Bu jarayonni pedagogika-psixologiya yo‘nalishiga juda mos qilib, real misol bilan ko‘rsatish mumkin. Masalan, “Sinfda konflikt” bo‘yicha individual trayektoriya:

- talaba o‘zining konflikt uslubini qisqa so‘rovnoma va refleksiya orqali aniqlaydi;

-maqsad: “2 hafta ichida 2 ta konflikt keysiga hamkorlikka yo‘naltirilgan yechim taklif qilaman”;

- resurs: konflikt psixologiyasi bo‘yicha maqola + videomuhokama;

- amaliyot: kichik guruhda “keys-muhokama” (fasilitator savollar beradi, rollarni teng taqsimlaydi);

- natija: talaba yozma yechim + refleksiya (nima ishladi, nimani o‘zgartiraman). Shunda individual yo‘l “faqat topshiriq berish” emas, balki talabaning kasbiy o‘sishini boshqarishga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, tyutor va fasilitator individual ta’lim yo‘nalishini qo‘llab-quvvatlar ekan, bir vaqtning o‘zida uch narsani uyg‘unlashtiradi:

- didaktik moslashtirish (differensial topshiriq va resurs);

- psixologik qo‘llab-quvvatlash (motivatsiya, ishonch, xavfsiz muhit),

- refleksiv boshqaruv (dalil-tahlil-takomillashtirish). Natijada talaba nafaqat “ko‘proq o‘rganadi”, balki “qanday o‘rganishni” ham o‘rganadi - bu esa pedagogik mahoratga olib boradigan eng barqaror yo‘ldir.

4. Konsultativ va mentorlik faoliyati

Konsultativ va mentorlik faoliyati pedagogning zamonaviy kasbiy rollari tizimida alohida o‘rin egallaydi. Konsultativ faoliyat odatda muayyan muammo, savol yoki vaziyat yuzasidan qisqa muddatli, maqsadli maslahat berishni anglatadi. Mentorlik esa kengroq va uzoq muddatli jarayon bo‘lib, shaxsning kasbiy shakllanishi, o‘sishi va o‘zini anglashiga yo‘naltirilgan tizimli hamkorlikni nazarda tutadi. Pedagogika va psixologiya tadqiqotlarida bu ikki faoliyat turi shaxsni qo‘llab-quvvatlash, refleksiyani kuchaytirish va professional identifikatsiyani shakllantirishning muhim omili sifatida ko‘rib chiqiladi.

Konsultativ faoliyatning psixologik asosi shundaki, har bir shaxs muayyan bosqichda tashqi ko‘makka ehtiyoj sezadi. Bu ko‘mak tayyor yechimni berish emas, balki muammoni aniqlashtirish, savolni to‘g‘ri qo‘yish va ehtimoliy variantlarni ko‘rib chiqishga yordam berishdan iborat. Masalan, pedagogika talabasi amaliyot davrida “sinfda intizomni qanday saqlash mumkin?” degan savol bilan murojaat qilsa, konsultativ suhbatda pedagog vaziyatni aniqlashtiradi: muammo qaysi bosqichda yuz berdi, o‘quvchilarning reaksiyasi qanday bo‘ldi, avval qanday choralar ko‘rildi. Shundan so‘ng bir nechta metodik variantlar muhokama qilinadi va talaba o‘zi uchun maqbul strategiyani tanlaydi. Bunday yondashuv shaxsning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlaydi.

Mentorlik esa yanada chuqurroq va tizimli jarayondir. U odatda tajribali pedagog bilan yosh mutaxassis yoki talaba o‘rtasida uzoq muddatli professional hamkorlikni o‘z ichiga oladi. Mentor shunchaki maslahat beruvchi emas, balki kasbiy yo‘l ko‘rsatuvchi, refleksiyani boshqaruvchi va rivojlanish strategiyasini shakllantirishda yordam beruvchi shaxsdir. Xalqaro ta’lim tajribasida mentorlik yosh

o‘qituvchilarning kasbiy moslashuvi, “burnout”ning oldini olish va pedagogik mahoratni shakllantirishda samarali vosita sifatida e’tirof etiladi.

Mentorning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: tajriba almashish, amaliy vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish, rivojlanish rejasini ishlab chiqishga yordam berish, konstruktiv fikr-mulohaza berish va kasbiy qadriyatlarni shakllantirish. Masalan, yangi ish boshlagan o‘qituvchi darsni rejalashtirishda qiynalishi mumkin. Mentor u bilan birgalikda dars maqsadini aniqlaydi, metod tanlash jarayonini muhokama qiladi, baholash mezonlarini ishlab chiqadi va darsdan so‘ng natijani birgalikda tahlil qiladi. Bu jarayon o‘qituvchining ishonchini oshiradi va refleksiv ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida mentorlik ayniqsa ahamiyatlidir, chunki bu sohada professional kompetensiya faqat nazariy bilim bilan emas, balki shaxsiy tajriba va kasbiy identitet bilan ham bog‘liq. Mentor yosh pedagogga nafaqat metodik maslahat beradi, balki pedagogik etika, muloqot madaniyati, konfliktni boshqarish, o‘quvchi bilan empatik munosabat o‘rnatish kabi nozik masalalarda ham yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi.

Konsultativ va mentorlik faoliyatining samaradorligi ularning dialogik va hamkorlikka asoslangan xarakterida namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda hukm chiqarish yoki tanqid ustuvor emas, balki qo‘llab-quvvatlash, o‘sish nuqtasini aniqlash va kelgusi rivojlanish yo‘nalishini belgilash muhimdir. Agar mentorlik tizimli reja asosida olib borilsa - masalan, oyma-oy uchrashuv, dars kuzatuvi, yozma refleksiya, kasbiy maqsadlarni yangilash - u pedagogning barqaror professional o‘sishini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, konsultativ va mentorlik faoliyati pedagogning zamonaviy kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismidir. Konsultativ yondashuv muayyan vaziyatlarda tezkor va aniq yordam berishga xizmat qilsa, mentorlik uzoq muddatli professional shakllanish va o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi. Bu faoliyat turlari pedagogning refleksiv madaniyatini kuchaytiradi, kasbiy barqarorligini ta’minlaydi va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

5. Zamonaviy pedagogning yangi rollari

Zamonaviy ta’limda pedagogning roli keskin kengaydi: u endi faqat mavzuni tushuntirib beruvchi “axborot manbai” emas, balki o‘quvchini rivojlantirish jarayonini loyihalovchi, yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi professional sifatida qaraladi. Bunga ikki asosiy omil sabab bo‘lmoqda:

-birinchidan, konstruktiv va ijtimoiy-konstruktiv yondashuvlarda bilim tayyor holda “berilmaydi”, balki o‘quvchi tomonidan faoliyat jarayonida “quriladi”;

-ikkinchidan, raqamli muhitda axborot ko‘payib ketgani uchun o‘quvchiga eng zaruri - axborotni tanlash, tekshirish, o‘zlashtirish va amaliyotga ko‘chirishni o‘rganishdir (Siemensning konnektivizm g‘oyalari bu jarayonni tushuntiradi). Shu bois pedagogning yangi rollari o‘quv qo‘llanma talabi nuqtai nazaridan ham “kompetensiyaga yo‘naltirilgan” kasbiy faoliyat sifatida izohlanadi.

Avvalo, tyutor sifatida pedagog o‘quvchining individual ehtiyoji, qiziqishi va maqsadlarini aniqlab, unga mos shaxsiy ta’lim yo‘nalishini shakllantirishga yordam beradi. Bu yerda tyutor “men sen uchun tanlayman” demaydi, aksincha, o‘quvchining tanlov qilish kompetensiyasini kuchaytiradi, maqsad qo‘yish, resurs tanlash, reja tuzish, muddat belgilash, natijani tahlil qilishga yordam beradi. Masalan, pedagogika talabasiga “boshlang‘ich sinfda motivatsiya” mavzusida kurs ishi berilgan bo‘lsa, tyutor u bilan birga mavzuni toraytiradi (masalan, “ichki motivatsiya va rag‘bat”), manbalarni saralaydi, kichik “yo‘l xaritasi” tuzadi va har haftalik mini-refleksiya orqali jarayonni boshqaradi. Bunday yondashuv o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish va metakognitsiya rivojiga bevosita xizmat qiladi.

Fasilitator rolida pedagog o‘rganish jarayonini “yengillashtiradi”: guruh muhokamasini boshqaradi, teng ishtirokni ta’minlaydi, savollar bilan fikrlashni chuqurlashtiradi, yakunda umumlashtirish va refleksiyani tashkil etadi. Bu yondashuv dialogik ta’lim g‘oyalari bilan uyg‘un hamda shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik muhitni talab qiladi. Masalan, “pedagogik konflikt” mavzusida guruhli muhokama o‘tkazilganda fasilitator o‘zi “to‘g‘ri javob”ni aytib bermaydi; u muammoli vaziyatni beradi, dalil so‘raydi, “Nima uchun shunday deb o‘ylaysiz?”, “Boshqa variant-chi?”, “Bu qarorning oqibati qanday?” kabi ochiq savollar bilan tahlilni chuqurlashtiradi.

Natijada talabalar nafaqat bilim oladi, balki muloqot, dalillash, tinglash va hurmat madaniyatini ham egallaydi.

Mentor rolida pedagog yosh o‘qituvchi yoki talabaning kasbiy shakllanishiga uzoq muddatli hamrohlik qiladi: amaliyotdagi xatolarni “tanqid” emas, “o‘sish nuqtasi” sifatida ko‘rsatadi, kasbiy identitetni mustahkamlaydi, pedagogik qarorlar ortidagi sabablarni tahlil qiladi. Ta’limdagi professional o‘sish bo‘yicha tadqiqotlar o‘zgarish ko‘pincha “yangilik → amaliy sinov → natija → e’tiqod/munosabatning mustahkamlanishi” yo‘li bilan borishini ko‘rsatad.

Masalan, yangi ish boshlagan o‘qituvchi sinfni boshqarishda qiynalsa, mentor u bilan birgalikda dars yozuvini tahlil qiladi: savol berish usuli, vaqt taqsimoti, intizomga reaksiyalar, rag‘bat va talab muvozanati. So‘ng kichik, aniq o‘zgarish rejasini tuzadi (“bir hafta davomida faqat 2 xil formativ feedback usulini sinab ko‘ramiz”) va natijani kuzatadi. Bu jarayon refleksiv amaliyot va “dalilga tayangan o‘qitish” madaniyatini shakllantiradi.

Konsultant sifatida pedagog muayyan muammo bo‘yicha tezkor va maqsadli maslahat beradi: metod tanlash, baholash rubrikasi tuzish, ota-ona bilan muloqot strategiyasi, inklyuziv vaziyatda yondashuv va hokazo. Bu rol “tayyor yechim berish”dan ko‘ra, muammoni to‘g‘ri qo‘yish va variantlarni tahlil qilishga yo‘naltiriladi.

Masalan, “baholashda adolat” bo‘yicha savol bo‘lsa, konsultant mezonlarni shaffoflashtirish, formativ baholash, rubrika va feedbackning amaliy mexanizmlarini taklif etadi.

Motivator rolida pedagog o‘quvchining ichki rag‘batini qo‘llab-quvvatlaydi. Psixologik nuqtai nazardan, motivatsiya “nasihat” bilan emas, balki o‘quvchining ehtiyojlari qondirilganda kuchayadi: avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik. Shuning uchun motivator-pedagog “sen qila olasan” deyish bilan cheklanmaydi, balki vazifani bosqichma-bosqich, erishiladigan qilib beradi, kichik yutuqlarni e’tirof etadi, tanqidni ehtiyotkor feedbackga aylantiradi. Masalan, sust o‘zlashtirayotgan talaba uchun “qiyin topshiriq”ni qismlarga bo‘lib, har qadamda aniq mezon ko‘rsatish va ijobiy fikr-mulohaza berish motivatsiyani tiklaydi.

Ta’lim navigatori rolida pedagog o‘quvchini axborot oqimida yo‘naltiradi: manba tanlash, ishonchlilikni tekshirish, mualliflik huquqi, akademik halollik, raqamli xavfsizlik kabi masalalarda ko‘nikma beradi. Bu rol raqamli pedagogika sharoitida ayniqsa muhim: o‘quvchi “hamma narsa internetda bor” deb o‘ylaydi, lekin “to‘g‘ri va foydali” axborotni ajratish - alohida kompetensiya. Masalan, kurs ishi yozishda pedagog talabaga 3-4 ta bazaviy ilmiy manbani tanlashni o‘rgatadi, iqtibos va havola madaniyatini ko‘rsatadi, plagiatning mohiyatini tushuntiradi, so‘ng talabani mustaqil izlanishga olib chiqadi.

Raqamli ta’lim sharoitida bu rollar yana ham boyiydi. Pedagog ko‘pincha LMS muhitini boshqaruvchi (topshiriq, mezo, feedback, monitoring), onlayn muloqot moderatori (forum, chat, videodars), multimedia kontent, hamda texnologiyani pedagogik mazmun bilan uyg‘unlashtiruvchi mutaxassis sifatida ham ishlaydi.

Masalan, Moodle/Google Classroomda topshiriq berishning o‘zi yetarli emas: o‘qituvchi rubrika kiritadi, vaqtida feedback beradi, o‘quvchi xatolari xaritasini tahlil qilib, qayta o‘qitishni rejalashtiradi - ana shunda texnologiya haqiqiy didaktik qiymat kasb etadi.

Zamonaviy pedagogning yangi rollari - tyutor, fasilitator, mentor, konsultant, motivator va ta’lim navigatori - barchasi bitta markaziy g‘oyaga xizmat qiladi: o‘quvchini shaxs sifatida rivojlantirish, uning mustaqil o‘rganishi va ijtimoiy-psixologik yetukligini qo‘llab-quvvatlash.

Sharq mutafakkirlarining “komil inson” g‘oyasi ham, zamonaviy pedagogika-psixologiyaning kompetensiya va refleksiya haqidagi qarashlari ham aslida shu maqsadda mushtarak: pedagog bilim berish bilan birga, tarbiya, hamkorlik, mas’uliyat va ongli tanlov madaniyatini ham shakllantiradi.

Nazorat savollari

1. Tyutorlik nima?
2. Tyutorning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Fasilitatorlik faoliyati nimasi bilan an’anaviy o‘qituvchidan farq qiladi?
4. Individual ta’lim trayektoriyasi tushunchasini izohlang.
5. Tyutor va mentor o‘rtasidagi farq nima?

6. Fasilitatorlikning asosiy belgilarini sanang.

7. Konsultativ faoliyat qanday amalga oshiriladi?

8. Individual yondashuv ta’lim sifatiga qanday ta’sir qiladi?

9. Refleksiya tyutorlik jarayonida qanday rol o‘ynaydi?

10. Zamonaviy pedagogning yangi rollari nimalardan iborat?

11. Mentorlikning kasbiy rivojlanishdagi ahamiyati nimada?

12. Fasilitatorlik muloqotni qanday boshqaradi?

13. Tyutorlik motivatsiyaga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

14. Raqamli ta’lim sharoitida pedagogning roli qanday o‘zgaradi?

15. Tyutorlik va fasilitatorlikning pedagogik mahoratdagi o‘rni nimada?

IV-bob bo‘yicha test savollari

1. Refleksiya tushunchasi nimani anglatadi?

A) O‘quvchilarga baho qo‘yish jarayoni

B) O‘z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilish

C) Faqat nazorat ishlari o‘tkazish

D) Metodlarni yodlash

2. D. Schön refleksiyani nechta asosiy turga ajratadi?

A) 1

B) 2

C) 3

D) 4

3. Reflection-in-action nimani anglatadi?

A) Darsdan keyingi hisobot

B) Harakat jarayonida tezkor tahlil va moslashish

C) Yillik monitoring

D) O‘quvchi bahosini aniqlash

4. Metakognitsiya bu -

A) Bilimni yodlash

B) O‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish

C) Nazorat testlari

D) Jamoaviy ish

5. Pedagogik portfelning asosiy vazifasi -

A) Hujjat saqlash

B) Kasbiy rivojlanishni dalillar asosida ko‘rsatish

C) Faqat sertifikat yig‘ish

D) Hisobot topshirish

6. Professional o‘rganish hamjamiyati (PLC) nimaga xizmat qiladi?

A) Faqat nazoratga

B) O‘qituvchilar hamkorlikda muammo yechishiga

C) Dars soatini qisqartirishga

D) Baho qo‘yishga

7. Hamkorlik pedagogikasining nazariy asoslaridan biri kim bilan bog‘liq?

A) B.F. Skinner

B) Lev Vygotskiy

C) I. Pavlov

D) Z. Freyd

8. Subyekt-subyekt munosabati nimani anglatadi?

A) O‘qituvchi ustunligini

B) Teng huquqli va hurmatga asoslangan munosabatni

C) Qat’iy nazoratni

D) Faqat buyruqni

9. Demokratik ta’lim muhitining muhim belgisi -

A) Jazolash

B) Psixologik xavfsizlik

C) Qattiq intizom

D) Faqat yozma ish

10. Psixologik xavfsizlik nima?

A) Baholashdan qo‘rqish

B) Xato qilishdan qo‘rqmasdan fikr bildirish imkoniyati

C) Intizomiy jazodan qochish

D) Darsni tez tugatish

11. Kooperativ o‘qitishning asosiy tamoyillaridan biri -

A) Individual raqobat

B) Ijobiy o‘zaro bog‘liqlik

C) Faqat nazorat

D) Mustaqil test

12. Individual mas’uliyat tamoyili nimani anglatadi?

A) Guruhda yashirin ishlash

B) Har bir a’zoning natija uchun javobgarligi

C) Faqat rahbar ishlashi

D) O‘qituvchi hamma ishni bajarishi

13. Tyutorlikning asosiy maqsadi -

A) Dars o‘tish

B) Individual rivojlanish trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlash

C) Nazoratni kuchaytirish

D) Test tuzish

14. Fasilitatorning asosiy vazifasi -

A) Tayyor javob berish

B) O‘rganish jarayonini tashkil etish va muloqotni boshqarish

C) Faqat ma’ruza qilish

D) Baho qo‘yish

15. Mentorlik faoliyati qanday xususiyatga ega?

A) Qisqa muddatli maslahat

B) Uzoq muddatli kasbiy qo‘llab-quvvatlash

C) Faqat baholash

D) Nazorat ishi

16. Konsultativ faoliyatning mohiyati -

A) Buyruq berish

B) Muayyan muammo bo‘yicha maslahat va yo‘l-yo‘riq berish

C) Jazolash

D) Reja tuzmaslik

17. O‘z-o‘zini rivojlantirish modelining birinchi bosqichi -

A) Monitoring

B) Maqsadni aniqlash

C) Hisobot

D) Baholash

18. Refleksiya va innovatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik nimada?

A) Ular bog‘liq emas

B) Refleksiya yangilikni tanlash va tahlil qilishga yordam beradi

C) Innovatsiya faqat texnika

D) Refleksiya faqat hisobot

19. Zamonaviy pedagogning yangi rollaridan biri -

A) Faqat nazoratchi

B) Ta’lim navigatori

C) Faqat ma’ruzachi

D) Intizom nazoratchisi

20. Hamkorlik pedagogikasining samaradorligi nimada namoyon bo‘ladi?

A) Faqat test natijasida

B) Akademik va ijtimoiy-emotsional rivojlanishda

C) Faqat intizomda

D) Dars vaqtining qisqarishida

Glossariy

№	Tushuncha	Ta’rif
1	Pedagogik mahorat	O‘qituvchining ta’lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish hamda pedagogik vazifalarni yuqori darajada bajarish qobiliyati.
2	Pedagogik nazokat	O‘qituvchining o‘quvchilar bilan muloqotda axloqiy me’yorlarga amal qilishi va hurmatga asoslangan muomala madaniyati.
3	Pedagogik takt	Pedagogning vaziyatga mos ravishda o‘quvchining shaxsiyatini hurmat qilgan holda to‘g‘ri pedagogik qaror qabul qilish qobiliyati.
4	Pedagogik texnika	O‘qituvchining nutq, mimika, pantomimika va emotsiyalarni boshqarish orqali ta’lim jarayonini samarali tashkil etish usullari.
5	Mimika	Yuz ifodalari orqali fikr va hissiyotlarni ifodalash vositasi.
6	Pantomimika	Tana harakatlari va jestlar orqali ma’no yetkazish usuli.
7	Nutq texnikasi	Pedagog nutqining aniqligi, ravonligi va ta’sirchanligini ta’minlovchi ko‘nikmalar majmui.
8	Diksiya	So‘zlarni aniq va ravshan talaffuz qilish qobiliyati.
9	Artikulyatsiya	Nutq tovushlarini hosil qilishda nutq a’zolarining harakati.
10	Notiqlik san’ati	Auditoriyaga ta’sir etish va ishontirishga qaratilgan nutq mahorati.
11	Pedagogik muloqot	O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ta’lim jarayonida yuzaga keladigan axborot almashinuvi jarayoni.
12	Ta’lim jarayoni	Bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat tizimi.
13	Dars loyihalash	Dars maqsadi, metodlari va baholash mezonlarini oldindan rejalashtirish jarayoni.

14	Interaktiv metodlar	O‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydigan o‘qitish usullari.
15	Differensial yondashuv	O‘quvchilarning individual qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olib ta’limni tashkil etish usuli.
16	Baholash	O‘quvchilar bilim va ko‘nikmalarini aniqlash va tahlil qilish jarayoni.
17	Formativ baholash	O‘quv jarayonida o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatishga qaratilgan baholash turi.
18	Summativ baholash	O‘quv bosqichi yakunida o‘quv natijalarini baholash jarayoni.
19	Monitoring	Ta’lim jarayonini tizimli kuzatish va tahlil qilish faoliyati.
20	Tarbiya	Shaxsning axloqiy, ijtimoiy va madaniy sifatlarini shakllantirish jarayoni.
21	Ijtimoiy-emotsional rivojlanish	Shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish va boshqalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyati.
22	Sinf jamoasi	Umumiy maqsad asosida faoliyat yurituvchi o‘quvchilar guruhi.
23	Tarbiya texnologiyasi	Tarbiyaviy jarayonni tizimli tashkil etish usullari majmui.
24	Muammoli o‘qitish	Muammoli vaziyatlar orqali mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi o‘qitish usuli.
25	Hamkorlik pedagogikasi	O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi teng huquqli hamkorlikka asoslangan ta’lim yondashuvi.
26	Subyekt-subyekt munosabatlari	Ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi faol hamkor sifatida ishtirok etadigan munosabatlar modeli.
27	Demokratik ta’lim muhiti	Erkin fikr bildirish va hurmatga asoslangan pedagogik muhit.

28	Psixologik xavfsizlik	O‘quvchining xato qilishdan qo‘rqmasdan fikr bildira oladigan ta’lim muhiti.
29	Jamoaviy o‘qitish	Kichik guruhlarda hamkorlik asosida bilim olish jarayoni.
30	Refleksiya	Pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilib takomillashtirish jarayoni.
31	Kasbiy refleksiya	Pedagogning o‘z pedagogik faoliyatini baholash va rivojlantirish jarayoni.
32	Pedagogik portfel	O‘qituvchining kasbiy faoliyat natijalarini aks ettiruvchi hujjatlar to‘plami.
33	Refleksiya kundaligi	Pedagogning dars jarayonini muntazam tahlil qilib boradigan yozma qaydlari.
34	Kasbiy rivojlanish	Pedagogning bilim va kompetensiyalarini doimiy ravishda takomillashtirish jarayoni.
35	Innovatsiya	Ta’lim jarayoniga yangi g‘oya yoki texnologiyani joriy etish.
36	Tyutor	O‘quvchining individual ta’lim yo‘nalishini qo‘llab-quvvatlovchi pedagog.
37	Tyutorlik	O‘quvchining shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan pedagogik faoliyat.
38	Fasilitator	Guruh ishini muvofiqlashtiruvchi va muloqotni boshqaruvchi pedagog.
39	Fasilitatsiya	O‘quvchilarning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlash jarayoni.
40	Mentor	Tajribasi bilan bo‘lishib, yosh mutaxassisni qo‘llab-quvvatlovchi mutaxassis.
41	Mentorlik	Kasbiy rivojlanishga qaratilgan uzoq muddatli maslahat jarayoni.
42	Konsultatsiya	Muayyan muammo bo‘yicha beriladigan pedagogik maslahat.

43	Individual ta’lim trayektoriyasi	O‘quvchining qobiliyatiga mos ta’lim yo‘nalishi.
44	Mustaqil ta’lim	O‘quvchining bilimni mustaqil ravishda egallash jarayoni.
45	Raqamli pedagogika	Ta’limda raqamli texnologiyalarni qo‘llashga asoslangan pedagogik yondashuv.
46	LMS	Ta’lim jarayonini boshqaruvchi raqamli platforma (Learning Management System).
47	Pedagogik monitoring	Ta’lim jarayoni samaradorligini kuzatish va tahlil qilish tizimi.
48	Pedagogik kompetensiya	Pedagogning kasbiy faoliyat uchun zarur bilim, ko‘nikma va sifatlari majmui.
49	Tanqidiy fikrlash	Axborotni tahlil qilish va asoslangan xulosa chiqarish qobiliyati.
50	Kreativlik	Yangi g‘oyalar va innovatsion yechimlar yaratish qobiliyati.
51	Kommunikativ kompetensiya	Samarali muloqot o‘rnatish ko‘nikmalari majmui.
52	Metakognitsiya	O‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish qobiliyati.
53	Motivatsiya	Shaxsni faoliyatga undovchi ichki yoki tashqi omillar.
54	Ichki motivatsiya	Faoliyatni shaxsiy qiziqish asosida bajarish istagi.
55	Tashqi motivatsiya	Mukofot yoki rag‘bat tufayli yuzaga keladigan motivatsiya.
56	O‘quv strategiyasi	Bilim olishni samarali tashkil etishga qaratilgan usullar majmui.
57	Ta’lim innovatsiyasi	Ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan yangi metod yoki texnologiya.
58	Pedagogik refleksivlik	Pedagogning o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilish va rivojlantirish qobiliyati.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - 192 б.
2. Azizxo‘jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: TDPU, 2006. - 160 b.
3. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития. - Казань: Центр инновационных технологий, 2000. - 608 с.
4. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. - Москва: Педагогика, 1982. - 192 с.
5. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1979. - 424 с.
6. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. - Maidenhead: Open University Press, 2011. - 389 p.
7. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning. // Assessment in Education. - 1998. - Vol. 5(1). - P. 7-74.
8. Black P., Wiliam D. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. - London: King’s College London, 1998. - 24 p.
9. Black P., Harrison C., Lee C., Marshall B., Wiliam D. Working Inside the Black Box: Assessment for Learning in the Classroom. - London: King’s College London, 2002. - 44 p.
10. Блэк П., Уильям Д. Внутри «чёрного ящика»: повышение стандартов обучения через оценивание. - Лондон: King’s College London, 1998. - 24 с.
11. Бондаревская Е. В. Гуманистическая педагогика. - Ростов н/Д: Феникс, 2001. - 352 с.
12. Brinson J. Learning Outcome Achievement in Non-Traditional Laboratories. // Computers & Education. - 2015. - Vol. 87. - P. 218-237.
13. Darling-Hammond L. Powerful Teacher Education. - San Francisco: Jossey-Bass, 2006. - 390 p.
14. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. - Москва: Интор, 1996. - 544 с.
15. Deci E. L., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. - New York: Plenum Press, 1985. - 371 p.
16. Desimone L. M. Improving Impact Studies of Teachers’ Professional Development. - Pennsylvania University, 2008. - 165 p.
17. Dewey J. Democracy and Education. - New York: Macmillan, 1916. - 434 p.
18. Dewey J. How We Think. - Boston: D. C. Heath, 1910. - 224 p.
19. Ермакова И. В. Развитие рефлексивной компетентности педагогов. - Москва, 2012. - 180 с.
20. Flavell J. Metacognition and Cognitive Monitoring. // American Psychologist. - 1979. - Vol. 34. - P. 906-911.

21. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. - New York: Teachers College Press, 2007. - 338 p.
22. Goleman D. Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 1995. - 352 p.
23. Goleman D. Working with Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 1998. - 384 p.
24. Goleman D. Social Intelligence. - New York: Bantam Books, 2006. - 403 p.
25. Hargie O. Skilled Interpersonal Communication. - London: Routledge, 2011. - 624 p.
26. Hargreaves A. Professional Development and Educational Change. - Boston University, 2001. - 198 p.
27. Hattie J. Visible Learning. - London: Routledge, 2009. - 392 p.
28. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. - Toshkent: Iste'dod, 2008. - 180 b.
29. Ishmuhamedov R., Yo'ldoshev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Nihol, 2013. - 279 b.
30. Johnson D. W., Johnson R. T., Smith K. Cooperative Learning: Theory and Research. - Minnesota: Interaction Book Company, 1999. - 318 p.
31. Jo'rayev R., Yo'ldoshev J. Pedagogika. - Toshkent: Fan, 2017. - 320 b.
32. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. - Москва: Просвещение, 1987. - 190 с.
33. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество учителя. - Москва: Педагогика, 1990. - 144 с.
34. Kolb D. A. Experiential Learning. - Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. - 256 p.
35. Колберг Л. Психология морального развития. - Москва: Академический проект, 2002. - 480 с.
36. Korthagen F. Teacher Reflection and Professional Development. - Utrecht University, 2004. - 210 p.
37. Kyriacou C. Essential Teaching Skills. - Cheltenham: Nelson Thornes, 2007. - 176 p.
38. Kyriacou C. Effective Teaching in Schools. - Cheltenham: Nelson Thornes, 2009. - 192 p.
39. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975. - 304 с.
40. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. - СПб.: Речь, 2000. - 408 с.
41. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. - Москва: Педагогика, 1981. - 186 с.
42. Лернер И. Я., Скаткин М. Н. Методы обучения в современной школе. - Москва: Педагогика, 1985. - 208 с.
43. Макаренко А. С. Педагогическая поэма. - Москва: Художественная литература, 1988. - 592 с.

44. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса. - Москва: Педагогика, 1983. - 256 с.
45. Mayer R. E. Multimedia Learning. - Cambridge: Cambridge University Press, 2009. - 304 p.
46. Mehrabian A. Nonverbal Communication. - Chicago: Aldine-Atherton, 1972. - 226 p.
47. Novak J. D., Gowin D. B. Learning How to Learn. - Cambridge: Cambridge University Press, 1984. - 199 p.
48. Noddings N. Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education. - Berkeley: University of California Press, 1984. - 216 p.
49. Noddings N. Educating Moral People. - New York: Teachers College Press, 2002. - 190 p.
50. Noddings N. The Challenge to Care in Schools. - New York: Teachers College Press, 2005. - 176 p.
51. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O‘qituvchi, 2000. - 192 b.
52. Pintrich P. The Role of Goal Orientation in Self-Regulated Learning. - New York: Academic Press, 2000. - 450 p.
53. Подласый И. П. Педагогика. - Москва: Юрайт, 2018. - 576 с.
54. Qodirov B. Pedagogik mahorat asoslari. - Toshkent: Fan, 2010. - 220 b.
55. Rogers C. Freedom to Learn. - Columbus: Merrill Publishing Company, 1969. - 358 p.
56. Роджерс К., Фрейберг Дж. Свобода учиться. - Москва: Смысл, 2002. - 527 с.
57. Schön D. The Reflective Practitioner. - New York: Basic Books, 1983. - 384 p.
58. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. - 2005.
59. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики. - Москва: Педагогика, 1984. - 192 с.
60. Скаткин М. Н., Лернер И. Я. Теория обучения: Дидактика средней школы. - Москва: Просвещение, 1982. - 384 с.
61. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика. - Москва: Академия, 2013. - 608 с.
62. Slavin R. E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. - Boston: Allyn & Bacon, 1995. - 256 p.
63. Sweller J. Cognitive Load Theory. - New York: Springer, 2011. - 274 p.
64. To‘xtaxodjayeva M. Pedagogika nazariyasi. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010. - 384 b.
65. Wiliam D. Embedded Formative Assessment. - Bloomington: Solution Tree Press, 2011. - 192 p.
66. Wiliam D. Assessment for Learning: Why, What and How. - London: Institute of Education Press, 2009. - 36 p.

67. Выготский Л. С. Психология развития человека. - Москва: Смысл, 2005. - 512 с.
68. Yo‘ldoshev J. Ta’lim menejmenti. - Toshkent: Fan, 2015. - 240 b.
69. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 2004. - 240 b.
70. Zimmerman B. J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement. - New York: Springer, 2001. - 320 p.
71. Занков Л. В. Избранные педагогические труды. - Москва: Педагогика, 1990. - 320 с.
72. Зимняя И. А. Педагогическая психология. - Москва: Логос, 2002. - 384 с.
73. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология воспитания. - Москва: Педагогическое общество России, 2000. - 224 с.

Mundarija

Kirish	**4**
I-BOB. PEDAGOGIK MAHORATNING NAZARIY VA AXLOQIY ASOSLARI	**6**
1.1. Pedagogik nazokat odob-axloq	**6**
1.2. Pedagogik texnika haqida tushuncha, pedagogik texnikani shakllantirish uslublari	17
1.3. Nutq texnikasi va notiqlik madaniyati	29
I-bob yuzasidan test savollari	39
II-BOB. O‘QITUVCHINING TA’LIM VA TARBIYA JARAYONIDAGI MAHORATI	**43**
2.1. O‘qituvchming ta’lim jarayonidagi mahorati	43
2.2. O‘qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati	56
2.3. O‘qituvchining tarbiya texnologiyalari asosida faoliyat olib borishi	70
II-BOB yuzasidan test savollari	84
III-BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATNI TASHKIL ETISH VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR	**88**
3.1. Mustaqil ta’lim pedagogik mahoratni shakllantirish omili sifatida	88
3.2. O‘qituvchi pedagogik faoliyatida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish	101
3.3. O‘qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish	115
III-bob bo‘yicha test savollari	128
IV-BOB. HAMKORLIK VA KASBIY RIVOJLANISH	**132**
4.1. O‘qituvchi pedagogik faoliyatida kasbiy refleksiyaning o‘rni	132
4.2. Hamkorlik pedagogikasining konseptual g‘oyalari	145
4.3. Pedagogning tyutorlik va fasilitatorlik faoliyati	157
IV-bob bo‘yicha test savollari	168
Glossariy	**172**
Foydalanilgan adabiyotlar	**176**

Содержание

4	4
I-ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА	**6**
1.1.Педагогический такт и нравственность	**6**
1.2. Понятие педагогической техники, методы формирования педагогической техники	17
1.3. Техника речи и культура ораторского искусства	29
Тестовые вопросы по I главе	39
II-ГЛАВА. МАСТЕРСТВО УЧИТЕЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	**43**
2.1. Мастерство учителя в образовательном процессе	43
2.2. Мастерство учителя как воспитателя	56
2.3. Деятельность учителя на основе технологий воспитания	70
Тестовые вопросы по II главе	84
III-ГЛАВА. ОРГАНИЗАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	**88**
3.1. Самостоятельное обучение как фактор формирования педагогического мастерства	88
3.2. Использование компьютерных технологий в педагогической деятельности учителя	101
3.3. Научная организация труда учителя	115
Тестовые вопросы по III главе	128
IV-ГЛАВА. СОТРУДНИЧЕСТВО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ	**132**
4.1. Роль профессиональной рефлексии в педагогической деятельности учителя	132
4.2. Концептуальные идеи педагогики сотрудничества	145
4.3. Тьюторская и фасилитаторская деятельность педагога	157
Тестовые вопросы по IV главе	168
Глоссарий	**172**
Использованная литература	**176**

Contents

Introduction	**4**
CHAPTER I. THEORETICAL AND MORAL FOUNDATIONS OF PEDAGOGICAL MASTERY	**6**
1.1.Pedagogical tact and ethics	**6**
1.2. The concept of pedagogical technique, methods of forming pedagogical technique	17
1.3. Speech technique and the culture of oratory	29
Test questions for Chapter I	39
CHAPTER II. TEACHER'S MASTERY IN THE EDUCATIONAL AND UPBRINGING PROCESS	**43**
2.1. Teacher's mastery in the educational process	43
2.2. Teacher's mastery as an educator	56
2.3. Teacher's activity based on upbringing technologies	70
Test questions for Chapter II	84
CHAPTER III. ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL ACTIVITY AND MODERN TECHNOLOGIES	**88**
3.1. Independent learning as a factor in forming pedagogical mastery	88
3.2. Use of computer technologies in teachers' pedagogical activity	101
3.3. Scientific organization of teachers' work	115
Test questions for Chapter III	128
CHAPTER IV. COOPERATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT	**132**
4.1. The role of professional reflection in teachers' pedagogical activity	132
4.2. Conceptual ideas of cooperative pedagogy	145
4.3. Tutor and facilitator activities of a teacher	157
Test questions for Chapter IV	168
Glossary	**172**
References	**176**

S.M.ABDUXAMIDOV, M.M.XOLBOYEVA,
N.B.XOLDARALIYEVA, F.X.ABDULLAYEV

PEDAGOGIK MAHORAT

(O‘QUV QO‘LLANMA)

Muharrir: O.Abdullayev
Dizayner: J.Qobilov

“OMADBEK PRINT NUMBER ONE” MCHJ
Andijon shahri, Bobur shoh ko`chasi, 39 a uy.
Nashriyot litsenziya raqami: № 156677.
2023-yil 7-noyabrda berilgan.
Tijoriy takliflar uchun: 99-906-90-71

Bosmaxonaga 2026 yil 22 aprelda berildi.
Bosishga 2026 yil 28 aprelda ruxsat etildi.
Bichimi 84x108 1/16. Hajmi 11,3 bosma taboq.
Times New Roman garniturasi,
ofset qog`ozi, ofset usulida chop etildi.
Buyurtma 354 Adadi 50 dona.

Ushbu kitobning hech bir qismidan mualliflarning yozma ruxsatisiz elektron yoxud bosma shaklda tijoriy maqsadlarda foydalanish uchun chop etish hamda internet, ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatish mumkin emas.
Mualliflik huquqlari qonun bilan himoya qilinadi.

“OMADBEK PRINT NUMBER ONE” MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.
Andijon shahar Bobur shoh ko`chasi, 39 a uy.
O`zbekiston Respublikasi Prezidenti adminstratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligining **19.02.2025** dagi
627268 raqamli guvohnomasi.